

**Erdélyről
Európában
mítosztalanul**

Megjelent a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával

Erdélyről Európában mítosztalanul

KORUNK BARÁTI TÁRSASÁG
KOMP-PRESS KIADÓ
Kolozsvár, 2003

A kötetet szerkesztette: KOVÁCS KISS GYÖNGY
A borító HEIM ANDRÁS munkája

© Szerzők
© Korunk szerkesztősége, 2003
ISBN 973-9373-41-0

Előszó

A kötetben olvasható tanulmányok egy folyóirat és egy évforduló apropóján íródtak. A *Korunk*ról és az 1926 februárjában, egy irodalomtörténeti korszakváltás küszöbén, Dienes László szerkesztésében indult lap hetvenötödik évfordulójáról van szó. „Hetvenöt évesen nem szokás fogadkozni, magyarázkodni is ritkán. Évszázad, ráadásul évezred kezdetén azonban indokolt annak is vissza- és előretekintenie, aki az előzőből már háromnegyed századot tudhat a magáénak. Az 1926 februárjában útjára indított *Korunk* ebben a helyzetben van. A harmadik évezredben szükségképpen új időszámítást kezd. Versenyben a többi fiatallal” – olvasható a 2001. februári *Korunk*-szám főszerkesztői beköszöntőjében.

Az induló, még Dienes László által szerkesztett *Korunk* annak az irodalom- és mentalitástörténeti átmenetnek a szellemét fejezte ki, amely a hanyatló avantgárd és a születőben lévő újrealista művészet köztes helyén érvényesült. A folyóirat az adott körülmények között új eszményeket, ideálokat keresett. „Annak, aki egy alkotó jövő eljövételét akarja, két irányban kell dolgoznia: egyrészt igyekeznie kell kiválogatni a múlt eredményeiből azokat az elemeket, amelyek a jövő épületének építőköveiül felhasználhatók, másrészt pedig hozzászoktatni saját magát és kortársait az új szintézis szükségességének gondolatához, s ami ezzel együtt jár, felébreszteni az ehhez szükséges pozitív alkotó lelki képességeket” – írja az első lapszámban Dienes László.

2001 februárjában – a hetvenötödik születésnap jegyében – a folyóiratnak szükségszerűen vissza kellett térnie nemcsak az 1926-os pillanathoz, de mindahhoz, amit a lap a maga hetvenöt éve folyamán felhalmozott, jót, rosszat egyaránt, s szintén szükségszerűen meg kellett történnie a számvetésnek is: mi az, amit 2001-ben, háromnegyed századdal az indulást követően a folyóirat harmadik folyama

tudatosan, többszörös rendszerváltások és történelmi csalódások rendszerességgel bekövetkező tapasztalataival a háta mögött magáénak érez, mi az, ami a 21. században is vállalható a lap múltjának örökségéből.

Megemlékezés és számvetés – talán ezek jellemezték leginkább a hetvenötödik évforduló alkalmából szervezett *Korunk*-találkozókat és szimpóziumokat, melyek anyagából áll össze e kötet. Az első tudományos ülészsakra 2001. február 16-án került sor a szerkesztőség székhelyén, ahol az előadásokat követően a *Korunk*-történetből ízelítőt adó dokumentumkiállítás nyílt meg. Február 23-án a kolozsvári Protestáns Teológia díszterme adott otthont egy ünnepi megemlékezésnek, majd május 25-én a budapesti Károlyi-palotában került sor az „Erdélyről Európában – mítosztalanul” témájú konferenciára, ahol a tudományos élet erdélyi és magyarországi ismert szakemberei mutatták be tanulmányaikat.

A *Korunk* hetvenöt évét a maga láttatásában bemutató anyag nem fogadkozás – és nem magyarázkodás. Tükre annak, ami egy kicsit *Korunk*-múlt, -jelen, és talán -jövendő.

K. K. Gy.

***Korunk* – korunk**

Kántor Lajos

A mi időnkben (1926—2001)

*A fiú nemcsak az apja folytatása, hanem
a nagy folytonosságnak is egy láncszeme.*

KASSÁK LAJOS

Hetvenöt évesen nem szokás fogadkozni, magyarázkodni is ritkán. Évszázad, ráadásul évezred kezdetén azonban indokolt annak is vissza- és előretekintenie, aki az előzőből már háromnegyed századot tudhat a magáénak. Az 1926 februárjában újtárra indított *Korunk* ebben a helyzetben van. A harmadik évezredben szükségképpen új időszámítást kezd. Versenyben a többi fiatalal.

Még megnevezetlenül ugyan, a Gutenberg-galaxis a húszas években (Kolozsvárt is) virágkorát élte, bár – Dienes László új folyóiratának első számaiból kiolvashatóan – „az elektromos sugárzási elmélet technikai eredményei (televízió, telefotográfia és telemechanika)” papíron legalábbis már eljutottak ide. (A *Korunk* nagyváradi munkatársának 1926 decemberében megjelent cikkét akkor értékelhetjük igazán, ha melléje jegyezzük: a BBC 1936-ban kezdte meg a televíziós adásokat.) A modern kor reményt és aggodalmat keltő felfedezései a fizikában, az építészetben (Bauhaus), a művészetekben, a gazdasági és társadalmi jövő (szocializmus) tekintetében a világ különböző tájain élő értelmiségieket mozgósították – intellektuálisan vagy éppenséggel mozgalmi értelemben. Ebből az izgatottságból, válaszkérésből született a *Korunk* („Korunk gondolkodása, akárhova nyúl, mindenütt próbát talál” – hangzik változatlan időszerűséggel az első leírt mondat); a következő tizenöt év pedig (1929-től Gaál Gábor szerkesztői idejében) hovatovább a megtaláltnak vélt válaszoktól volt visszhangos. Hogy aztán a tizenhat évnyi megszakítást, az 1957-es újrakezdést kö-

vetően hullámhegyek-hullámvölgyek gerincpróbáló játékának legyünk tanúi, részei, szenvedői.

Az új ezred első heteiben többszörös rendszerváltások, történelmi rendszerességgel bekövetkező csalódások tapasztalataival gazdagon úgy érezzük, az 1926-os pillanathoz kell visszatérnünk. Az ötvenes-hatvanas évek bután-göggös magabiztosságával eklektikusnak bélyegzett *Korunk*-kezdet nem csupán azért méltó az utókor figyelmére, mert itt található (az első szám 34. lapján, Dr. Elekes Miklós tanulmányában) a „fascizmus, bolsevizmus és másnemű diktatúrák” veszedelmének egyértelmű kimondása, hanem azért is, mert páratlan szélességben és mélységben mutatja fel a korproblémákat – akár 2001-es közelítésből ítélve. A modernből posztmodernbe vagy poszt-posztmodernbe váltó kor („a világ elektromos ihletettsége” – ahogy az Amerikában megélt „posztmodernség” magyar filozófus-írójánál olvasom) természetesen másképp fogalmaz, más dimenziókat láttat, mint a húszas évek közepének folyóirata – a hasonlóságok mégis megdöbbenőek. És tanulságosak (gondolom én, sokadik újraolvasáskor ugyancsak tanulva az apák nemzedékétől) – a mai huszonévesek a jelenbe érő historiával ismerkedhetnek általa, életreszólóan.

Dienes és Kassák

Midasz királyt említi Dienes László a *Beköszöntő*ben; a lényeges különbség viszont az, hogy a mi kezünkben minden (nem arannyá, hanem) problémává válik: problematikus lett körülöttünk az egész világ – életünk gazdasági alapja, társaséletünk, a tudomány, a vallás a maga hagyományos formáival. „...jelenségek színes, változó világa, amelyet nem tart össze semmi. Egy végtelenül gazdag, ezer formájú káosz, amelyben hiába keresünk egységet.” A relativitás – fizikai elméletté fogalmazva nemrég diadalmasan járta be a világot – mindenre kiterjed. Vagyis: „Ha minden relatív, az a benyomásunk is relatív, amelyet ma korunkról alkotunk.” Tehát a pesszimizmus is. (Ha egy kis ironia is vegyülne Dienes eszmefuttatásába, akár a posztmodern jelzőt is ráhúzhatnánk.)

Ez a relativista életszemlélet azonban sajátos aktivizmussal társul. Nem olyan éles, harsány határozottsággal, mint ami az 1926-os *Korunk* egyik alap-munkatársát, Kassák Lajost jellemzi, de programot fogalmazni tudó akarattal; „az új akarása és a régi tagadása” Dienesnél nem jelent kizárólagosságot. Szerinte „bármennyire rossz legyen is a régi s bármennyire is mást akarjunk csinálni, mint ami a régi volt, mégis érezzük, hogy ez az új nem épülhet fel a múlt eredményeinek tekintetbe vétele nélkül”. A programadó ezért egyaránt szembeszáll „a régi dogmákat” restaurálni akarókkal és a futurista módra csak előre nézőkkel. Dienes „a most lezáruló analitikus kor eredményeire” épülő új, életerős európai kultúrát, új szintézist igényel, ehhez a munkához ajánlja fel folyóiratát. Ennek a jegyében hirdeti meg, „a Nyugattól e kis-sé félreeső helyen” a legegyszerűbb és egyúttal legnehezebb programot: mindenütt

ott lenni, ahol a ma nagy problémája megnyilatkozik. A cél: „az építő lelkiismeret felrázása és a köztudat megtisztítása”.

Kassák ezt így mondja, kiáltja a világba: *Éljünk a mi időnkben*. Az új művészet jelszavát fogalmazza meg az 1926. júliusi *Korunk* „Kultúrkrónika”-jában, de minden ember önmaga iránti kötelességének nevezi a világ mennél teljesebb megismerését, vagyis művészeti programja osztársadalmi, összemberiségi program. Kassáktól nem csupán a pesszimizmus idegen, hanem a kétely, a mérlegelő óvatosság, körültekintés is. Noha (szinte napra kiszámíthatóan) két évvel idősebb, mint a *Korunk*-alapításkor harminchetedik évében járó Dienes, avantgárd ifjúi elkötelezettséggel nyilatkozik. „Fiatалok és konstruktőrök” – állítja önmagukról, a „nyughatatlan feltalálók”-ról, a „vassal, cementtel és üveggel dolgozó építőmesterek”-ről; és itt nem társadalmi osztályára, a munkásságra gondol, hanem a konstruktivizmus követőire. „Centiméter és pontosan járó óra van a kezünkben.” Amikor forradalmároknak mondja magukat, itt elsősorban „a körülöttünk levő anyagok legyőzésében” jelöli meg a célt. Kitér a lehetséges értelmezésekre, de a fényt, a mélységet és magasságot mondja alapvető szükségességnek. „Nem mondjuk tehát, verseket csinálunk, amikkel megfúrjuk a fennálló rend hajóját, nem mondjuk, képeket vagy szobrokat csinálunk a munkás politikai lázítására, a cár vagy Lenin dicsőítésére. Egyáltalában nem ígérünk és nem fenyegetőzünk, csak dolgozunk és hisszük, amit alkottunk, az egy új, jobb világ záloga.”

Ez a harcosan-ifjú Kassák a *Korunk* 1926-os évfolyamában a tíz szám közül (az augusztus-szeptemberi dupla szám volt) négyben szerepel, az ötödikben (1926 novemberében) a neves filmkritikus és művészettörténész Hevesy Iván ír tizenkét oldalas (!) tanulmányt Kassákról, a Bécsben kiadott *Tisztaság könyvéhez* kapcsolódva. (Nem csak Hevesyt jellemzi a Kassák-líra elemzésének kritikai fenntartásai ellenére érvényesülő árnyaltsága. Íme, az értékelés utolsó mondatai: „...talán Kassák nem zárta még le önmagát és van még útja az egyetlen igaz irányba: újra bekapcsolódni a közönsbe a közönsért. De most még, utolsó állomása, csak ennyit mutat: új, komplikáltabb és merészebb formában elérkezett ugyanoda, ahonnan elindult. Egy óriási kört kellett végigjárnia, hogy az ő individualista, passzív és dekadens egyéniségének idegen forradalmiságokat megtagadva megtalálja azt, ami valóban önmaga. És tízesztendő evolúciójának tanulsága: *senki sem léphet túl önmagán.*”)

(A hetvenöt éves, illetve az első tizenöt évbeli *Korunk*-történet fontos részét képező Kassák-dossziének, Dienes és Kassák, Fábry Zoltán és Kassák, illetve Gaál Gábor és Kassák viszonyának akár jelzesszerű bemutatása természetesen nem fér bele az 1926-os pillanat felidézésébe. Erről 1977-ben a *Kép, világkép. A régi Korunk az új művészetért* című könyvben igyekeztem reális rajzot adni.)

Európai akarat

Ligeti Ernőt korántsem *Korunk*-munkatársként tartja számon az irodalomtörténet. Pedig tőle idézhető, 1926 októberéből, az egyik legfontosabb tanulmány, amely tulajdonképpen csak a korban gyökerező szóhasználatában tér el napjaink alaptémájának tárgyalásától – a szlogen lényege ugyanaz: az európai egység megteremtése. Világpolitikai kérdésekkel már a bemutatkozó szám jelentkezik (egy mondat az *Oroszország és Japán* című cikkből: „A kínai események alkalmával újra aktuális lett a szovjetek Japánhoz való viszonya.”), Európa sorsának Trianon utáni alakulása pedig érthetően visszatérő probléma a *Korunkban. Közép-Európa gazdasági problémája* cím alatt (Beder Sándortól) olvassuk: „A dunai monarchia, bár igen tökéletlen alakban, olyan gazdasági egységet ölelt fel, mely a benne élő népek főbb gazdasági szükségleteinek megfelelt. Ellenben a dolgok új elrendezése gazdasági tekintetben visszaesést jelent a régivel szemben, amennyiben egy jól megszervezett gazdasági egységet rombolt szét az új határvonalakkal. És ennek a gazdasági egységnek mesterséges vámhatárokkal való feldarabolása olyan korban történt, mely világosan mutatja, hogy csak a nagyobb termelő és fogyasztó gazdasági egységek életképesek.” Kossuth Lajos dunai konföderációs terve már itt szóba kerül mint régebbi történelmi elképzelés. Újratalálkozunk vele többek közt a *Szlávok a háború után* című kétrészes közleményben (Keresztury Sándor, 1926. június, július), amely a jelszavak mámorából való kijózanításra koncentrál, és meglehetősen tekintélyes (magyar, német, román és francia) bibliográfiára alapozva beszél az integráció távlatairól mint „erős európai akarat”-ról.

Ennek az európai akaratnak, pontosabban a páneurópai mozgalomnak előzményeit, összefüggésrendszerét, konkrét részleteit foglalja össze, és a Bécsben (1926 októberének első napjaiban) összeülő páneurópai kongresszus várható eseményeit vetíti előre terjedelmes tanulmányában Ligeti Ernő, a mindig is politikai érdeklődésű kolozsvári író-újságíró (aki két évvel korábban részt vállalt az Erdélyi Szépművéses Céh alapításában, 1926 júliusában jelen volt az első Helikon-találkozón Marosvécsen – és aki *Súly alatt a pálma* című, 1941-ben megjelent könyvében élesen megkülönbözteti a dienesi *Korunkat* a „társadalomszemléleti merevséget” érvényesítő Gaál Gábor-itól). Ligeti tanulmányának kiindulópontja: „A párizsi békeszerződések a világháborúban vívódó Európa számára nem teremtették meg a nyugalmat.” És a pillanatnyi helyzetértékelés: „Egyik oldalon a nemzeti elkülönülés jelszava. A másik oldalon azonban mindinkább erősödik a nemzetek összefogásának eszméje.” A tanulmányíró legfőbb hivatkozási pontja Coudenhove-Kalergi gróf osztrák politikus, politikai író (1894–1972) munkássága. (A korokon átívelő gondolatok és törekvések, mozgalmak kitűnő példája Coudenhove-Kalergi pályája: a Krétáról, japán anyától származó, apja csehországi birtokán nevelkedett C-K., bécsi, berni, egyesült államokbeli, majd újra svájci lakos, miután 1923-ban Bécsben megalapította a Páneuró-

pai Uniót, 1950-től az Európai Parlamentáris Unió, 1952 és 1965 között az újjáéledő Páneurópai Unió elnöke lehetett!)

Ligeti a következő érveket sorolja elő az európaiak összefogására: 1. a háborúban győztesek és a legyőzöttek közötti konfliktusok meg a győztesek egymás közötti konfliktusai háborúhoz vezethetnek („Vészterhesen közeleg a megsemmisítő háború”); 2. az orosz expanzió – mind a vörös, mind a fehér Oroszország – fenyegetése („a diktatúrák mindinkább elharapódzó rendszere” makacs elszigetelődést teremt); 3. Európát gazdasági és pénzügyi összeomlás fenyegeti, az országokat megmenteni csak összefogással lehet. Páneurópa megvalósításán egyformán dolgozhatnak a szociáldemokraták és az „európai polgári osztályok”. A vámszövetség és a regionális paktumok egymás mellett működhetnek. Külön fejezet szól Páneurópa és a kisebbségi kérdés összefüggéseiről. A kisebbségek (csak Európában negyvenmillió) közjogi helyzetének intézményes feljavítása halaszthatatlan – az európai béke érdekében. A szomorú valóság ugyanakkor: „...azon a helyen, ahol »döntenek«, a kompetensek a kisebbségi kérdés általános rendezése elől homokba dugják fejüket és a negyvenmillió európai kisebbségi-komplexum ügyét quantité négligeable-nak tekintik. Az irtózás és menekülés a kisebbségi kérdés rendezése elől okát és magyarázatát a többségi nemzetek mohó nacionalizmusában találja. Mindaddig, amíg a nemzeti öntudat megtartja a mai szétroncsolt Európában jelenlegi kártékony alakzatát, teljesen kizártnak tekinthető olyan politikai légkör megteremtése, amely a kisebbségi állampolgárok szabad kulturális fejlődését biztosítja.” A macedonkérdés apropóján „új balkáni háború és leszámolás” közelgő réme is felmerül. (1926-ról van szó!) Ligeti Ernő megjegyzi, hogy nálunk, Romániában a többségi sajtó részéről támadás érte a páneurópai mozgalmat. Számunkra, magyarok számára viszont alapvetően fontos volna, hogy az Észak-Amerikai Egyesült Államok mintájára „szerkesztessék egy európai alkotmány, amely lerontja a vámhatárokat és lehetségessé teszi, hogy például egy utódállambeli magyar úgy érezze magát akár Csehországban vagy Romániában, mint Magyarországon, amint hogy egy szászországi ember számára már közömbös, hogy Szászországban telepszik-e meg vagy Poroszországban.”

1926-os – 2001-es álmok... És európai integrációs tárgyalások...

Marx tévedése

„Korunknak a tömegek szemében nem az Einsteinok és Romain Rollandok a hősei, hanem a Boselek és a Castiglioniak, s ha más módon nem lehet, a herceg bankjegyhamisítással próbál segíteni magán. A pénz mindig nagyon fontos volt, de ilyen nagy jelentőségre sohasem emelkedett, mint ma. Minden emberi produktum érték-mérőjévé lett, morális sikerek, tudomány, művészet csak annyit érnek, amennyi pénzzé átválthatók.” Az az Elekes Miklós írja ezt (*Korunk neurózisa* című tanulmányában), aki az eretnek „fascizmus – bolsevizmus” azonosításra merészkedett. Elekes nem utal Moszkvára, sem a pénz, a tőke mindenhatóságáról elmélkedve, sem ott,

ahol elsődleges kortünetként „az erőszakosságnak feltűnő előretörését” próbálja értelmezni. Tulajdonképpen a polgári értékrend nevében beszél, noha ennek hangsúlyozásában nem megy el odáig, mint Hatvany Lajos. Hatvany *A polgár választáson* cím alatt, az 1926. decemberi *Korunk* éhlyén vallja magát „a haladás útján járó polgár”-nak, aki különböző irányokban keres, kutat, de nem tud szabadulni ilyen kategóriáktól, mint polgári szabadság, polgári béke, polgári szabad sajtó, polgári egyenlőség, polgári népképviselő, polgári alkotmány, polgári törvény, polgári erkölcs, polgári szorgalom. És kimondja: „Higgadt óráknak ésszerű belátása vagy még inkább az önvádnak ijedt órái belekergethetik ugyan a polgárt a munkásság politikai táborába, de ez a külső elhelyezkedés nem csillapíthatja le a két nemzedék között felörlődő polgári léleknek nyugtalanságát. Nem lehet fából vaskarikát faragni, nem lehet polgárból proletárt gyúrni. Nem csupán a polgári életszokások különböznek a proletártól, a polgár individualista lényének minden idegszála berzenkedik az elproletarizálódás ellen.” A szellem nagyjait idézi, német, francia, magyar írókat („Kölcsey valamikor tulajdont és szabadságot követelt a polgárnak”), egykori szabadságharcukat szembeesíti a jelennel. És levonja a következtetést: „A középosztálynak a szellemmel szövetségbe, s ha muszáj, a kor szellemi vezéreivel szembeszállva, de meg kell állnia a középen. Tartania kell a helyet, melyet a történelem kijelölt számára.”

(Az 1927 januárjában olvasható második rész végén pesszimistábban fejezi be a színvallást: „Nem lehetek fehér. Nem lehetek vörös. A polgárságomat megtagadni annyi, mint önmagamot megtagadni. A polgárság mellett kitartani annyi, mint a jövőt megtagadni. A polgár ama rémes dilemma előtt áll, hogy vagy önmagához vagy pedig a korához lesz hűtlen.” – Hát ebben legalább a közelmúlt, a „létezett szocializmus” tapasztalata segít dönteni a polgárnak. A dilemmák másként fogalmazódnak.)

Hatvany történelmi példákat idéző, lényegében azonban szubjektív, vallomások írásával szemben Werner Sombart szintén nagy szerkesztői hangsúlyt kapó tanulmánya (a *Korunk* 1926. novemberi számának bevezetőjeként) a világgazdaság tényeire alapozva beszél Marx tévedéséről. (*A jövő gazdasági életét* kísérő lábjegyzetben olvassuk: „Ez a tanulmány a világszerte ismert szerzőnek a tél folyamán megjelenő *Der moderne Kapitalismus* című műve 3. kötetének zárófejezete, amely a »Hochkapitalismus« gazdasági életét írja le.”) Sombart a jóslatok kényes voltáról értekezik a bevezetőben, Toqueville és Gustav Schmoller után jut el Marxhoz: „Marx megjövendölte: 1. a bérmunkásság fokozatos elszegényedését; 2. az általános »koncentrációt« és a kézművesség és parasztság pusztulását; 3. a kapitalizmus katasztrofális összeomlását. Mindezekből semmi sem következett be.” Az idézett nagy gondolkodók tévedését a szerző azzal magyarázza, hogy egyrészt nagyságuk révén oly szerelmesek voltak saját véleményeikbe, másrészt hogy „oly szenvedélyes politikusok voltak s annyira át- és átitatva gyakorlati eszméiktől, hogy nem tudtak többé különbséget tenni aközött, amit szerettek volna, hogy legyen, és aközött, amire kilátás volt, hogy tényleg lesz”. Werner Sombart szerint tévednek azok, akik azt jövendölik,

hogy egyetlenegy gazdasági rendszer fog uralkodni a jövőben. Tévednek azok, „akik a mai gazdasági rend erőszakos megdöntését és a gazdasági élet alapjainak hirtelen történő megváltozását várják”; Szovjet-Oroszország példája is azt bizonyítja, állítja Sombart, hogy a gazdasági fejlődés fokozatos, a gazdasági rend ugyanúgy „növekszik”, mint egy növény vagy állat. Végül pedig tévednek azok, akik arra számítanak, hogy a gazdasági élet vissza fog fejlődni a kapitalizmus előtti gazdasági formákba. Werner Sombart természetesen az 1926-os ismeretek birtokában ítélkezik, és bizonyára téved is itt-ott – például amikor a közeljövőről állítja, hogy a napenergia lesz a termelés erőforrása (és így többek közt Mexikónak, Chilének, Afganisztánnak, Tibetnek, Észak-Indiának ígér nagy ipartelepkeket). Közgazdászok a megmondható, milyen mértékben igazolódott Sombart véleménye a tervgazdaság fontosságáról, beleértve természetesen a kapitalista termelés racionalizálását. Az viszont már a jelen része, amit a kapitalizmus és a fehér faj viszonyának várható átalakulásáról jósolt, hetvenöt évvel ezelőtt. Sombart tanulmányából idézhető: „Igen sok hozható fel azon feltételezés mellett, hogy a jövő története nem a fehér fajok, hanem a színes fajok története lesz. Elég soká voltak a gazdaságnak csak tárgyai s elég sok európai jellemvonást vettek fel magukba ahhoz, hogy felszabadítsák magukat a fehér fajok gyámsága alól. Semmi kétség sem lehet afelől, hogy nekik is meglesz az ő kapitalizmusuk. De a kínaiak, malájok és négerak kapitalizmusa többé nem a »modern kapitalizmus«, ahogyan én azt leírtam. Olyan alakulat lesz az, amely bár magán fogja hordani az európai-amerikai kapitalizmus némely vonását, de amely lényegében mégis a mienktől teljesen különböző lesz, mivel egész más alapokon fog nyugodni. Nem szabad elfeledni, hogy az ilyen civilizatorikus jelenségek is, mint a modern kapitalizmus, nem kevésbé, mint a népek kulturái, történelmi alakzatok, egyéniségek, amelyek csak egyszer lépnek fel a történelem folyamán.”

(Kínában, a Kínai Népköztársaságban járva 2000 novemberében, Werner Sombart jóslatát, illetve prognózisát-diagnózisát telitalálatnak ítélem.)

Asszimiláció – önfeladás

A köztudatban ma is úgy él, hogy a *Korunk* hosszú időn át (a hetvenes évekig?) gyakrabban szólt, többet tudott mondani távoli világokról, mint az őt (szerkesztőit) közvetlenül körülvevő valóságról. Ebben bizonyára van igazság, de voltak – már 1926-ban – megemlíthető kivételek. E szerencsés (a helyzetet illetően: szerencsétlen) kivételek közé sorolható a kisebbségi léttel járó jelenségek vizsgálata (Ligeti Páneurópa-tanulmányában láttuk a kérdésfelvetést) – például az asszimiláció értelmezése. A cikkíró (Székely Béla) *Az asszimiláció analitikáját* (1926. november) nem szűkíti le a zsidóságot nagy mértékben érintő jelenségre – bár példái jelentős részét ebből a körből veszi –, őt főképpen a tömegpszichológia érdekli. Utal arra, hogy a középkorban az asszimiláció „a vallási összetartozás körül forgott”, ma viszont „a

nemzeti összetartozás, tehát a tradicionális és eszmei közösség feladását és olyan új kapcsolatok megteremtését jelenti, melyek eredetükben éppen tradicionálisan és eszmeileg elűtnek az eredeti tulajdonságoktól”. Ami figyelemre méltó ebben az írásban: a gazdasági, a kulturális és a lélektani szempont megkülönböztetése s a kérdés művelődéstörténeti megközelítése. „Az általános emberi kultúra – írja Székely Béla – nemcsak nem kívánja az asszimilációt, de határozottan ellene is van, s arra törekszik, hogy minél mélyebb népi gyökereket eresszen minden nép kultúrája.” Szerinte a gazdasági érdekközösség sem feltétlenül szükségeli az asszimilációt. Miközben tehát „a mai nemzetiségi gondolat sovinizmusával fertőzött világban az asszimiláció a gazdasági és kulturális élet vitális lehetősége a beolvadásra ítélve nézve” – az emberiség haladásának iránya nem ez, következésképpen az asszimilációs gondolat elutasítása nem lenne szabad, hogy akadálya legyen az érvényesülésnek. Az asszimilációt mint önfeladást szerzőnk csak lélektani alapon tudja megmagyarázni, és így patológikus jelenségnek ítéli. A beolvadónál kettős lélektani folyamat figyelhető meg: „egyfelől elnyomni, eltüntetni, kimarni a lélekből mindent, ami a múltra, a régi valóra vonatkozik, másfelől minél gyorsabban, minél teljesebben felszedni, magába szívni mindent, amit a beolvasztóból át akar venni.”

Nem közvetlenül az asszimilációról szól, mégis annak hatalmi – aktuális – változatát érinti egy 1926. áprilisi szemle cikk (A román ortodoxia új orientációja Nyugat felé). Szerzője (Keresztury Sándor) az azóta híressé-hírhedtté vált kolozsvári egyetemi tanárt, egyháztörténészt, az egyházi jog két háború közti szakértőjét, Onisifor Ghibut idézi: „a román népnek vissza kell térnie a régi vallásos egységhez. Közös pátriárkátust kell felállítania, mely jó viszonyt tartana fent a nyugati egyházakkal, hogy a Románia területén élő összes katolikusok felett örködhessen. Ezzel a megoldással eltűnne az a veszedelem, mely a magyar s más katolikusokon keresztül a román államot fenyegeti Romával fenntartott kapcsolataik miatt...”

Kereszténység, kultúra

A kereszténység – de a többi világvallás is – visszatérő témája a *Korunkban* (1926-ban) megjelent tanulmányoknak, rövidebb-hosszabb, tájékoztató jellegű cikkeknek. Mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a folyóirat legelső (tíz nagy lapoldalon olvasható) közleménye, Dienes László *Beköszöntője* után, *Kereszténység és modern élet* címmel jelent meg (Czakó Ambró a szerző). Tudomásom szerint a magyar egyháztörténeti szakirodalom ezt a *Korunk*-vonatkozást mindeddig nem elemezte, nem vette tudomásul, pedig érdekesek, magyarázatot igénylők az itt kifejtett gondolatok az egyház intézményes és magánemberi (személyes) vállalásával kapcsolatban. Czakó leszögezi, hogy a kereszténység mindig haladásra serkentett, ugyanakkor az ő véleménye az, hogy „kereszténynek lenni *egyéni* feladat s nem tömegbe és társaságokba való beiratkozás”.

Alapkérdése a jelen és a jövő művelődésével, irodalmával, művészetével foglalkozó írásoknak is ez a bizonyos „egyéni feladat” (individualizmus), illetve a „tömegbe és társaságokba való beiratkozás” (kollektivizmus). Talán ez a terület az, amelyet a „korunkológia” a legrészletesebben tárt fel, noha a témát még korántsem merítette ki. A felrajzolható ív tekintélyes: Dosztojevszkij már-már madáchinak mondható álm-elemeket tartalmazó fantasztikus novellájától (*Egy nevetséges ember álma*) Kassák modern reklámot reklámozó „kulturkrónikájáig” sok minden befér az első évét élő *Korunk* érdeklődésébe: Ady harcai (Földessy Gyula), a háború utáni francia irodalom (Bloch), Thomas Mann (Fábry Zoltán), az európai színházi törekvések (Németh Antal), Chaplin (Hevesy Iván), az orosz film (Kassák), egy szlovákiai (szloveszkói) magyar nőíró (Fábry). *A szellemi összeműködés nemzetközi intézete* – az 1926 januárjában a Népszövetségből kinőtt forma, illetve keret ismertetése – mint cikkcím hordozza a szerkesztő vállalását (mindjárt az első lapszám „Kulturkrónika” rovatában).

És még egy-két mondat, mutatóba:

„Természetesen a világ legostobább dolgai közül való volna sajnálni a szegény irodalmat és szidni azt a komisz napisajtót.” (Sinkó Ervin: *Irodalom és napisajtó*. 1926. augusztus–szeptember.)

„A reklám egy ország kulturális nivójának és gazdasági vérkeringésének egyik legjellegzetesebb kifejezője.” (Kassák Lajos: *A reklám*. 1926. május.)

„Annál meglepőbb, ha jön egy ízig-vérig modern gondolkozású műtörténész, aki teljesen otthon van a modern európai festészetben s azt állítja, hogy *van* modern magyar festőművészeti stílus. Mint ahogyan Kállai Ernő az *Új magyar piktúra* című könyvében (megjelent az Amicus kiadásában, Budapesten) a 19. és 20. század magyar festészetének részletes analízise által azt igyekszik kimutatni, hogy van benne valami sajátosan nemzeti összetevő, amely a nyugati irányok minden utánérzése dacára külön egyéniséget, egy nemzeti vonást kölcsönöz neki.” (d.l.– Dienes László –: *Új magyar piktúra*. 1926. december.)

Az idézetek végére érve, kérdezem: változatlanul időszerű problématérkép? Az emberiség lassú haladásának vagy a körkörösségnek bizonyítéka? A remény vagy a reménytelenség tárháza? Serkentő forrás mai szerkesztőknek, munkatársaknak – vagy a hiábavalóság érzésének (újra)felkeltése?

Szerencsére e dilemmával a *Korunk*-szerkesztőnek 2001-ben nem egyedül kell szembenéznie; társul hívhatja a világ írástudóit, művészeit, tudósait, politikusait. Madáchnál okosabbat ma sem tanácsolhatunk magunknak: Ember küzdj... A különbség talán csak az, hogy a folyóiratba szánt szövegeket mostantól nem csupán papírra nyomtatjuk, hanem rábizzuk az elektronikára, a világhálóra. (A reklámra?) Hátha így a visszhang megsokszorozódik.

Ember küzd, és bízva bízik. Korunkban, a harmadik évezredben.

Pomogáts Béla

Két korszak határán

A húszas évek közepén

A hetvenöt esztendeje, 1926-ban megindult *Korunk* valójában egy irodalomtörténeti változás: korszakváltás körülményei között lépett fel. Az előző évtized (1915 és 1925 között) a magyar irodalomban, de az egész közép-európai és nyugati irodalmi kultúrában is a merész kísérletezés kora volt. Egymást követve léptek fel az avantgardizmusok: az expresszionizmus, a futurizmus, a dadaizmus, a konstruktivizmus, a szürrealizmus, és amilyen gyorsan követték egymást, szinte hasonló gyorsasággal meg is fáradtak, igaz, szemléleti és poétikai hozadékukat részben átörökölték a következő évtized irodalmára. Mindenekelőtt a szürrealista irodalomra és művészetre érvényes ez az utóbbi megállapítás, ennek látásmódja és technikái átszöttek a harmincas évek magyar irodalmát is, legalábbis a *Nyugat* harmadik nemzedékének (például Weöres Sándornak) a költészetét. Az avantgárd azonban elsősorban annak a szellemi erjedésnek a következménye volt, amely még az első világháború előtt, a tízes években ment végbe, amely hirtelen fellángolt az 1918–1919-es forradalmi változások idején (Magyarországon is, hiszen a forradalmak igazi irodalmi reprezentációját Kassák Lajos költészete adta!), és amely kétségtelenül teret veszített a forradalmi korszak hanyatlása után, a magyarországi irodalomban például az avantgárdnak jóval kisebb szerepe volt 1919 után, mint 1919 előtt.

A húszas évek közepén az avantgárd kétségtelenül sokat veszített korábbi hatékonyságából, ekkor kaptak erőre ugyanis azok az újrealista és újklasszicista áramlatok, amelyek minden forradalmi szenvedélyt, politikát és művészetet elutasítva ismét

a hagyományokban, a valóságismeretben és a mérlegelő józanságban keresték a kor nagy kérdéseire adható válaszokat. Egy korszakban, amely elvetette a nagyszabású történelmi átalakulások vízióját, a kulturális folytonosság és az értékörzés klasszicista eszményeinek nőtt meg a befolyása, a szerepe. A magyar irodalomban új erőre kaptak azok az eszmék és eszmények, amelyeket a *Nyugat* képviselt, sőt az első esztendőök forrongása után a kisebbségi helyzetben tevékenykedő magyar irodalmi kultúrákban is a *Nyugat* eszméi és eszményei kaptak teret. Beszédese példája ennek az 1928-ban alapított *Erdélyi Helikon*, amely irodalomfelfogásában és esztétikájában maga is a nyugatos elveket képviselte. A húszas évek végétől kezdve a magyar irodalomban és ezen belül az erdélyi magyar irodalomban is uralkodóvá váltak azok az irodalmi normák, amelyeket az újklasszicista és az újrealista művészet szabott meg, olyan költőkre és prózaírókra gondolok, mint Áprily Lajos, Reményik Sándor és Dsida Jenő, illetve Bánffy Miklós, Nyíró József és Tamási Áron.

Az avantgárd estéje

A magyar avantgárd második világháború előtti történetének utolsó nagy fellobbanása az 1926 decemberében indított és 1927 májusában megszűnt *Dokumentum* című folyóirat volt. Az alcíme szerint művészeti és társadalmi beszámoló szerkesztője Kassák Lajos, főmunkatársai Déry Tibor, Illyés Gyula, Nádass József és Németh Andor voltak. Az első számban megjelent, *A Nyugat húszéves* című szerkesztőségi nyilatkozat a nagy múltú folyóirat bírálatát követően jelölte meg az új vállalkozás forradalmi céljait: „Jöjjenek a fiatalok kéretlenül, s ha kell, erőszakosan is, és ne féljenek attól, hogy nem fogják őket észrevenni.“ A hatodik számban új nyilatkozat látott napvilágot a folyóirat féléves fennállása alkalmából: „Nem művészeti folyóiratot csináltunk, hanem szociális látószögből a mai világ keresztmetszetét igyekeztünk megrajzolni. [...] Ellenzék vagyunk, de kísérletet sem teszünk a mai világ részletjelenségeinek behatóbb kritizálására. Hogyan közelítsünk meg értelmes és indokló kritikával olyasmit [...], amit teljes egészében ellenszenvesnek és elvetendőnek érzünk? Minden tagunk, minden mozdulatunk maga a tiltakozás.“

A *Dokumentum* nem lehetett hosszú életű: Kassák Lajosnak csakhamar be kellett látnia, hogy a bekövetkezett történelmi események szétszórták a magyar avantgárd régebbi közönségét, és a folyóiratnak nincs megfelelő társadalmi, valamint pénzügyi bázisa. A *Dokumentum*nak mindössze hat száma jelent meg, megjelenését 1927 májusában szüntette be. A magyar avantgárd lassanként defenzívába vonult, elsősorban a megszervezett munkaközösség fenntartására törekedett: a Kassák-csoport további tevékenysége az 1928-ban indult és 1939-ig működő *Munka* című folyóirat keretei között folyt tovább. Kassáknak ez a folyóirata már nem vállalta az avantgárd mozgalom szervezését: olyan szocialista kultúrmozgalom kialakítására törekedett, amely

független mind a legális szociáldemokrácia, mind az illegalitásban dolgozó kommunista párt törekvéseitől.

A *Dokumentum* mindenekelőtt a magyar szürrealizmus műhelyeként lépett fel, és ebben a tekintetben valóban fontos irodalomtörténeti szerepe volt. A szürrealista mozgalom 1924-ben indult meg André Breton első szürrealista kiáltványával és Louis Aragon *Álomözön* című költeményével. A tapasztalati valóság ellen lázadva az ösztönösségben látta a művészet forrásait, a szabad képzettársításra, sőt az automatikus írásmódra alapozta a költészetet. Képviselői szoros szövetséget kötöttek a szociális forradalom híveivel. Aragon, Breton és Éluard tagjai lettek a kommunista pártnak is. A magyar avantgárd mozgalom számos képviselője – elsősorban Déry Tibor, Illyés Gyula és Németh Andor – hamarosan csatlakozott a francia szürrealisták elképzeléséhez: a merész költői szabadságot ők is közéleti lázadással kötötték össze. A magyar szürrealisták elméleti megnyilatkozásainak zömmel a *Dokumentum* című folyóirat adott teret.

A szürrealisták a vers mindentől független önállóságát és a költői tevékenység elsőrendűen kreatív jellegét domborították ki, a költészet szerintük nem ábrázol vagy kifejez valamit, hanem önállóan hoz létre valami újat, amely korábban nem létezett, s ami csupán a költő teremtő képességére támaszkodik. Ezt az elvet fogalmazta meg Déry Tibor *Az új versről* című esszéjében: „Az új vers önálló életet él. Nem utánozza, hanem folytatja a természetet.” Hasonló gondolatokat fejtett ki *A homokóra madarai* című – a *Korunk* 1927-es évfolyamában közreadott – előadásában: „Az új líra a logika bukását jelenti [...] az új lírikus számára nem evidens a valószínűség kényszere. A logika csak akkor lenne rá kötelező, ha a külvilágot másolná több-kevesebb hűséggel [...]. Az új lírikus azonban saját magából merít. Az események kauzalitása nem érvényes a lélekre. A költő egy mélyebb rétegben keverő logika szerint dolgozik, mely kifelé önkényes, nem ellenőrizhető, de belül csalhatatlan, mint az ösztön, s amelyet érzelmi logikának hívnak.” Déry a költészet kreatív jellegét hangsúlyozta, Illyés Gyula inkább a költő szabadságát és lázadó szellemét. *Sub specie aeternitatis* című költői prózájában a következők olvashatók: „Semmi rejtegetnivalóm: kezembem a toll, de fogalmam sincs, mit fogok a következő sorba írni. [...] Büszke vagyok szabadságomra, a kötetlen szavakra, szívem független iránytűjére, Kolumbus-kezdvére.” Ebben a költői jelszóban foglalja össze a szürrealizmus költészettanát: „A költő nem énekel az esőről. Esőt csinál.”

A magyar szürrealista áramlat nagy lendülettel lépett fel, ereje azonban nem bizonyult tartósnak: a húszas évek végén megkezdődött a magyar avantgárd felbomlása, és hamarosan beköszöntött a hazai avantgárd mozgalmak alkonya. Hevesy Iván, Halász Gábor, Németh Andor és Komlós Aladár egyaránt arra hívták fel a figyelmet, hogy az izmusok szüntelen forradalma fölött eljárt az idő, s helyettük új és korszerű realizmusnak kell következnie. „Az új művészet – jelentette ki Komlós Aladár az *Erdeélyi Helikon* 1928-as évfolyamában közreadott *Az avantgarde estéje* című tanulmá-

nyában – megint józan valóságművészet lesz, mint a múlt művészei, a múlté, amelyről, kiábrándulván a csodatevő eszközökből, kezdjük megérezni, hogy mégis rokon velünk...” A magyar kulturális élet, amely előtt nem a forradalom, hanem az elkötelezett értékörzés és a szellemi önvédelem feladata állt, már nem az avantgárdban, hanem az új – az avantgárd vívmányaival is gazdagodó – irodalmi és művészeti irányzatokban (az újklasszicizmusban, az újrealizmusban) ismerte fel a követendő művészeti programot. Az avantgárd fiatalabb hívei: Déry Tibor, Illyés Gyula és József Attila sorra alakították ki a korszerű realizmus változatait, és a realista törekvéseket erősítette a népi írók fellépése is.

Végül maga Kassák Lajos is felismerte, hogy elérkezett az avantgárd alkonya: a *Nyugat* 1932-es évfolyamában rendezett vita során – *Vita az izmusokról és az új művészetekről* – ő is arra a véleményre jutott, hogy „az izmusok megbuktak és nem tudtak továbbfejlődni”, ugyanakkor a kialakult eredmények megtartására és felhasználására figyelmeztett: „az izmusok átváltak eszközzé, illetve a nagy egész részletévé”. A magyar avantgárd útja ezzel hosszú időre megszakadt, és csak a második világháborút követő néhány esztendőben, majd a hatvanas évektől kezdve újulhattak fel azok a törekvések, amelyeket a Kassák Lajos körül kialakult mozgalom megfogalmazott.

A *Nyugat* újjászületése

A Károlyi-féle forradalom bukását, a Kun Béla-féle proletárdiktatúra gyászos uralmát, majd a Horthy-féle „fehér” ellenforradalom berendezkedését követően a *Nyugat* mozgalma, valójában a modern magyar irodalom utóvédharcokra kényszerült, védeni próbálta írói táborát és eszmei hagyományait, legalább művészi vívmányait. A kor nyomása visszavonulásra készítette, sőt részben közeledni próbált a hivatalos intézményekhez. Működésének eme második korszaka nagyjából két periódusra bontható. A korszak első évtizedében fokozatosan közelebb került az intézményesített kulturális élethez és művelődéspolitikához, illetve a társadalmi harcoktól elfordulva egy elvontabb humanista morál képviselőjében keresett szerepet. A német fasizmus uralomra jutása és hazai csatlósainak megerősödése után viszont egy ellenkező irányú folyamat részeseként fokozatosan eltávolodott a hivatalos művelődéspolitikától, s a kibontakozó antifasiszta szellemi ellenállásban vállalt fontos feladatot. Ebben az időszakban a maga harcos hagyományaihoz talált vissza, újra hallatta szavát a közélet küzdelmeiben.

A húszas évek közepén a *Nyugat* kevésbé tudott megbirkózni a korszak nagy kihívásaival: ellenálló készsége hanyatlott, szervezési szerepe csökkent. A megújulási kísérletek (így az 1925-ben bejelentett „új korszak”) ellenére is az alkotómunka zártabb körébe vonult, a klasszicitás ideálját tűzte maga elé. A folyóirat orientációját híven jelezték Babits Mihály programadó tanulmányai. Elsőnek az 1925-ben megje-

lent *Új klasszicizmus felé* című esszé, amely az irodalom politikai szerepvállalását utasította el: „Az író megszűnt a Kor emberi ideálja lenni, helyébe a bokszbajnok lépett.” Babits eszménye az örök érvényű művészet maradt, amelynek nem szabad elvegyülnie a kor küzdelmeiben, hanem a szellem magaslatáról kell választ adnia az emberiség és a nemzet nagy kérdéseire. Az „új klasszicizmus” hivatását abban látta, hogy újra szerephez juttassa „az Élet minden kényszerűségeinek mélyén eltemetett, fojtott, feledett szabadságot és felelősséget”. Ennek kell visszahoznia „a szellemi kultúra presztízsét”. Ezt követte 1928-ban *Az írástudók árulása* című tanulmány, amely Julien Benda *La trahison des clercs* című világsikert aratott antifasiszta állásfoglalása nyomán ítélte el az írók és művészek politikai elkötelezettségét.

Babits „kétffrontos” harcot hirdetett: egyaránt elutasította az osztályharcot és a nacionalizmust, mindazokat az érdekeket, amelyek az egyetemességhez képest partikuláris elvet jelentettek. „Az Esmék – állapította meg keserű indulattal – leszálltak az Élet harcaiba, s elfogadták a politika minden logikátlan és változó *junktimját*.” Az „írástudóknak” szerinte a „Morál és Igazság” szolgálatában kell hivatást találniok: „inkább illik az Írástudókhöz a Világítótorony heroizmusa, mely mozdulatlan áll, és híven mutatja az irányt, noha egyetlen bárka sem fordítja feléje az orrát – míg csak egy új vízözön el nem borítja lámpáit.” Az „új vízözöntől”, a kultúra pusztulásától való félelem szabta meg Babits állásfoglalását. A „vízözön” előtti kor feladatát a felhalmozott értékek egybegyűjtésében és gondozásában jelölte ki. E meggyőződését fejezte ki 1930-as *Ezüstkor* című tanulmányában is, amely a barbár rohamok közepe tette élő klasszikus Rómát idézte fel művelődéstörténeti analógia gyanánt.

Az „új klasszicizmus” programjának kialakításával egyidejűleg a *Nyugat* lassanként visszavonult korábbi határozottabb ellenzékiességéből, mintegy „középre” került a jobb- és baloldali mozgalmak között, sőt megpróbált kiegyezni a liberális konzervativizmussal azokkal a képviselőivel, akik maguk is bizalmatlanul, ellenségesen tekintettek a szocializmus és a nacionalizmus ellentétes irányokból támadó erőire. Például Szekfű Gyulára gondolok. A konzervatív táborhoz való közeledés annak a felelősségtudatnak a következménye volt, amellyel a *Nyugat* szerkesztői, mindenekelőtt Babits, megpróbálták közös táborba gyűjteni mindazokat a szellemi erőket, amelyek felléphettek a jobb- és baloldali totalitárius törekvésekkel szemben. A kiegyezési kísérletet Babits *A kettőszakadt irodalom* című tanulmánya jelentette, amely Berzeviczy Albertnek a Kisfaludy Társaság elnöki székében elmondott beszédére válaszolt. Berzeviczy a magyar irodalom „egységének” helyreállítására szólított fel, és Babits maga is támogatta a konzervatív és a liberális irodalom egységének ügyét. A *Nyugat* és Ady megítélésének kérdésében azonban továbbra sem engedett: határozott szavakkal védte meg Ady egyéniségét és költészetét mint olyant, amely kifejezte a nemzet valódi érdekeit. A forradalmaktól azonban, akár 1919 őszén, most is elhatárolta a *Nyugat* törekvéseit. Az Akadémiához és a Kisfaludy Társasághoz történt közeledés eredményeképpen választották be Babitsot 1930-ban a Társaság tagjai közé,

s szövődtek kapcsolatai a liberális konzervativizmus fórumával, a Szekfü Gyula vezette Magyar Szemle Társasággal is.

Az „új klasszicizmus” programjában kifejezést nyerő visszavonulás nem kapott egyöntetű jóváhagyást a *Nyugat* táborán belül. Móricz Zsigmond és a „második nemzedék” néhány képviselője szerette volna több étellel, társadalmi érdeklődéssel és küzdőszellemmel megtölteni a lapot. A *Nyugat* életében ismét forduló következett, 1929. október 28-án Osvát Ernő öngyilkossággal vetett véget életének: ezzel végképp lezárult a folyóirat történetének egy korszaka. A lap mint vállalkozás is csődbe ment, szóba került a *Nyugat* felszámolása is. A válságos helyzet úgy oldódott meg, hogy az irányítást Babits Mihály és Móricz Zsigmond, a „nagy nemzedék” két legfőbb tekintélye vette át, mellettük Gellért Oszkárnak jutott a szerkesztő szerepe. Ignotus nevét levették a címlapról, jelezvén, hogy a *Nyugat* szakított a polgári radikalizmus névleges hagyományával, és végképp az irodalom, valamint a közélet „közepén” kívánja elfoglalni helyét. Mindez véglegesen érvényre juttatta a harmincas évek vezető magyar irodalmi irányzatait, minthogy Babits az újklasszicista, Móricz az újrealista törekvések akár szimbolikus jelentőségűnek tekinthető vezéregyénisége volt. Kettejük, sajnos, rövid időre szabott együttműködése alapozta meg a folyóirat második nagy korszakát.

Korunk, 1926

A húszas évek közepének magyar irodalmi életét és mozgását, miként ez az imént kifejtettekből is talán kitetszik, egyrészt az avantgárd irányzat visszavonulása, másrészt az újklasszicista és újrealista áramlatok, vagyis a *Nyugat* táborához köthető törekvések előtérbe kerülése határozta meg. Valójában mindazok az írók, akik korábban az avantgárd mozgalmában keresték helyüket, az évtized végére az újklasszicizmus és az újrealizmus hívei lettek, és a *Nyugat* környezetében foglaltak helyet. Vonatkozik ez a modern magyar irodalom második nemzedékének olyan képviselőire, mint József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula és Déry Tibor, de vonatkozik magára Kassák Lajosra, akinek a harmincas években született költészete, miként ezt Gyergyai Albert már akkoriban megállapította, nagymértékben „klasszicizálódott”, monumentális önéletrajza (az *Egy ember élete*) pedig az újrealista elbeszélő irodalom szellemiségét fejezte ki.

Az induló, még Dienes László által szerkesztett *Korunk* valójában annak az irodalom- és mentalitástörténeti átmenetnek a szellemét fejezte ki, amely a hanyatló avantgárd és a felemelkedő újklasszicista, újrealista művészet köztes helyén érvényesült. A *Korunk* egyformán teret adott a magyar avantgárd utóvédharcainak és a kibontakozó újrealista törekvéseknek. Mindez az alapító főszerkesztő kulturális stratégiájából következett. Dienes László ugyanis arra törekedett, hogy a teljes „szellemi baloldalon” hozzon létre fórumot, és ezen a „szellemi baloldalon” akkor

egyaránt jelen voltak az avantgárd és az újklasszicizmus, az újrealizmus hívei. Az induló *Korunk*, úgy is, mint többé-kevésbé „emigráns” folyóirat, a teljes „szellemi baloldalt” kívánta egybegyűjteni és képviselni, ebben a tekintetben határozottan szembefordult a magyarországi politikai restaurációval, a fajvédő és nacionalista mozgalmakkal, a húszas évek első felének nyugatos táborától kétségtelenül balra állt, de semmiféle közösséget nem vállalt azokkal a baloldali szektariánus, diktatórikus és „proletkultos” törekvésekkel, amelyek egyforma hévvel támadták a konzervatív jobboldali irodalmat, a *Nyugatot* és Kassák Lajos avantgárd táborát.

Az induló *Korunk* teret kívánt adni minden baloldali: liberális, polgári radikális és szocialista szellemi törekvésnek, építő vitákban akarta a megoldás felé egyengetni a demokratikus kulturális mozgalmak nézeteltéréseit, konfliktusait. A polgári radikális *Huszádik Század* örökségét vállalta, hogy az emigráció valamennyi áramlata, az októbrizmus híveitől a kommunistáig helyet találjon hasábjain. Természetesen kitüntetett szerepet szánt és adott a marxista gondolkodásnak és kritikának is. A nagy csalódás, a forradalom veresége után akarta újjászervezni a progresszió táborát, számvetést végzett, és terveket fogalmazott. A válságba került európai és magyar kultúrát tanulmányozta, új eszményeket keresett. „Annak – írta Dienes László az első szám *Beköszöntőjében* –, aki egy alkotó jövő eljövételét akarja, két irányban kell dolgoznia: egyrészt igyekeznie kell kiválogatni a múlt eredményeiből azokat az elemeket, amelyek a jövő épületének építőköveiül felhasználhatók, másrészt pedig hozzászoktatni saját magát és kortársait az új szintézis szükségességének gondolatához, s ami ezzel együtt jár, felébreszteni az ehhez szükséges pozitív alkotó lelki képességeket.”

A közelmúlt művészetével történő számvetés és a jövő feladataira való felkészülés határozta meg az induló *Korunk* irodalom- és művészetkritikai szemléletét. A magyar szellemi élet nemrég lezajlott újító forradalmait vizsgálta: a *Nyugat*-mozgalmat és az avantgárdot. A két mozgalom között még éles viták folytak, hiszen akkoriban tértek haza az avantgárd emigrációba kényszerült vezérei, és a frissen alapított *Dokumentum* szívesen csipkedte meg a *Nyugat* tekintélyét, hagyományörző konzervatívizmusát. A *Korunk* hasábjain mégis meglehetősen békében élt egymás mellett a két szellemi mozgalom, többnyire méltányos kritikát mondtak egymás törekvéseiről, mint például Kassák Osvát Ernő szerkesztői gyakorlatáról, a *Nyugat* kritikai szellemének hanyatlásáról (*A hiányzó kritika. Levél Osvát Ernőhöz*) vagy Komlós Aladár az „izmusok” túlzásairól (*A magyarországi magyar irodalom*). Ez a program és ez a gyakorlat akkor szükségszerűen eklekticizmust okozott. A *Korunk*nak az irodalmi baloldalt különböző árnyalatait és mozgalmait kellett megszólaltatnia, ha hozzá akart járulni az erők újjászervezéséhez, ha küzdeni akart az ellen a zavar ellen, amit a modernizációs kísérletek bukása, az emigrációs lét csüggesztő közérzete okozott.

Sokat mond, hogy az alakuló *Korunk* azonnal Ady Endrét helyezte a maga értékrendjének a csúcsára, őt választotta mintegy szellemi mesterének. Ennek a választás-

nak több körülmény adja magyarázatát: egyrészt fel kellett lépni azzal a jobboldalról érkező kisajátítási szándékkal szemben, amely Ady költészetét el szeretne volna perelni a forradalomtól és a baloldaltól, másrészt Ady nevével és művével lehetett egyesíteni és mozgósítani a demokratikus erőket, amelyeket túlságosan is szétzilált a történelem. Földessy Gyula már az első évfolyamban programot fogalmazott: „Az Ady-versek nemcsak magukért harcolnak tovább, hanem az egész magyarságért is” (*Ady harcai*), Gaál Gábor pedig Ady közismerten forradalmi radikalizmusáról tanúskodó publicisztikájának elemzésére vállalkozott (*Ady rejtélyes évei*). Ady alakja és költészete később is gyakran szerepelt téma vagy hivatkozás gyanánt a *Korunk* lapjain.

A másik irodalmi áramlat, amely vezető helyet foglalt el a folyóiratban, a magyar avantgárd volt. A húszas évek második felében a magyar avantgárd mozgalom, miután helyzetét és szerepét már korábban megrendítette a kényszerű emigráció, végképp bomlásnak indult. Kassák, hazatérve az emigrációból, a „konstruktivizmus” irányzatával kísérletezett, amely a tudományosan megalapozott, mérnöki módon megszerkesztett művészet eszményével lépett fel. „Az új művész – írta *Az új művészet él* című kiáltványában éppen a *Korunk* lapjain – széttépte maga körül a nyomorúság kulisszáit és a rózsaszínű felhőket, belépett a teljes, mindennapi életbe, amiből született, és amiért létezik. [...] A művészetet mint mindennapi életünk feldíszítését tanultuk megismerni, s élettendenciánk: mai emberségünkkel minél inkább bekapcsolódni a körülöttünk nyüzsgő világba.” Ez az „új művészet” nemcsak a költészetet és festészetet akarta átalakítani, hanem magát az emberi életet is. Kassáknak határozott „konstruktivista” embereszménye volt, s bizonyára nem véletlenül hivatkozott a forradalmi Oroszország példájára: „Oroszország, ha emberfeletti szenvedések árán is, a tűz és vér keresztségében megtisztult ember hitével és felfokozott akaraterével nyúlt hozzá élete megreformálásához.” (Az orosz forradalom abban az időben szinte még egyöntetűen a nyugati baloldali értelmiség rokonszenvével találkozott, a forradalom diktatórikus, embertelen következményeire csak később figyelt fel ez az értelmiség.) A „konstruktivizmus” művészeti teóriája, amely néhány évvel később Kassák új realizmusának (az *Egy ember életében* alakot öltő stílusának) kiindulása lett, a *Korunk*ban született.

A magyar avantgárdnak volt azonban egy másik, talán még rövidebb életű kísérlete is: Déry Tibor, Németh Andor és Illyés Gyula szürrealizmusa, amelynek története és sorsa (a pesti *Dokumentum* mellett) ugyancsak a *Korunk*hoz kötődött. Ott jelent meg Déry imént idézett szürrealista „manifesztuma”: *A homokóra madarai*, amely a valóságtól és a logikától független költői teremtésben jelölte meg a művészet feladatát. Déry elmékedését heves vita követte, többek között a vajdasági Sinkó Ervin érvelt a költészet és a társadalmi valóság kapcsolatának megőrzése mellett. Komlós Aladár, aki ebben az időben a *Korunk* legtöbbet szereplő kritikusai közé tartozott, ugyancsak az avantgárd szélsőségei ellen emelte fel szavát: „Bármily fájdalmasan

esik – hiszen önmagam, a barátaim és bajtársaim ellen beszélek –, megkérdem, ki nek van joga köztünk arról beszélni, hogy ő forradalmat jelent Adyhoz, Babitshoz, Móriczhoz képest? Kassák Lajosnak igen. De az ő kísérletei is nem azt bizonyítják-e csak, a kivétel bizonyító erejével, hogy életerős, szervesen szükséges művészi forradalomnak még nem érkezett el az ideje?” (*A háromfelé szakadt magyar irodalom*) Komlós a konzervatív restaurációt felépítő korszak kellős közepén óvta az avantgárd kísérletektől az irodalmat, úgy gondolta, hogy a *Nyugat* klasszicizmusa hitesebben képes kifejezni a korszak mondanivalóit és közérzetét.

A baloldal „szabad fóruma”

Változatosság, polemikus többszólamúság uralkodott a *Korunk* indulásánál (úgy gondolom, hogy azt a szerepet, amelyet a folyóirat a húszas évek közepén a magyar avantgárd művészet gondozásában betöltött, azóta sem dolgozta fel kellőképpen az irodalomtörténeti kutatás). Dienes László lapja a baloldali gondolkodás „szabad fórumának” indult, amely alig korlátozta szerzőit, legfeljebb őszinteséget és színvonalas munkát követelt. Azt persze nagyon is megfontolta, hogy kit enged a szerzői táborba: a *Korunk* következetes módon a Magyarországon elfojtott baloldalnak juttatott fórumot. Mint mondtam az elébb, mindez eklekticizmushoz vezetett, teremtő eklekticizmus volt ez, amely a társadalomban és a szellemi életben zajló folyamatok, az ott szerzett tapasztalatok elfogulatlan értelmezésére törekedett. Ha átlapozzuk a folyóirat első évfolyamát, képet kaphatunk arról, hogy Dienes Lászlónak milyen széles körű és változatos tanulmányírói tábort sikerült szerveznie.

A *Korunk*nak akkor olyan szerzői voltak, mint Czakó Ambró, Dienes László, Fábry Zoltán, Földessy Gyula, Hatvany Lajos, Hevesy Iván, Kassák Lajos, Komlós Aladár, Ligeti Ernő, Németh Antal, Raith Tivadar, Salamon László, Sinkó Ervin és Vámbéry Rusztem; miként ez látható, voltak közöttük liberálisok, polgári radikálisok, szociáldemokraták és kommunisták, művészetelméleti téren pedig az avantgárd, az újklasszicizmus és az újrealizmus hívei, illetve elméletírói. A folyóirat igen magas tanulmányokat közölt például a modern magyar és külföldi irodalomról, a színházkultúráról, a modern lélektanról, a demokrácia válságáról, a páneurópai mozgalmról, a modern kereszténységről vagy a modern fizikáról, ez utóbbit a világhírű tudós, Max Planck tollából. Szépirodalmi rovatában Dosztojevszkij *Egy neveléses ember álma*, Panait Istrati *Movila, a vezér*, Unamuno *Don Quijote halála* és az erdélyi Szántó György *Arc de Triomphe, 1919* című írásai voltak olvashatók. Igen fontosak voltak a „Kultúrkrónika” és a „Szemle” című rovatok, ezekben olyan társadalmi, politikai, tudományos, irodalmi és művészeti kérdésekben kapott tájékoztatást az olvasó, amelyek valóban az akkori korszak fontos fejleményeit érintették.

A *Korunk* átfogó szellemi igényességgel vetett számot az első világháborút követő évtized felismeréseivel és tapasztalataival, és csak 1931-től kezdve, Gaál Gábor

szerkesztői szerepvállalását (és Dienes László távozását) követően fordult a baloldali radikalizmus irányába, és vált közel egy évtizedre a kommunista mozgalom szócsövénév, amely időnként súlyosan megsértette a magyar kultúra és a különben is több irányból támadott magyar demokratikus tábor érdekeit. Mindebben kétségtelen Gaál Gábor, illetve a szektariánus romániai kommunista mozgalom felelőssége. De még ezekben az években is a *Korunk* kiállt például József Attila és Illyés Gyula mellett, 1937-től kezdve pedig, a maga „népfrontos” irányváltásának megfelelően, ismét fontos szerepet vállalt a magyar progresszió szellemiségének és értékeinek védelmében, így általában értő tanulmányokat közölt a magyar népi irodalom alkotó egyéniségeinek, a többi között Németh Lászlónak, Veres Péternek, Féja Gézának a munkáiról. A *Korunk* igazi hagyományát, amely elsőrendűen tanulmányozásra és életben tartásra érdemes, mindazonáltal az első néhány esztendő jelenti: a kolozsvári folyóirat lapjain akkor valóban a magyar és az európai szellem jelentős értékeivel találkozhatott az olvasó.

Demeter Szilárd

Az angol foci és a szerző felelőssége

„A KORUNK [...] fő feladatának azt tekinti, hogy megismertesse az olvasóival a világot ma mozgó eszméket s elébe adja azt a tény- és eszmeanyagot, amelyből lehetőleg tiszta képet nyerhessen a mai világnézeti helyzetről. [...] Célja objektív, pártatlan megállapításokat adni, ezért helyet ad minden világnézeti irány-
nak, amely valódi meggyőződésen alapszik. Ezért is minden cikkért a szerző viseli a felelősséget” – olvasható a *Korunk* 1926-os áprilisi számának belső borítóján.

Első olvasásra úgy tűnik, itt bizony liberális szerkesztői koncepcióról beszélhetünk. Csakhogy. Kissé gyanús az „objektív” megjelölés. És mintegy kiint a szövegből az az óvatos megfogalmazás is, miszerint olyan világnézeti irányoknak ad helyet ez a lap, amelyek „valódi meggyőződésen” alapszanak. Mit érthetett a szerkesztő a „valódi meggyőződésen”? (Pár évvel azelőtt akár „valódi meggyőződésből” lóttek egymásra szerte a világban.) A tények ismeretében gyanakodni kezdünk ezekre a fogalmakra... Apropó, tények. A pozitívizmus épp ezekben az időkben erős világnézeti iránynak számított. És éppoly erősek egyes kortárs ellenérzések a pozitívizmussal szemben. Az európai *logikák* az első világháború után többször kibicsaklanak, né-
tán teljesen befuccsolnak (ilyenkor marad, na látjuk, a meggyőződés, a hit).

Európa, amelyet Spengler temetget, ezer életjellel szól még hozzám. Nem hiszek a nyugati kapitalizmus mai formájában, de hiszek abban, hogy ez a kapitalizmus ki tud még termelni új életformákat. Látni akarom, mi történik Nyugaton. Az átkos, az individualista, a „demokrata” Nyugaton. Elég volt az olcsó vezércikkekből, az országközi beszédek gyászkarából, látni akarom még egyszer ezt a nyugati civilizációt,

*tapintani ezt a demokráciát, észlelni, működik-e? Micsoda baljós kórus siratja mindenfelé? Talán nincs még mit siratni rajta.**

Például: 1926-ban általános sztrájk tört ki Angliában, amely megbénította az egész ország életét. Ha hihetünk Martin Roberts könyvének (*Európa története. 1900–1973*), akkor erőszak szinte elvétve sem fordult elő: a sztrájkolók és a rendőrök gyakran békésen fociztak egymással a sztrájkország hadállásai mellett. Megkapó ez a kép: Angliában ment végbe először az ipari forradalom, és *az európai kommunisták logikája* szerint joggal lett volna várható, hogy az elnyomott munkásosztály ott lázadjon fel először a kapitalisták ellen – de az angol munkásoknak nem akaródzott ki-robantani a forradalmat (sőt a sztrájk vezetői még csak a kormány megbuktatására sem spekuláltak). Az angolok tehát fociztak.

Játsszunk el ezzel a képpel. Mondjuk, feltételesen fogadjuk el azt a vulgáropszichológiai tételt, miszerint a felgyülemlett indulatokat és feszültségeket kisebb mértékben le lehet vezetni focimeccseken (az angol hidegvér talányának egyes megfejtői komolyan veszik ezt a blódséget). Még ha igaznak bizonyulna is ez a tétel, a húszas-harmincas évek Európáján még egy Európa-bajnokság sem segített volna: mondjuk, a csoportmérkőzéseken Németország legyőzné Franciaországot – a vesztes komplexusait ezáltal oldva egy picit –, viszont Franciaország másodikként továbbjutva megnyerné a bajnoki döntőt, és eufóriájában lemondana a Németországgal szembeni háborús kártérítési igényeiről. Kényelmetlen elképzelni viszont egy olasz–orosz kisdöntőt, mert bármelyikük nyerne, a másik ország vezetője duzzogva azonnal tovább folytatná expanziós (és nagyhatalmi) álmait. Persze az egész tornát a Népszövetség szervezné, és a bevételből megadnák az Amerikai Egyesült Államoknak a háborús adósságot. A kis és nagy népek összeborulnának, és „Négy év múlva ugyanitt!” felkiáltással mindenki hazamenne ügyködni Páneurópa eszméjén, amelyben az országok klubcsapatként működnének (és az átigazolás természetesen szabad lenne).

Nem karikírozni akarom a történelmet, dehogy. Viszont a példa arra jó, hogy a húszas évekbeni „mi lett volna, ha...” típusú, a világháború borzalmaiból táplálkozó számvetés logikáját érzékeltessük. A későbbiekben kitérek erre még, de előrebecsánám, hogy az egész kulturált Európát átható és átfogó önreflexióról nem beszélhetünk. A válság logikája ilyen értelemben cseppet sem volt egységes, sőt némiképp tudathasadásos állapotáról is lehetne beszélni – de az már túlvinne bennünket jelen írás keretein. És természetesen szó sem lehet eszmetörténeti perspektíváról. A „szerző” nem vállalhat ekkora felelősséget. A 75 éves *Korunk* fiatal szerkesztőjeként – háromszor annyi idős a lap, mint én – inkább csak csemegéznek a „valódi meggyőződésen” alapuló világnézeteket közvetítő írások közül.

*A dőlt betűs idézetek Márai Sándor *Napnyugati őrző* című könyvéből származnak (Révai kiadás. H. n., é. n.)

Nos, olvasatomat döntően befolyásolta egy ma már közhelyszámba menő filozófiai (filozófiatörténeti) alapelv: ha valamikor, akkor a 20. században ténylegesen megrendült az abszolút (következésképpen *egy*) igazságba vetett hit (innen az a suta ellenézés a szerkesztő „objektív” fogalmával szemben). A racionalitást megalapozó *logika* szövevénye túlon túl sok helyen felfeslett. A logikát (és a nyelvet) magát vizsgáló filozófusok viszont – Herbert Marcuse szavaival élve – „egydimenziós filozófiát” művelnek (a logikai pozitivisták nemigen beszélnek az emberi szabadságról). Velük ellentétben Martin Heidegger igen: 1927-ben jelenik meg a 20. századi filozófiát nagymértékben befolyásoló műve, a *Lét és idő*. Nos, abban aztán szó van az emberről (*Dasein, Jelen-lét!*) (Veszélyes példa: hat évvel később, 1933-ban Freiburgban Martin Heidegger, és – vélik egyesek – filozófiai alapállásából szervesen eredően – náci beszélyt gyakorol. „Valódi meggyőződéséből”, lám, lám.)

Egészítsük ki a képet: a logika válsága nem csak az ismeretelméletet, metafizikát stb. érintette. Arthur Koestler kitűnő könyve, a *Sötétség délben* igencsak meggyőzően illusztrálja, mi történik akkor, amikor a ráció önnönmagát számolja föl: a hithű kommunista, Rubasov a *végletekig* logikusan gondolkodva ad igazat kivégzőinek (és akkoriban a Rubasovok éppen világforradalomra készülődtek). A csak ésszerű (itt logikus) cselekvés formális keret: nagyban meghatározódik célja (télusza) által. És hát nem mindegy, mi is ez a cél, ismételném. A világforradalom és a világbirodalom szóösszetételekben a legijesztőbb szegmens: a világ. Elérhetővé vált.

Tévedek-e, ha azt hiszem, hogy van valami iszonyodott és kételkedő e menetrend-szerű gyorsvonat utasainak arcában? Ez a kereskedő szemközt, aki az elébb csomagolta át mintakollekcióját, fejcsóválva és nyugtalanul nézi időként a zsebóra msodpercmutatóját. A közös, banális végzetten belül szótlantul és iszonyodva zötyögünk sorsunk felé. Kiszállani nem lehet többé e sebességből.

És az sem mindegy, hogy a téloszt mi határozza meg.

Vegyük először a legszimpatikusabbat: Páneurópa eszméjét. Ligeti Ernő a *Korunk* 1926-os októberi számában hosszabb lélegzetű írást szentel a Páneurópa létrehozását célzó mozgalomnak (hangvételében valahol a realizmus és a lelkes optimizmus között ingadozik). A mozgalom alapítóját, gróf Coudenhove-Kalergit idézi: „A világ naponta kisebb lesz, mert a gyorsvonat gyorsabb, mint a postakocsi, a repülő pedig egyazon idő alatt összehasonlíthatatlanul nagyobb távolságokat szel át, mint a lovas, és Páris–Berlin között légvonalban csak annyi a távolság, mint az antik világban Athén és Thebe, vagy a renaissance idején Bologna vagy Ferrara között.” Következésképp, mondja Ligeti, a távolságok e *technikai* megrövidítése következtében „Európa valóban elképzelhető egyetlen országgént”. Egyszóval a tér fogalma módosul (következésképpen az idő is, lásd például Henri Bergson filozófiáját, de megannyi más filozófust is felsorolhatnánk). De még mennyire. (1926 júniusában a *Ko-*

runkban Szántó Hugó Győzedelmes metafizika cím alatt ír a fizika és a kísérleti fizika eredményeiből következő tér- és időkonceptió-váltásról. Az einsteini teóriából kiindulva néminemű metafizikai bukfcen után majdnem harsonázó kedvvel hangot ad meggyőződésének, „hogya a dolgok további kifejlődésükben el fognak vezetni egy nagy kozmikus élet eszméjéhez, mely az egyes egyének életét – nem kozmikus harmóniává, ahhoz a világ túltelített, semhogy harmónia lehessen –, hanem egy kozmikus lény fájdalmas teremtő processzusává foglalják össze...” És erről mint szenzációról számol be.) De ne kalandozunk el túlságosan! Egyrészt Európa akkori fogalmába csak akkor kezdik becsempészni a következő elvet: Európa az európaiaké. Ne szóljon bele Brazília európai országok belügyeibe (ez a gond a Népszövetség eszméjével is). Másrészt, és most jön a némiképp meghökkentő adalék, a coudenhove-i Páneurópa politikai fogalma „nem esik egybe sem Európa régebbi földrajzi fogalmával, sem Európa történeti és kulturális határaival. Páneurópa tervezete magában foglalja a *kontinentális* Európa összes demokrata és féldemokrata államait »Izlandot is beleértve, amely Dániával perszonalunióba lép«*. Coudenhove Angliát kikapcsolja* – mondván, hogy a britt világbirodalom egy külön népszövetségi csoport, beleértve a francia Kanadát, a burföldet, Indiát, Arábiát, Egyiptomot, a maláji földet. Kikapcsolja Oroszországot is, amelyet külön népszövetségi csoportnak vélelmez...” (Kiemelések az eredetiben – D. Sz.). A későbbiekben Coudenhove csak módosít az álláspontján (valahogy olyaténképpen, hogy „amennyiben Anglia és Oroszország részt akarnak venni az európai államszövetségben, úgy ez tőlük függ”. Nem valami erős biztatás). Angliát még úgy-ahogy megérti az ember (mondjuk így, a *világbirodalom* maga is egy világ, és egyébként is ők fociznak). No, de mi a helyzet Oroszországgal? (Németországot, hál’Istennek felvették a Népszövetségbe, örvendezik Ligeti, visszafogadták őket tehát Európába. De mennyire, hogy nem akartak még visszamenni, amint az Hitler példája is mutatja.)

Nézzük csak: Ligeti három fő veszélyforrást sorol fel (ezeket semlegesítendő kelene összefogniuk az európaiaknak): 1. Az államok közti konfliktusok (közeledik a megsemmisítő háború, mondja). 2. „A világháború romjain megszületett a világforradalom eszméje Oroszországban. A szovjet Európa forradalmasításáról még ma sem mondott le, csupán az időre hagyta rá a számára kedvező pillanat kihasználását. [...] Európának forradalmi úton való, minden átmenet nélküli bolsevizálása még fokozottabb mértékben a nyomorúságok és szenvedések tanyájává tenné kontinensünket, mint Oroszországot. [...] Európa számára a vörös vagy fehér szélsőséges mozgalom akkor is veszedelem, ha az történetesen nem Oroszországból jön. *A diktatúrák mindinkább elharapózó rendszerére gondolunk, amelyek nacionalista túlhevítettségüknél fogva makacs elszigetelődéseket teremtenek és amelyek ellen hatásosan felvenni a küzdelmet csupán Páneurópa keretei között lehetséges.*” (Kiemelés tőlem – D. Sz.)

3. Európát gazdasági és pénzügyi összeomlás fenyegeti.

Ez az „új stílus”, amely házakban, ruhaviseletben, technikai találmányok vonalában megmutatkozik, a tömeg stílusa, amely tudatában van erejének, világgá meri kiabálni ordenáréságát, öntudatos és hangos. A tömeg szót kér. Nemcsak a politikában. Nemcsak a népgyűléseken. Nemcsak emberi jogait követeli – barbárságának előjogait követeli, izléstelenségét akarja érvényesíteni, merészel ordenáré lenni. Ez a változás egyik értelme.

Minden emberi érték leértékelése, magyarán. A humanista eszmények csődje. Valami hasonlót érzékel N. A. Berdjajev is a *Korunk* 1926. áprilisi és májusi számában közölt nagyívű esszéjében. Címe: *A renaissance vége*. Alcím: A jelenkori kultúra válsága. Berdjajevet (hagyjuk így, ebben az átirásban a nevét: oly bájos!) először még a cári kormány számúzi szocialista nézetei miatt – másodsor meg mint a kommunizmus ideologikus ellenfelét utasítják ki Oroszországból. 1926-ban Párizsban vezette az általa alapított „Filozófiai és vallási akadémia” franciaországi szekcióját. Egyszerűen – az élettörténeti adalékok kellően meggyőznek erről – „valódi meggyőződésből” nála nincs hiány. Sőt, mintha túl erős is lenne a meggyőződése: szerinte Európa világtörténelmi jelentőségű kultúrkrízisen megy keresztül, mert „a humanizmus eszméi kifutották minden erejüket és nem tudnak tovább fejlődni. [...] A romboló ellentmondások egész raja és a kriticizmus gyötrő szelleme, amely legbensőjében felnövekedett, teljesen aláaknázza. Megrendült a hit az emberben és veleszületett képességeiben.” Na hát ez az. A reneszánsz vége Berdjajev szerint egyenes úton juttatja el az embert bármiféle kollektívizmus felvállalásához: „Az ember el van veszve s kész hitét mindenféle »kollektív« szervezetbe vetni, amelyekben az emberi egyéniség teljesen alámerül. Mert képtelen elviselni magánosságát és elhagyatottságát.” Mindez természetesen azért következhetett be, mert a reneszánsz embere már elvágta magát „az élet spirituális központjától”, önmagát tette központtá, lemondott a transzcendenciáról. Ezért alakulhatott úgy, hogy a 20. század embere már csak „egysíkú életre ítéli önmagát, két dimenzióban él csak, mint aki a lét felszínén lakik, s nem tudja sem azt, hogy mi van alatta, sem azt, hogy mi van fölötte”. A kortól egyáltalán nem idegenek Berdjajev gondolatai. Természetesen a megoldása sem: vissza kell térni a keresztény értékekhez, a transzcendenciához – Istenhez. És nem csak azért, mert az újkori történelem az individualizmus diadalútja, mely individualizmus „az egyén szétrombolójának, az egyéniség megsemmisítőjének bizonyult. [...] Az individualizmus mindig távolabbra tolja a célt, amelyre az egyén akarata törekszik; céltalanná teszi az akaratot.” És nem is csak azért, mert Nietzsche és Marx megfosztották a humanizmust illúzióitól, olyannyira, hogy utánuk „minden szentimentális humanizmus lehetetlenné vált, éppoly lehetetlenné, mint a felburjánzott bolondítás a humanitárius eszmékkel vagy meggyőződéses hit a humanizmusban”. Hanem azért is, mert a reneszánsz embere (Michaelangelo) nem értette meg, hogy tulajdonképpen a gép diadalát készíti elő, az organikusnak a mechanikussal való helyettesítésére tö-

rekszik. (Természetesen Berdjajevnek kortárs példái is vannak: pl. a futurizmus, amelyben az egyén elveszíti önmagát, és egyfajta emberfeletti kollektívizmus az, ami az embert lenyűgözi. Nem véletlen, mondja az orosz filozófus, hogy a futurizmus rokonszenvezik a társadalmi kollektívizmus szélsőséges formáival!)

Nem követhetjük teljes egészében Berdjajev okfejtését. Ezek a gondolatok igen csak ismerősen csengetnek a 20. századi filozófiákat olvasóknak. Az, hogy Berdjajev a megoldást csakis a katolicizmusban véli látni, még az 1926-os *Korunk*-szerkesztők számára is sok volt, úgy érezték, hogy rövid életrajzzal kell ellátniuk a cikket, sőt a második rész elejéhez lábjegyzetet is fűztek: „Berdjajev írását, különösen abban a túlzottan egyoldalú jelentőségében, amelyet a többi vallások felett a kereszténységnek tulajdonít a kultúrártékek termelésében, csak a tanulmány első része elé bocsátott életrajzi adatok megvilágításában lehet helyesen értékelni.” Na tessék, „helyesen”. A „kényelmetlen igazságok” – így a szerkesztőségi életrajzíró – attól még igazságok, hogy némiképp szokatlan az „európai” fülnek Berdjajev „orosz” gondolkodásmódja. „Helyesen” kell értenünk őt, és akkor elfogadhatjuk, mint „valódi meggyőződést”.

Egyáltalán, ezekkel az oroszokkal Berdjajev szerint is baj van. Záró megjegyzéseiben deklarálja, hogy a téma – a kultúrkrisis – európai, és nem orosz jelentőségű. Oroszország kívül esett az újkori történelem humanisztikus áramlatán. Nem volt reneszánsza. Satöbbi. De: „a vágyakozás lelki mélységei után, az ember és az ember alkotó géniusza isteni forrásának keresése magasra kellett növekedjék bennünk. Alkotó energiánk vallásos szankciója, olyan, amelyet az orosz vallásos érzés még sohasem produkált, lehetséges számunkra. [...] Talán mi, oroszok vagyunk képesek egy keresztény Renaissancera.” És Berdjajev ezzel a gondolatával sincs egyedül. Nem épp „bolsevik világforradalomra”, de az orosz néplélekre alapozva európai értelmiségiek, írók, filozófusok várták a „frissítést” Keletről.

Mások pedig teljesen másra gondoltak. Talán megbocsájtják, Kedves Olvasók, ha a szemlélő kényelmességével ismét hosszabban idézek egy P. I. monogrammal ellátott szemléből, amelyik Ernst Barthel gondolatait veszi górcső alá (*Korunk* 1926. augusztus-szeptember): „Egy ponton azért mélyen meggondolkoztató [ti. Barthel cikke a berlini *Zeitschrift für Geopolitik* hasábjain]. Az orosz lélek gazdag tartalmából hiányzik a szívós kitartás és a szigorú rendszer. Az orosz – mint ezt Barthelen kívül ő maga is mondja – csak elnyomás alatt teremt. Oroszországból békeidőben se hiányzott a német elem, amely ott részben a zsidók szerepét töltötte be. [...] A német ellenben kitűnően érvényesült mindenütt, bizonyos irigykedő tiszteletnek örvendett és igen könnyű dolga volt. Ott vette föl a fonalat, ahol a kényelmes, csapongó és zseniális orosz elhagyta, éppen mert megvolt benne a szívósság és rendszer. Orosz és német kiegészíti egymást, s ez a tény, amelyre már igen sokan rámutattak, Barthel kelet felé irányozódó koncepciójának esetén óriási hatással lenne a világképre. Mert Németország és Oroszország együtt legyőzhetetlen katonai hatalmat, a német és az

oroszlány együtt [most tessék figyelni!] *életől piros vért jelentene az emberiség egyetemes fejlődésében.*

Inkább arra az angol focira kellett volna figyelni, mondok. Mert a fentebbit neveztek „szláv misszióknak” a náciak. No meg a vér színe csak akkor látszik, ha kiömlik. És Páneurópa „valódi meggyőződésen” alapuló eszméjének méhében aligha így érlelődött az „emberiség egyetemes fejlődése”.

Ha még hittek ilyesmiben.

Vetési László

Lelkészek – a *Korunk* család gyermekei

1973 őszén félénk kolozsvári protestáns teológusokként kopogtattunk be a *Korunk* főtéri szerkesztőségébe. A főszerkesztőt kerestük, és szeretnénk volna előadásra meghívni az intézet önképzőkörébe. Gáll Ernő meglepetten nézett körül, nagyon jól leplezetten habozott is egy kicsit, majd igent mondott. Meglepte érdeklődésünk, a munkásságával kapcsolatos tájékozottságunk. Akkortájt jelent meg „a humanizmus viszontagságai”-ról szóló kötete, benne a Tavaszy újraolvasó rehabilitáció, és ez lelkesített minket arra, hogy egy találkozóra megkeressük.

Ezzel a találkozóval minden valószínűség szerint új korszak kezdődött az egyház és a kisebbségi magyar közélet diktatúra kori kapcsolatában, megtört a jég a Protestáns Teológia ifjúsága és a *Korunk* és a kolozsvári magyar közélet között.

Az ötvenes évektől a román kommunista hatalomnak igen pontos elképzelése volt arról, miként kell a kisebbségi magyar egyházakat, a lelkeseket és a két magyar nyelvű teológiai intézetet az erdélyi magyar közélettől elszigetelni. A több mint ezer lélekszámú magyar lelkesi közösség fokozatosan szorult ki a társadalmi közéletből, a helyi és egyetemes szellemi élet meghatározó szereplői közül. Ennek a megtervezett folyamatnak a működése és a kommunista egyházcenzúrázás története, mint annyi minden, megkésett feldolgozásra és elemzésre vár.

A három magyar és egy német egyházat egyesítő kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet az egyetemileg lényegében izolált, római katolikus gyulafehérvári teológia mellett fél évszázadon át az egyetlen teljesen magyar nyelvű főiskola volt Erdélyben. Az intézet hallgatóit – néhány igen ritka és üldözött kivételt leszámítva – kizárták az egyetemi közélet közösségéből. A kommunista hatalom korán felismerte – és 1956

ebben meg is erősítette –, hogy a teológia fontos szellemi műhelye az autonóm magyar gondolkodásnak, otthona a másképp gondolkodásnak. Sehol egyetlen kisebbségi magyar intézményre sem nehezedett olyan nagy nyomás, mint az egyházra, a lelkészi karra és teológákra. Sehol nem volt olyan nagyfokú a felügyelet, ellenőrzés és a besúgói hálózat kiépítése, mint az egyházban.

A hallgatók ennek ellenére és a lehetőségek szerint módot kerestek arra, hogy valamilyen úton és szinten jelen legyenek az egyetemi életben. Rendszeres látogatói voltak a Gaál Gábor Körnek, a filológián rendezett köri előadásoknak, munkatársai voltak a diákrádióknak, részben az *Echinox*nak, részt vettek a színjátszó körökben, a kolozsvári egyetemi élet sok területén. Szinte hagyományos volt a „Téha” és a „Filó” összejárása, sőt az udvarlások és később ebből „lelkész–tanár” házasságok is születtek.

Amikor 1983-ban a kolozsvári református püspökségre kerültem kiadói szerkesztőnek, meglepetéssel fedeztem fel, hogy a püspökség mindannyiunk előtt elzárt és tiltott pincéjének nedves földjén a helyi, betiltott kiadványok között régi *Korunk*-számokat is találok. Közöttük, ami ma már egészen ritkaság, a Dienes-féle első *Korunk* 2. számát. *Korunk* a püspökség pincéjében? Ez a kép is sejtette, hogy a lelkészek és a régi szociáldemokrata *Korunk* között is mélyebb kapcsolat húzódott meg.

A lelkészek és a régi *Korunk* kapcsolatának részletes történetét is meg kell írni egyszer valakinek. Az tény, hogy a húszas évektől kezdődően az egyházon belül is – többnyire kíváncsiságból vagy kritikával – már elterjedő divat volt a társadalmi kérdésekről beszélni, szocializmussal foglalkozni. Egyik lelkész elődöm, a Nagy-Küküllő megyei bürkösi Horváth István falusi gazdálkodó magányában az Isten háta megettől szórványból alkalmi rendszerességgel rózta sorait, vezércikkeit a Ravasz László által szerkesztett *Református Szemlé*nek, melyeket „bürkösi ev. ref pap”-ként jelzett. Közöttük egész sorozat szólt a szocializmus kritikájáról. Érdekes, ahogyan e nagy kérdések „onnan”, a távolból látszottak. A másik elődömet, a szintén Olt menti Románújfalui lelkészét, Tövisi Józsefet és könyvtárát (!) azért üldözte a hatalom az 1953-ban bekövetkezett haláláig (és a könyvtárát, kéziratát még azután is), mert az idős, agglegény lelkész szocializmuskritikájával foglalkozó írásokkal töltötte idejét, és könyvtárát is ilyen területen gazdagította a szinte hívek nélkül maradt faluban a Fogarasi-havasok lábánál.

Nem titok, hogy a kolozsvári teológia már régebben is átélte és betöltötte a másképpen gondolkodók gyűjtőhelyének feladatát, és ennek a mellőzött, üldözött értelmiségnek egyfajta védőhelye is lett. A Trianon utáni magyar egyetem-felszámolás jelentős és kiemelkedő elitértelmiséget vonzott a magyarul tanulás, a bölcsészeti oázisára, a kolozsvári református és unitárius teológiák felé. Ennek kiemelkedő tagjai évtizedek óta nagy szellemi elődökként ott üzentek és üzennek ma is az intézet folyóiratainak táblóiról a közügyi feladatokra készülő teológus ifjúságnak. Méliusz

Nelovánkovichs József teológiai tanulmányokkal, sőt lelkészi képzéssel a háta megett és mellett lett a régi *Korunk*-ban Gaál Gábor egyik legfőbb munkatársa, támasza. E nagy, teológián tanuló csapatba tartozott Szabó T. Attila, Szigeti József, Marosi Péter, és ez az „átanulási jelenség” áthúzódott egészen a jelenkorig: az író Veress Zoltánig, a színész Miske Lászlóig, a szintén író Bodor Ádámitig és a jeles filmszig, Csépi Sándorig. Ennek a jelenségnek okrendszere és szóbeli emlékezete is még elemzésre vár.

Volt ennek a folyamatnak egy fordított iránya is. Balázs Ferenc unitárius és Nagy Ödön református lelkészek közösség-szervező gondolkodóként szintén kacérkodtak a szocializmussal, akik a keresztény közösségi eszményt, a krisztusi egyenlőség megvalósulását ebben az ideológiában is látták. Böven írnak erről mindketten visszaemlékezéseikben. A harmincas években a kolozsvári Vasas klubban szervezett Kautzki Körnek a kolozsvári református és unitárius teológiák hallgatói közül is voltak érdeklődő, kritikai szemmel kereső látogatói. Volt tehát hagyománya ennek a szellemi kapcsolatnak.

Ezt a korszakot, ahol a nagy keresésben olvasók, olykor szerzők és barátok, sőt kritikusok is felvonultak, mindenképpen a *Korunk* és a lelkészek kapcsolata első szakaszának kell tekintetünk.

A lelkészek és a *Korunk* kapcsolatai az ötvenes évek végétől, az új, majd az erőteljesen „vonalassá” váló *Korunk* újraindulásakor sem szűntek meg. Hosszabb szünetek álltak be, de a barátságok, a személyközi kapcsolatok megmaradtak. A folyamatosság érdeme mindenképpen a Gáll Ernőé, aki a rá jellemző örökös nyitottsággal és „önrevízióval” mindig is gondosan vigyázott kapcsolataira, és nehéz időkben is ápolta baráti közelségű találkozóit lelkészekkel, elsősorban László Dezsővel, kissé távolabb a régi teológia még élő nagyjaival, Imre Lajossal, majd később Juhász Istvánval is. Zsiskó János, akkor már belényesi lelkész rendszeres *Korunk*-látogató volt. A régi szerkesztők között is többen – Gáll Ernő mellett Herédi Gusztáv, Ritoók János, Kassay Miklós, Könczei Ádám is – folyamatosan tartottak baráti kapcsolatot lelkészekkel.

A lelkészek, teológusok szerzőként való megjelenése az új *Korunk* közelében, emlékezetem szerint a hetvenes évek elején a viszonylagos gondolatszabadság idején kezdődött, amikor a nagy ideológiai programváltás meghirdetése még nem érezte hatását. A nagyobb és újabb szakmai nyitás érdeme is mindenképpen a Gáll Ernőé. Ő volt az, aki azzal is lépett, hogy elsőként olvasta újra és hirdette meg Tavaszy, majd később Makkai revízióját. Gáll Ernő személyén keresztül a *Korunk* szellemi műhelyéhez tartozott a két világháború közötti keresztény-egyházi nagyjainak újraolvasása is. Makkaira és Tavaszyra mint „polgári gondolkodókra” ő hívta fel a figyelmet, szellemi rehabilitálásukat is ő indította be vagy maga végezte el. Még életükben, amíg lehetett, tartotta a kapcsolatot a kimondottan egyházközei Erdélyi Fialatok kö-

zösségének nagyjaival, László Dezső mellett elsősorban az egyházi építész Debreczeni Lászlóval, a szórványkutató lelkész Nagy Ödönnel, és igyekezett visszahelyezni életművüket a köztudatba. Államvizsga- vagy épp doktori dolgozatok szintjén tehetséges egyetemista diákjainak figyelmét is ő hívta fel az újraolvasás korparancsára.

Neki volt bátorsága ahhoz is, hogy hosszú szünet után kéziratokat fogadjon el lelkészektől. Ennek az emlékezésnek a keretei között nem áll módomban ellenőrizni, hogy Debreczeni László, Varró Dezső, Szombati Szabó István, Higyed István mikor és milyen gyakorisággal jelentkeztek. Geréb Attila akkor még hodgyai lelkészként a hodgyai helytörténeti, személy- és családnevekről szóló kutatásaival kereste meg a lapot, és kapott is teret a régi lapban. Falujukról, gyülekezetükről szóló írásaikkal néprajzi, helytörténeti dolgozatokkal, több cikkel is szerepelt Nagy Ödön havadi és Imreh Barna alsórákosi lelkész.

Részben e korszakhoz tartozik Gall Ernőnek nem mindennapi lépése, az ti., hogy a *Korunkot* üldözött, mellőzött (másképp) gondolkodók, klerikálisan is fertőzöttek otthonává tette. Veress Zoltán teológusmúlttal, Csép Sándor végzett lelkészként és majdnem (ki)végzett médiásként lett a lap munkatársa. A lap a másként gondolkodás fészke és otthona lehetett, Bustya Dezsővel, a hatóságoknak később oly sok gondot okozó Kántor Lajossal és Aradi Józseffel együtt.

A *Korunk* és a lelkészek, teológusok kapcsolatának harmadik nagyobb közeledése és nagy nyitása a hetvenes évek elején több, gondviselészerű tényező találkozásából folytatódott. A hetvenes évek csavarlazításai közepette a *Korunk* szerkesztőiben és szerkesztési koncepciójában is kissé fellélegezhetett, és Aradi József és Kántor Lajos műhelyében közlési térhez jutott egy önkifejező fórumhoz jutott irodalmár és „szövegalkotó” csoport, majd nemzedék. Mert Gáll Ernő főszerkesztői jelensége és a napi munka mellett alapvetően e két személy köré csoportosult a *Korunk* arc- és műhelyteremtő nyitása, nemzedéknevelése és „szöveg helyzetbe” hozása a hetvenes évektől kezdődően. Szövegírási szinten elsősorban az Aradi Józsefé, az irodalomépítés szintjén, a kezdő költők és prózaírók jelentkezésében pedig a Kántor Lajosé az érdem. Ehhez a szerkesztői asztalhoz tartozott még az új erdélyi irodalom, művészeti műhelyek születése is, hisz innen teremtődött meg a *Korunk* Galéria álma és valósága is. Ez a két asztal egymás mellett állt a Mócok úti szerkesztőségben: az egyik az ajtó mellett, a másik pedig mindjárt mellette. Tovább pedig Herédi Gusztáv vívta dörögő, legtöbbször reménytelennek tűnő harcait a demográfiával, szociográfiával és később a mi kéziratainkkal is. Az asztalok közül természetesen az Aradié volt a „legértelmiségibb”. Mellettük tovább még egy különös és külön arcot adott a lap körüli nyüzsgésnek Kőnczei Ádám nyughatatlan értelmiségi örökmozgása is. Ez is fontos adalék a régi lap és szerkesztőség arculatához, ahol erős közösség-szervezés és a készülődő „táncházmozgás” szinte forradalmi teret kapott.

Kapcsolataink alakulásának fontos mozzanata volt az, hogy kolozsvári Protestáns Teológia hallgatóit Horváth Arany közvetítésével arra kérte a Magyar Színház, hogy vállaljanak statisztaszerepet Páskándi Géza *Tornyot választok* című, nagyon sok statisztát felvonultató, bemutatás előtt álló Apáczai-darabjában. A darab „statiszta-befogadásáról” Aradi József később elemzést írt a lapban, és ehhez végig mélyinterjú-volta a teológus és egyetemista fiatalokat is, akik ezzel közeli kapcsolatba kerültek, kerültünk a *Korunkkal*. A teológia nagy szellemi robbanásának időszaka volt ez, amikor a középiskolás nagy megmozdulásból, a Stúdió 51-ből egyházi ágon kinövő ifjúsági megújulás – mint a püspök, a püspökhelyettes és a rektor gyermeke-unokája, a „Lászlók”-ként, atyáink védelmében is –, világmegváltásunkhoz szellemi partnereket kerestünk. Ehhez rendkívüli értékű volt a megújuló *Korunk* figyelmessége.

Teológus fiatalokként rendszeres bejárók lettünk a *Korunkhoz*. Elsősorban Tökés László és Józsa László, könyveket kölcsönöztünk, a Galéria megnyitóra jártunk. Bíró Sándor később esztényi lelkész az örök közösségi szolgálatos, a hatóságokat ügyintéző nyüzsgéseivel örökösen izgató Könczei közbenjárásával tudta elérni, hogy megindulhatott Alsótökön a magyar elemi iskola. Oláh József teológusként éveken át többször szavalt a Galéria megnyitóján. Fazakas László és Farkas Antal, Horváth Levente a lapban verseivel jelentkezett. A közösségszervező cselekvés kényszere és parancsa alatt egy másfajta bátorítás, szellemi kihívás és alkotásközelbe kerültünk a *Korunk* melegében.

A teológia elvégzése után közöltem Gáll Ernővel szándékmat, ti. azt, hogy egy nyelvi „atlantiszi világba” indulok, szórványba megyek lelkésznek. Az ő és Herédi biztatására a *Korunk* hasábjain nemsokára megjelentem az első helyzetjelentésekkel és első írásokkal is, mintegy a „holtak házából”. Egy alkalommal sokatmondóan ezt a megjegyzést tette: „Fiatalember, ez akár egy életmű is lehetne.” Ti. olyan kérdések közelébe kerültem, amelyeket nem lehet parlagon hagyni. Később, amikor már igencsak belemélyedtem a kérdéskörbe, gyakran jutott eszembe ez a mondata, és ezt most már tudatosan felkérésnek és megbízásnak is vettem. A *Korunk*, személyesen Gáll Ernő és Herédi Gusztáv, ezek után is, mint egy érdekes vidék tanúját, többször is megkértek arra, hogy írjak erről a világról. Így jelentek meg első írásaim, szociográfiaim, családelemzéseim.

A *Korunk* holdudvarához, vonzásköréhez, művelődésszervezési szolgálatához tartozott sokáig a dési művelődési élet felvállalása is. A hetvenes évek végétől a fiatal dési segédlelkész, Tökés László a régi kapcsolat és barátság okán is gyakran kereste meg a *Korunk* munkatársait, hogy a fiatalok önképzőkörére, a dési művelődési élet szervezésére segítséget nyújtsanak. Ebben Könczei Ádám mellett fontos szerepet töltött be Herédi Gusztáv, aki hosszú időn keresztül rendszeresen szervezte be az előadókat, de maga is többször volt előadó kedvenc témájával, a demográfival, és közvetített színház, előadók, színészek és a helyi művelődési csoport között. Később már védelemre is szüksége volt a növekvő támadások elől.

A *Korunk* és lelkészek kapcsolatának csúcseménye minden kétséget kizáróan az 1982-es *Korunk Évkönyv* megjelenése volt (ezt maga Gáll Ernő is részletesen leírja visszaemlékezés-kötetében). Ennek első érdeme a szerzői gárdát saját kapcsolataiból felvonultató, az évkönyvet szerkesztő Herédi Gusztáv, a lelkészek megjelenésének kiharcolása és megvédése pedig személyesen Gáll Ernőnek köszönhető. Szinte hihetetlen, hogy 1982-ben egy *Korunk Évkönyv* helytörténeti, néprajzi írásával fel tudott vállalni négy társadalomkutató protestáns lelkészt, és meg is tudta védeni őket és az évkönyvet is. Az utána következő – lelkészeket is meghívó – közönségtalálkozó körutak pedig egyenesen egyedülállóak voltak a romániai magyar kisebbségi közéletben.

A *Korunk* társadalomkutató mellékajátása volt a *Korunk Kör* is, ahol – lelkészekként, teológusokként, szervezőként és résztvevőként is – ugyancsak folyamatosan voltunk jelen. Az ötlet elvitathatatlanul a Nagy Olgáé volt, aki egy olyan korban felfedezte a cselekvés és szakképzés lehetőségét és korparancsát.

Nagy Olga azzal, hogy a maga néprajzi kutatásaiban pályáján rendhagyó és magát szüntelenül ellenőrző és meghaladó volt, magára maradt a hagyományos, leíró erdélyi néprajztudomány nagy nemzedékében. Már akkor eljutott a népmesétől a visszaemlékezésekig, a szóbeliségen át az írott népi epika felfedezéséig, gyámolításáig; eljutott a mese gyűjtésétől a mesevilág elemzéséhez, a morfológiáig, mítoszku-tatásig. Ekkor lendül be Havad társadalomnéprajzi kutatása is, melyet néhány lelkes helyi értelmiség mellett főként Ödön bátyjával folytat le. Ehhez a mássághoz kereset Nagy Olga szellemi partnereket, és igazán méltányolandó, hogy ezt a fiatalok között tette. A Kör védnöki intézménye, jogi háttere a *Korunk* és személyesen Gáll Ernő volt. Műhelyháttere a *Korunkon* belül Aradi József rendhagyó szerkesztői státusa volt, akinek személye, közvetlenségével is inspiráló hatása, nem utolsósorban nagy kitekintésű olvasottsága, otthona méreteit szinte szétfeszítő, naprakész és egészen friss, legénylakását egészét betöltő könyvtára. A fiatalok zömét a magyar tanszék és a Péntek János tanár úr köré csoportosuló társadalomkutató ifjúság adta.

A *Korunk Kör* öröksége ma egyrészt már az újraéledő erdélyi kisebbségi társadalomtudomány története is. Másrészt a ma élő romániai magyar társadalomkutatás közép- és részben lelkész- és néprajz- nemzedéke indulásának története is. Indulás, amelynek nemzedéke ma igen nagy számban van jelen a hazai és egyetemes magyar tudományos élet színterén. De *Korunk*-történelem, családtörténet is: a helyüket kereső fiataloknak szellemi magára találásának története, melyhez a *Korunk* szellemi ott-hont nyújtott.

Aztán a *Korunk*-közelség okán olyan feladat is nehezedett rám, amit jobb szerettem volna elkerülni. Veress Zoltánnal együtt 1983 nyarán bodzavirág érésekor nekünk kellett a Könczei Ádám koporsója mellett megállnunk. Szólni kellett ott és ak-

kor is, amikor alig lehet. „*Korunk*-funerátorok” is lettünk tehát. Szomorú megtiszteltetés, hogy erre feladatra vonatkozóan Tökés László után én voltam Ádám egyik közismert kívánsága. Mintha érezte volna az Idő közeledtét, hogy Éva asszonynak erről beszélt. László akkor vívta legnehezebb dési csatáit a hatalommal. *Korunk*-biztatással, *Korunk*-közlelől, mindannyiunk figyelmének középpontjában. Gáll Ernő – akivel és Éva asszonnal közben közeli szomszédok is lettünk – gyakran és suttogva érdeklődött a helyzet állása iránt. Ádám temetése politikai tett is volt: prédikációmát évekig *idézte*, engem pedig évekig *idézett be* ezért az állambiztonság. Szerintem *akkor* az egész temetésen egy *ilyen* bibliai ige felolvasása volt a legnagyobb forradalmi tett, ez volt a legveszélyesebb: „*Mindenütt nyomorgattatunk, de meg nem szorítatunk, kétségeskedünk, de nem esünk kétségbe. Üldöztetünk, de el nem hagyatunk, tiportatunk, de el nem veszünk.*” Második korintusi levél 4,8–9.

1989 karácsonyától aztán új korszak kezdődik: szabadon, megnyílt távlatokkal, de sokkal több feladattal és nagyobb felelősséggel. Ma már egészen biztosan tudjuk, hogy a régi *Korunk* család otthonműhelye és baráti melege nélkül jó néhányan az egyházban és a mai kisebbségi (néhányek azóta többségi vagy „távolnyugati” többszörösen kisebbségi) közéletben nem lehettünk volna azzá, amik lettünk. Mi jó néhányan mind a régi „nagy *Korunk* család” tagjai vagyunk. A lap baráti közössége család, szellemi műhely volt számunkra, indítatás az induláshoz, testvéri-baráti kézfogás melegén túl a figyelmességgel való nevelés, tekintélyes tudósok, nagy emberek példája, szakma hitele. Amíg élt, éreztük, tudtuk, hogy láthatóan vagy láthatatlanul Gáll Ernő is itt áll mindezek mögött, és minket, mesterségesen mellőzött egyháziakat is szeret, figyel és nyomon követ. Szinte hihetetlen az, hogy ennek a kis embernek a nagy lelkében milyen nagy körültekintéssel és figyelmességgel fértek el eszmék, gondolatok, arcok és személyek: százak és százak, és köztük nem kevesen lelkészek: katolikusok, reformátusok, unitáriusok. Tudott úgy kérdezni, érdeklődni, tájékozódni, utcán megállni egy pillanatra, otthon vagy a szerkesztőségben, halkán és a suttogó időkben is elég hangosan ahhoz, hogy ezzel és főként a válaszokkal éreztük, hogy vizsgáztatott, és ennek a nagy embernek így lehettünk tanári értelemben is diákjai.

Ma már egészen bizonyosan tudjuk, hogy a maga tudományos feladata mellett a régi *Korunk* jelentősen hozzájárult az erdélyi magyar egyházi megújulás műhelymunkájának védelméhez is. A *Korunk* szellemi és baráti túlélő tudományos műhelye nélkül a változások után nem így alakult volna az egyházak közösségi felelősségének mai arca sem. A *Korunk* mögé védelmezetten megbúvó lelkészek és egyházi fiatalok keresésében egy új nemzedék nőt fel, amelynek tagjai távlatokat nyitottak nemcsak az 1989-es temesvári eseményekhez, de abban is, hogy a későbbi változások utáni harcaiban az egyház is elfoglalhassa méltó és méltóságos helyét a kisebbségi élet küzdelmeiben, és hivatásának magaslatán láthassa el feladatát.

Széles Klára

A *Korunk* szerepvállalása az első Forrás-nemzedék elindulásánál

A *Korunk* nem szépirodalmi folyóirat. Az irodalom szerepét, súlyát a lap egészén, szerkesztési elvein belül körvonalakban tükrözik a különböző időszakban felüntetett alcímek. Például a *Korunk* indulásakor, 1926-tól a huszas, majd harmincas években (Dienes László, Gaál Gábor főszerkesztősége idején) szerepel a lap alcímében – mintegy jellegként tömörített programjában – az „irodalom”. („Világnézeti és irodalmi havi szemle”, illetve: „Tudomány, irodalom, művészet, élet”), de a második világháború után, az ötvenes években, majd utána, Balogh Edgár–Gáll Ernő főszerkesztősége alatt ez a megjelölés fokozatosan eltűnik. („Világnézeti, társadalmi tudományos és művészeti szemle” – 1957-ben, 1961-től pedig egyszerűen csak „Világnézeti” folyóirat. 1965-től nincs is alcím. Illetve a hetvenes években ez olvasható a *Korunk* név alatt: „A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács lapja”). Hozzá kell tennünk: ugyanekkor, a folyóirat mindig közölt-közöl szépirodalmat. De csak bizonyos időszakban létezett (létezik) „Szépirodalom” című rovata is. (Például éppen 1957-től.) – A „Szemle”, „Szemle és bírálat”, „Jegyzetek”, később: „Panoráma”, „Téka”, „Tallózás”, majd „Látóhatár” stb. rovatokban a tanulmányok között mindig helyet kaptak/kapnak a szépirodalmi vonatkozású hírek, elemzések, fejtegetések. De a kiemelt megnevezések abban a tekintetben hasonló választott irányt tükröznek, hogy mind elsősorban az „élő történelem”, a nemzetközi tájékozódás, tudományos: társadalomtudományi és egyéb szaktudományi kérdések hozzáértő közvetítését helyezik középpontba. A *Korunk* az igényes, gondolkodó olvasók sokoldalú tájékoztatását tekinti fő feladatának. A szépirodalom mindennek háttére, kísérője, természetes

„kísérőzenéje”, hangulati, közérzeti illusztrációja – akár a képzőművészeti mellékletek. A mindennapi élet eleven közegének élményszerű jelzése, jelenléte.

Mégis – visszapillantva s a tényeket egymás mellé illesztve – azt tapasztalhatjuk, hogy a *Korunk*, ez a nagyjából társadalomtudományinak tekinthető folyóirat, adott helyzetekben, adott időszakokban az irodalmi életben is jelentős szerepet vállalt. Ma már úgy is fogalmazhatunk: irodalomtörténeti súlyú feladatnak tett eleget, voltaképpen önnönmaga által kialakított szerepet/funkciót töltött be.

Az „első Forrás-nemzedék” elindulása jó példa lehet erre. Az irodalmi áramlat megnevezése ma már elfogadott, közismert gyűjtőfogalomként szerepel.¹ (Természetesen a tárgyalt időszakban még csak az új irodalmi kezdeményezés létezése lehetőségéről, ennek születéséről van szó.) Úgy vélem, éppen ez teszi történeti jelentőségűvé mindazokat – személyeket és intézményeket –, akik/amelyek ebben segítők, „bába”-szerepet játszanak. Ide tartozik a *Korunk*, a maga következetes állásfoglalásával, felelősségvállalásával. A megnevezett fiatal költő- és írónemzedéken belül is cseppben a tengerként, pars pro toto – kinagyítom, előtérbe állítom a fiatalok egyik kimagasló, vezéregyéniségével, Lászlóffy Aladárral kapcsolatos közvetlen, egyedi példákat, összefüggéseket.

Mikor, hogyan, milyen előzmények után, milyen feltételek között történik az, amit a *Korunk* irodalmi életbeli szerepvállalásának nevezek?

Történelmi időben lépnek fel, mutatkoznak be először írásaikkal a fiatalok, 1956-ban, majd 1957-ben. Tizennyolc-húsz évesek – többségükben. Az első jelentkezés – ahogy ez lenni szokott – a költészettel kezdődik. Külön-külön lehet találkozni a fiatal költők nevével, egy-egy versük közlésével. 1956-ban Gálfalvi Zsolt ír az új lírikusokról tanulmányt, majd 1957-ben, az *Igaz Szó* ünnepi számában (a Román Népköztársaság 10. évfordulójának ünneplése alkalmával) szerepel együttesen az „*Új költőnemzedék*”,² az ifjú költők egész csoportja. Akár ez a két, említett közös szereplés is jelezheti, hogy a számba vett fiatalok névsora változó. De már kirajzolódnak a közös vonások. A versírók nagy része egyetemi hallgató, a Bolyai Egyetem diákja. (Ám nem mindnyájan azok.) A ma már legközismertebbnek tekinthető törzsgárda tagjai: Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella, Jancsik Pál, Páll Lajos stb. A korabeli névsor bővebb. Életkor és foglalkozás szerint egyaránt jóval tágabb a kör. Az első csoportos közlésben Csávossy György és Tóth István verseivel is találkozunk. S további tágabb körüségről beszélhetünk, ha tudjuk, hogy az egymás mellett közlő költőkön kívül más olyan kortársak is egyetértően részt vesznek a közös megbeszéléseken, akik részben más korosztályhoz tartoznak, részben (esetleg majdan) nem verset, hanem prózát, tanulmányt, kritikát fognak írni, avagy szerkesztők lesznek: Veress Zoltán, Lászlóffy Csaba, Kántor Lajos, Szilágyi Júlia, az azóta elhunyt Tamás Mária stb. (Maga Páll Lajos is, a kezdettől hű résztvevő egy személyben kiváló képzőművész és költő.)³

Itt érdemes megemlíteni az ún. „első Forrás-nemzedék” közvetlen kapcsolódását az előttük járó írónemzedékhez, főként bizonyos tagjaihoz. A költők közül többen a Református Kollégium (1947/48-tól már 2. számú Állami Magyar Fiúliceum) tanulói, s itt az iskolai önképző kör szorgos tagjai. Emellett már átjárnak a „városi” Irodalmi Körbe is, az Írószövetség kolozsvári fiókjának az irodalmi körébe. Ezt akkor a 24–25 éves Fodor Sándor vezeti, akkor maga is első kötetrel sem rendelkező fiatal író.⁴ Itt találkoztak össze a náluk idősebb nemzedék tagjaival, innen az ismeretség Bajor Andorral, Huszár Sándorral, Páskándi Gézával, Móricz-kollégistákkal.⁵ Hozzátehetjük ehhez: Fodor Sándor, Kányádi Sándor és Lászlóffy Aladár a legkedvesebb, kedélyesebb baráti-kollégai egyetértő évődések és ugratások közt nap mint nap együtt dolgoznak a *Napsugár* című gyermeklap szerkesztőségében (akárcsak a már említett Tamás Máriaival s nem utolsósorban a prózairodalom megújításának szenzációjaként fellépő Bálint Tiborral). Együtt dolgoznak és együtt járnak az országot, az iskolákat. Irodalmi estek, délutánok szervezői és szereplői. Ezt a vonatkozást egészítheti ki az a nyomtatott lapok sorával dokumentálható tény, hogy a fiatalok első kötetének ajánló bevezetését olyan „öregek” vállalták s írták meg szíves szavakkal, mint: Balogh Edgár, Szemlér Ferenc, Bajor Andor, Méliusz József, Csehi Gyula, Kiss Jenő, Sóni Pál stb. Elvileg ők számíthattak volna a legkonzervatívabb, legvaskalaposabb ellenzéknek, a szokatlan pályakezdők akadályozóinak. S gyakorlati szerepvállalásaik szerint inkább segítők, támogatók, főként a hatvanas évektől. Hangsúlyozom ezt azért, hogy most, ennyi év múltán fokozottan kiemeljük: *nem* elsősorban nemzedéki ellentétéről volt szó akkor, amikor ez a fiatal íróvonulat indulásakor különféle akadályokba ütközött. (Utalhatnék arra is, amit az előbbi névsorból szándékosan elhagytam: ugyancsak előző évjáratokhoz tartozott, s mégis, az első Forrás-nemzedék alkotói mellé állt a korai értő, méltató Földes László, Szőcs István vagy a Lászlóffy Aladár első kötetének bevezetőjét író Majtényi Erik avagy Székely János.⁶)

Beszédesnek tartom azt aényt is, hogy a fiatalok, amikor irodalmi kört alakítanak maguknak, névadóként Gaál Gábort választják.⁷ Ugyanakkor érintkezési pontot jelenthet akár az irodalmi példaképek nyomán is (József Attila, Kassák-kör stb.) az „emberarcú szocializmus” iránti naiv bizalom s még feltételekhez, gyanakváshoz kötöten is egyféle jobbra fordulás várakozása, jóhiszeműsége.

Kik számítanak, számíthatnak az első Forrás-nemzedékhez, és kik nem? Ezt aligha lehet mechanikusan eldönteni. Hiszen elvileg mondhatnánk: mindazok, akiknek első kötete ebben a sorozatban jelent meg. Ez esetben ugyancsak bőséges névsorhoz jutnánk, s az itt joggal feltüntetettek között bőséggel találkozunk olyanokkal, akik később, gyakorlatilag más pályát választottak. (Ahogy az természetesen lenni szokott szinte minden költőcsoport, irány közös indulásánál. Gondolhatunk akár a Holnap-antológiára.) Ha viszont az irodalomtörténetileg új irányba térő áramlatot figyeljük, s eltekintünk a fent említett első megjelenéstől, írók közti korkülönbségtől, ak-

kor joggal kérdezhethetnénk: Kányádi Sándor vajon nem tartozik ide, lényegében? És Páskándi Géza?⁸

Utóbbi a határesetek között is határeset. Vagy talán maga a „határ”? Egyrészt mert ő maga tiltakozott s tiltakozna legjobban a bárhova besorolás ellen. Másrészt azért, mert az ő első kötete (*Piros madár*; versek, 1957) már csak azért sem lehetett Forrás-kötet, s azért is különleges sorsú, mert hiszen ő az, akit éppen a kritikus költői indulás idején állam és közrend elleni izgatásért hatévi börtönre ítélnék. Így, míg kortársai pályakezdésük gondoljaival foglalkoztak, ő 1957-től 1963 februárjáig, börtönben ülve, mind fizikailag, mind szellemileg egész más szempontból, más oldalról meditálhatott a kortársi valóságon. Mégis, saját felfogásom szerint, lényegében szerkesztője, résztvevője, jelensége ennek az irodalmi áttörésnek. Művei (különösen a *Holdbumerángtól* (versek, 1966) kezdődően az *Úvegekig* (elbeszélések, 1968) s *Az eb olykor emeli lábátig* (párbeszéd, színművek, 1970) különböző műfajokban egyaránt tagjai, részei a jelzett irodalmi áttörésnek. S gyorsan visszacsatolva mostani központi témánkhoz: a *Korunk* feltétlenül ilyen értelemben szerepelteti, „veszi be” – amint lehetséges – Páskándit is saját következetes irodalmi állásfoglalása, ízlésválasztása sorozatába

És itt alakulnak a *Korunk* irodalomválasztási, közlési, szerkesztési szempontjainak összetevői: a generációs, illetve irányzat- és ízlésbeli váltás, elsősorban „esztétikai norma”-váltás, egyféle „kánon”-váltás⁹ (voltaképp az irodalom valóban élő folyamatszerűségének ki- és felszabadítása). Az együtt induló költők zöme az akkor uralkodó-kötelező (alkotóerőt gúzsba kötő) szocialista realista témákkal, formákkal szemben magánéleti gondjairól, érzelmeiről vall. Ráadásul olyan elődökhöz, olyan hagyományokhoz nyúl vissza, olyan kifejezési módokat választ, amelyek kimondottan vagy hallgatólagosan tiltott határokat lépnek át. Élnek az 1920-as évek avantgárd mozgalmainak eszközeivel: szabad asszociációkkal, expresszionista, szürrealista képekkel stb. Nem egyszerűen arról van szó, hogy felelevenítik, folytatják ezt a fajta örökséget, amely az erdélyi irodalomban annak idején viszonylag kevés nyomot hagyott – Bartalis János gondolatritmusra épülő versei tartoznak e nyomok közé. Az említett fiatalok, főként e tehetségek legjava egészében új, addig ismeretlen egyedi alkotásmódjához, merész, személyes látásmódja, szemlélete kifejezéséhez, költői világa szavakba foglalásához teremti meg saját és új formáit.¹⁰ Ezt a „szabadosságot”, vakmerőséget, az adott korlátok meghaladását, netán ledöntését a korabeli politikai megrendülés, a Szovjetuniót s a tőle függő országokat érintő „olvadás” (Ehrenburg), az SZKP huszadik kongresszusa teszi lehetővé. Amde a magyarországi 1956-os forradalom, a nevezetes, dicsőséges október 23-a s főként ami ezt követte, s ahogyan a leverése egyben minden hasonló szabadságmozgalom sorsát eldöntötte, nyilvánvaló módon, alapvetően befolyásolja a veszélyesnek, eretneknek ítélt művészi, irodalmi mozgalmak esélyeit, kereteit is.

Nem állt szándékomban bármiféle politikai, történelmi jellegű kitérőt tenni. De a szóban forgó fiatal írócsoport esetében aligha kerülhető meg ez a körülmény. Hiszen (ha beletartozott az első Forrás-nemzedékbe, ha nem) Páskándi Géza hatéves börtönbüntetése szorosan kapcsolódott ezekhez az eseményekhez. Másként, véletlenszerűen, mondhatnánk: fatálisan Lászlóffy Aladár is életében először éppen a kritikus 1956-os októberi napokban érkezik Pestre (ez akkoriban igen ritka, kivételes utazásnak számít), s közvetlen szem- és fültanúja lesz a kirobbanó forradalomnak.¹¹ Élményekkel és tárgyi emlékekkel érkezik vissza Kolozsvárra. Mindez alapvetően (közvetlenül vagy közvetve?) befolyásolhatja az irodalmi pályák alakulását? A közléseket? Ma sem biztos, hogy pontosan tudjuk követni, kikövetkeztetni az összefüggéseket. Mindenesetre a már említett elismerő bemutatkozás, közös szerepeltetések után (1956. decemberi, 1957. decemberi *Igaz Szó*). 1958 áprilisától viszont, ugyanabban a lapban s másutt is egymást követik az egyértelműen elmarasztaló, a fiatal költők műveit, irodalmi irányát megbélyegző írások.¹² A támadók megközelítés- és kifejezőmódja, érvelése nehezen fogadható el szakszerűnek, sokszor gyermeknek nevezhető.

Jó példa lehet erre akár Hajdu Győző¹³ gondolatmenete, allegorikus példasora. Az „utolsó másfél év költői terméséről”, a verselők „legfiatalabb népes seregéről” szólva Hajdu Győző pártossága, szervilizmusa egyértelműen nyilatkozik meg. Vonuló gólyákhoz hasonlítja a költőcsoportot. „Bár már több éve, hogy felröppentek irodalmunk egére,[...] mégsem érzem őket eléggé otthonos, tűzhely körüli madaraknak.” Mivel, s ez itt a megbélyegző elítélés lényege, közepe: „ma új valóságunk tájaira – verseik tanúsága szerint – még mindig nem rakták le végleges fészkeiket. Mintha vendégek, amolyan vándormadarak lennének, úgy repdesnek szülőföldjük felett.” S továbbfolytatva elégedetlensége kifejezését, a rosszallás szemrehányássá, váddá fokozódik. Ez a „helytállás elől melegebb és idilli tájakra húzódo” természet nem kívánatos (éppen azt nem írja ki: ellenséges). Mindenképpen ellentéte annak a magatartásnak, amelyet az idézett szerkesztő a korhoz illőként elvár. A „férfias helytállás”-ra, „erő”-re és „bátorság”-ra van szükség. Erre hasonlat lehet a „kőszáli sas” „vagy a mindig velünk maradó kis pinyőke” s „az utak szélén tanyázó kontyos pacsirta” viselkedése. Ezek a madarak „kitartanak az ember mellett, minden időben”. Okulhatnak és okulniuk is ajánlatos példáikból a vándorló, hűtlen, állhatatlan, megbízhatatlan „gólyák”-nak, vagyis a hozzájuk hasonlatos fiatal költőknek. Mai szemmel ez a fajta virág-, illetve madárnyelv ugyancsak egyértelmű. Eléggé együgyű, inkább komolytalan, sőt humoros hatást kelthet, mintsem fenyegetőt. Az ötvenes évek Romániáját kell mögé idézni, hogy hihető legyen: e gyerekes okfejtés valódi, aligha lekicsinyelhető hatalmat tudhat maga mögött, s a szelíd intéseket megszívlelendő, baljós figyelmeztetésként kell olvasni. Mindenesetre a megfogalmazott vélemény nem annyira a bírált költők verseinek minőségére vonatkozik, mint inkább az elvárt programszerűség hiányára. A „gólyákhoz” hasonlított költők célzásai a már említett,

felsorolt költőket illetik, nagyjából a későbbi első Forrás-nemzedék lírikusi törzsgárdáját.¹⁴

Nem kevésbé fenyegető a többi, *Igaz Szó*-beli illetve *Előrében* megjelenő támadás sem. Személy szerint Lászlóffy Aladár verseit célozzák meg néhány kritikus ki-rohanásai. Vajon mit érezhet, mit gondolhat egy húszéves, reményteli költőnek induló fiatalember, amikor verseiről efféle sorokat olvashat: „...szertelen csapongás, nagyotmondás” jellemzi. „...elképesztő méretű eredetiség bármilyen áron kicsikart illúzióját” ébreszti. Megfogalmazásai „kusza, zavaros, bonyolult” formát öltenek. Tele „mesterkélt merész metaforákkal”, „keresetten újszerű, zsúfolt jelzőkkel”. „Menekülési vágy” ez a valóságtól, a mától. Mindezt „aggasztó”-nak ítéli a kritikus.¹⁵ „Hogy érthetnők meg ezt a lírát, amelyet mintha franciából vagy angoltól fordítottak volna magyarra, amelynek sem tartalmában, sem formájában semmi köze életünkhöz, s egyetlen célja, hogy érdekes módon rakjon szavakat egymás mellé?” – így összegez a bíráló.¹⁶ „Az élet céltalanságának gondolata szinte magától értető-dően veszi magára a kifejezésmód mondvacsinált zagyvaságának köntösét.” Lászlóffy Aladár költészetének „egyetlen tárgya az Én, akinek nincsen köze senki-hez”. Szókés ez az „értelmetlenségbe”, „az élet abszurdításától – a költészet abszurdításába” – olvashatjuk még ugyanabban az évben, pár hónappal később, a marosvásárhelyi folyóirat után a bukaresti napilap irodalmi mellékletében.¹⁷ Egész költőcsoportról ír az *Előre* kritikusa,¹⁸ valamennyiükre vonatkoztatja a fő vádakát: „zavaros” eszmeiség, „polgári ideológia” uralkodik felfogásukban, „a meddő illúziók világában” élnek, le kellene szállniuk onnan a földre. Az elvárás: „építő emberek közt leljenek önmagukra, kortársak szívében”. Mindezen belül kiemeli Lászlóffy Aladárt mint „*egyik legtöbbet ígérő tehetséget*”, aki viszont a fent jelzett „menekülésnek” is „egyik legjellegzetesebb képviselője”. A „pesszimizmus fekete köpenye” takarja, a „végtelen távlatok ábrándja” tartja rabságában, „heroizálja a halált”. Versei általában „többszöri elolvasás után is követhetetlenek”.¹⁹

Ez az intés már egy időközben felbuzdult, immár csoportoszerűen viselkedő irodalmi társaságnak is szól. Azoknak a fiataloknak, akik a Hajdu Győző-cikk előtt pár hónappal, 1958 januárjában, a Bolyai Egyetem aulájában megrendezik első közös irodalmi estjüket. Megjelenik saját kortársi kritikusuk, „ideológusuk” is, kiállva egyenként a költők mellett: Kántor Lajos. Előbb, az új év elején, *Új számadás – új számvetés* címmel ír a bukaresti *Előrében*, majd *Új költői nemzedékként* megnevezve, egyenes folytatásként azokról a „fiatal költőkről beszél”, „akiket most induló cikksorozatunkban bemutatunk”. Elsőként Lászlóffy Aladár költészetét elemzi, értékeli. Olyan egyértelmű felvállalással találkozunk, amely – az akkor még első kötetel sem rendelkező, ifjú tehetségről szólva – többek között ilyen mondatokat ír le: „gondolati líránk egyik legegységibb, vonzó, igen tehetséges alakja. A meglepő és megragadó asszociációk költőjének is nevezhetnők”; „...lírájáról szólva lassan el-hagyhatjuk a kérdőjelet” stb.²⁰

Mindenképpen: a kiemelt fiatal, pályakezdő csoport tagjai még valamennyien első kötetük megjelentetése előtt állnak ebben az időszakban: 1958-ban, 1959-ben (az egyetemisták ebben az évben végeznek) kritikus éveiket élik.²¹ Ekkor lép fel mellettük a *Korunk* (az önmagát akkor éppen „világnézeti” folyóiratnak nevező). 1956, a forradalom elbukása után – elvileg – következhetne egy bizonyos tartamú átmenet, pár év, tíz év. Senki sem tudhatta, hogy közel negyven év lesz a folytatás, amely tulajdonképpen költőink életidejének javát (ha nem éppen az egészét) teszi ki. Az irodalmi kiközösítés veszélyét kellett kivédeni. Az irodalmi pályakezdés lehetőségét, a pályán maradás, az alkotás jogát, a közlés esélyét. Önfeladás nélkül? Mindennek buktatója és kulcsa éppen a „világnézeti” vonatkozásokban rejlik.

Nem csupán arra volt szükség, hogy teret biztosítson egy-egy orgánus a fiataloknak. Hanem arra is, hogy a megbízhatatlanság, ellenségnek tekintés vádja és figyelmelől megszabaduljanak. Huszárvágás(ok)nak volt itt helye.

Ezért van különös jelentősége annak, hogy az első Forrás-nemzedék képviselőiben 1959-ben megjelenik Lászlóffy Aladár verse, a *Szertartás egy nemzedék nevében*.²² Helyet kap a költemény mindhárom része, a szokatlan, szabálytalan, strófákat, rímeket nem ismerő szaggatott szabad vers három stációja: *Invokáció, Himnusz, Ars Poetica*. Óhatatlanul szerepelnie kell az „imperialisták”-nak, „Kommunisták”-nak, a „pártos tudat”-nak, a „vörös szívek”-nek. Mégis, a vers egészen az az egyedi világ uralkodik (mintegy lenyeli a megjelölt idiómákat), amely a költő víziója. Ilyen gondolatok, sorok látnak napvilágot:

*Tanúnak hívom a korszakok vallomását:
Oszálytalan és késtelen embernek adatott
volt a föld!
A tűnődő szemek köré gyűltek a láthatárok.*

S itt szerepel az akkoriban sokat idézett három sor is (ugyancsak a költői igazságot hirdetve):

*Irányt csak arra kap a történelem,
Amerre a szabadság és a végtelenség
Sínpara kígyózik a tér töltésein.*

Óvatosságot láthatunk utólag abban, hogy előbb ritkábban találkozunk egy-egy fiatal költő fellépésével a *Korunk*ban. Például az adott évben (1959) az említett versen kívül még kétszer bukkanunk rá ismerős, idetartozó névre. Akkor is egyelőre Lászlóffy Aladár nevére. S a két közlemény közül csak az egyik vers, a másik recenzió. Elfogadott, vezető szerepet játszó költő kötetéről: Szemplér Ferenc *Téli alma* című lírai gyűjteményéről.²³ (Ez is útegyengetőnek tekinthető.) A költemény pedig az augusztus 23-i ünnepi számban kiemelten kap helyet. Ismét, itt a történelmi vissza-

pillantás kapcsán a költő magáénak tekintheti az *Emlékek éneke* háromrészes szabad versét. Egyedi szemlélete, ezt valló látomásmozaikok tűnnek elő a hivatalosan elvárt fordulatok öltözékében: „a történelem időjárása”, „megvert évezredek özönlése”.

1960-ban két újabb név, két újabb Forrás-nemzedékes jelenik meg a *Korunkban*. Veress Zoltán – ő éppen a már emlegetett első Forrás-kötet címét adó novellájával, a *Menetirány*val.²⁴ Ugyanazon év szeptemberében pedig Szilágyi Domokos-verset olvashatunk, *A halál árnyéka* című, „Rekviem” alcímet viselő sorozatot (*Az öregek, Az őszemű lány, Eső, Lázadás, Nem szabadulsz*). Meghatározó jellegű mű. S az időszak hivatalos vonzalmait, tartózkodásait ismerve külön elismeréssel adózhatunk a szerkesztőknek, hogy ilyen, kendőzetlenül tragikus alaphangú lírának tudtak helyet biztosítani a szocialista optimizmus idején.

Az 1961-es év úgy tekinthető, mint az immár elért siker, továbblépés esztendeje a *Korunk* és a fiatal írók együttműködésében. Az immár bevezetett, elfogadottnak tekinthető Lászlóffy Aladár mellett új nevek, művek látnak napvilágot. Lászlóffy Aladár neve kétszer is megtalálható, még hozzá, az augusztusi számban, vezető helyen, a lapszám elején, a vezércikk után olvasható a verse, s csak öt követik a korban, rangban magasabban álló Bajor Andor, Szemlér Ferenc. Igaz – a vers témája diktálja főként ezt – *Harcok fénye* címmel éppen egy irodalompolitikailag nagyon alkalmas tárgy az, amire akkor szüksége van a szerkesztőségnek. Először láthatjuk Szíves Sándor nevét, egyelőre recenziói jelennek meg (Bruno Opitz, Betlen Oszkár népszerű, jó könyveiről). Az év második felében viszont az írók egy kis csoportja lép fel, együtt, verseivel. A nemzedéktárs Szilágyi Júlia írja a művek elé a szíves, szép – egyben diplomatikus – köszöntőt: *Közülünk jöttek*.²⁵ (Ismét Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár művei szerepelnek, melléjük sorakozik itt először Jancsik Pál, Fábíán Sándor.)

Most már annak lehetünk tanúi, hogy apránként sorra megjelenik a „teljes”, illetve az egyre teljesebbé váló, egyre növekvő gárdát képviselő Forrás-nemzedék.

1962-ben *Hazai fiatal költők* címmel három új verselőt mutat be a *Korunk*²⁶ (Kádár János kivételével később más pályát választottak, Mózes Huba azóta megbecsült nyelvész. Példái lehetnek annak a későbbi differenciálódásnak, amely – irodalomtörténeti tanulságaink szerint – csaknem minden költőcsoportot jellemez.)

Az 1963-as év – kiemelt szempontunkból – különösen gazdagnak mondható. Szinte minden lapszámra jut, több alkalommal is egy-egy fiatal szerző. Veress Zoltán, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár mellett (utóbbi műfordítással van jelen) Lászlóffy Csaba, Kádár János, Szöcs Kálmán, Fábíán Sándor munkáit olvashatjuk.²⁷ A felsorolt nevek, személyek jelenlétét tapasztalhatjuk 1964–1965-ben is. Néhol változatos műfajokban.²⁸ 1964-ben Farkas Árpád is felbukkan.²⁹ Kányádi Sándor neve, verse is 1964-ben található a *Korunkban*.³⁰

Még ehhez az időszakhoz kötődő – és szervesen kötődő – újdonság az, hogy megjelennek a fiatal nemzedék prózáirói, majd kritikusai, egyben irodalomtörténeti szemléletük alapjai, körvonalai is. (Tudjuk, a próza rendszerint később érik be a lírá-

nál, az irodalmi folyamatok áttekintése pedig még inkább távlatot kíván.) Az epikusoknál – a már említett Veress Zoltán-novella után – Bálint Tibor az úttörő *Egérfogó* című írásával.³¹ Külön figyelmet érdemel az a jelenség, hogy az akkor jobbra még csak készülő, leendő novellisták, regényírók első munkáinak megjelenése idején akad olyan kortárs kritikus a folyóiratnál (Kántor Lajos személyében), aki nemcsak a szűkebb körű írógenerációk folyamatosságát kísérli meg felvázolni, hanem a kortárs magyarországi prózairodalom körképét is,³² mintegy tájékozódva, készülve a közös szemlére. *Az epika felzárkózása* címmel fogja át a már derékhadnak számító írók addigi munkásságát (Fodor Sándor, Szabó Gyula, Papp Ferenc, Panek Zoltán). Majd felsorakoztatja az első Forrás-nemzedékhez tartozó, ígéretes tehetségeket. Bálint Tibor mellett kiemeli Szilágyi István különleges erényeit. (Felfedezve azokat egy még nem is olyan reprezentatív novella kapcsán: *Ahol nem történik semmi.*) Felhívja a figyelmet a rendhagyóan pályakezdő Pusztai Jánosra.³³ Láng Gusztáv Kányádi Sándorról rajzol portrét, K. Jakab Antal Shakespeare-ről, a dráma kérdéseiről ír eredeti esszéket.³⁴

Összekapcsolódik így többféle feladatkör. Nemcsak a művek láthatnak napvilágot (utat nyitva a kezdőknek), a *Korunk* arra is lehetőséget ad, hogy például műfordításokkal, recenziók írásával, jegyzetekkel stb. szerepeltessék a fiatal írókat. Akkoriban ez – ha szerényen is – hozzájárul a létfenntartáshoz, ugyanakkor neveiket ismertebbé teszi. Szerepelteti továbbá a műveikkel foglalkozó írásokat, például az újfajta versek előadásával kapcsolatos kérdéseket felvető, az interpretáció szemszögéből elemző Papp László-tanulmányt: *Magyomány és jelen a versmondásban.*³⁵

Egyidejűleg tanúi lehetünk annak az igénynek, amely távlatokban gondolkodást képvisel, irodalomtörténeti nézőpontot, a nemzedékek stafétabot-átadása mögött a folyamat egészét firtatja. Helyt ad a folyóirat az erre vállalkozó tanulmányoknak. Például – éppen a kiemelt, a fiatal költők nemzedékét támadó cikkekkel, kitételekkel érdemes szembeállítani a (szintén a *Korunk*-ban megjelenő) nagylélegzetű, elmélyedő, elemző tanulmányt ugyanerről a témáról, Földes László tollából. Földes László úgy látja, Lászlóffy Aladár egész „költészete vajúdás az őstörténettel, viaskodás a történelemmel”. „Sok millió éves fiatal költő”-vel találkozunk. E téren is érintkezik József Attilával, de nem epigonja! „József Attilával rokon absztrakcióiról nem mondhat le”, ám ez „vérségi kötelék”, „vérévé lett minta”, „hiteles kapcsolat”, a „szemléleti leszármazás mágnese” vonzza. Az „az érzékfeletti, ami sokvonzatú metaforáiban bonyodalmas és olykor zavaros, egyszeriben pillantásához illeszkedik, ha társít”. Példaként idézi: „Az ősztől az őríg és vissza / az eszmélet tágas parabolája.” (*Madár-keringő*) S igen árnyalt, pontos megállapításként összegezi, mi is történik eme igen egyedi költői, poétikai eljárás során: „A társítás csapongásában csupa árnyalt sejtelem” ölt testet.³⁶

Mindezek mellett az adott, kritikus években különös hangsúlyt, jelentőséget nyer egy olyan szempont, amelyet ismét a *Korunk* s most már nyugodtan összekapcsolva:

a *Korunk*-munkatársává lett Kántor Lajos képviselt. Ő az, aki mintegy irodalomdiplomataként is jó érzékkel keresi és megéli a kézenfekvő érveket költőkortársa elfogadtatásához. Hamisítás, torzítás, erőltetés nélkül is megtalálja ezeket. „Sokat írtunk már Lászlóffy Aladár filozofikus hajlamáról, de nem figyeltünk eléggé arra, hogy e filozofikum alapja, [...] ihletője az emberi munka.” (Idézi a versekből a „talpfák”, a „munkaterv” képeit, szavait, a Kalevala-mottót, a homo faber eszményét.) Nem tematika ez a lírában, hanem a költő szemléletéből fakad. A „munka” itt nem feladat, kötelesség formájában jelenik meg, hanem „belső, lírai mondanivaló”-ként. Könnyedén és a költészet valódi természetéhez hűen hivatkozik és hivatkozhat versek sorozatára, frappáns idézetekre. Természetszerűen harmonizál ez a másik kortárs kritikus, Szilágyi Júlia kitűnő, elfogadásra ajánló, politikus bevezetőjével. Utóbbi így ír a négy fiatal költő (Jancsik Pál, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Páll Lajos) versei előtt (1961-ben): „Nem játszanak a szavakkal. Megküzdöttek birtoklásukért, behatoltak mélységükbe, vállalják súlyukat. Éppoly lelkes szakértelemmel kezelik őket, mint kortársaik a kalapácsot, a közzöt, az emelődarut.” „Érzékeny műszerük, a poézis, felfogja a »hegyek csendjét«, »távoli földrészekét és távoli emberek kiáltását«.”³⁷

A *Korunk* tehát fontos szerepet vállalt az első Forrás-nemzedék indulásánál. Fontos az, hogy akkor lépett fel mellettük, közölte a fiatalokat, amikor pályakezdésük nehéz, kritikus szakaszba került, amikor éles támadások érték őket. Ez a kritika éppen egyéni, eredeti tárgyukat, hangjukat illette, mivel ez eltért a hivatalosan megkívánt normáktól. Ugyanakkor távlatilag „életszükségnek” bizonyult az is, hogy a folyóirat az akkor létező helyzettel számolva kelt a fiatal írók védelmére. Úgy segített, ahogyan akkor ez lehetséges volt. Úgy állította előtérbe az akkor elvárt világnézeti (ideológiai) szempontokat, hogy érveket fogalmazott meg az új költői/írói szemlélet, kifejezés mód szabadsága érdekében. A sajátos költői/írói világok elfogadása számára. (Ebben a következetes és szívós állásfoglalásban kivételes szerep illeti a lap bizonyos szerkesztőit, kritikusait. Ezen belül is Kántor Lajost, aki az eszközök invenciózus változtatásával s az ezt vezérlő céltudatossággal példát adhat a kritikusai leleményre és kitartásra.)³⁸

Az első Forrás-nemzedék kiemelt néhány éve, ő maga is, példa csupán. Ez az írógeneráció láncszem mindössze. Ám ha ez a láncszem kiesett volna az irodalmi élet folytonosságából, vajon a következő fiatalok miként serdülnek föl? A *Korunk* adott esetben magát az élő folyamatosságot képviselte, segítette akkor. S lényegében ezt folytatja a mai tehetséges pályakezdő írók mellett.

JEGYZETEK

1. Vö. Kántor Lajos–Láng Gusztáv: Romániai magyar irodalom 1945–1970, illetve: 1944–1970. (Bukarest, 1971, 1973.); Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. I. Bukarest, 1981; Új Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. I. 1994.

2. Ld. Gálfalvi Zsolt: Hat új név. Igaz Szó. 1956. 12. sz. 1839–1845. (A hat név: Csávossy György, Jancsik Pál, Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos, Tóth István, Veress Zoltán). Az Igaz Szó 1957. 12. számában pedig Új költőnemzedék (szerk. bevezetővel) Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Veress Zoltán, Csávossy György, Páll Lajos versei szerepelnek. Ugyanebben a számban, a versek után Gálfalvi Zsolt Ünnepi számvetése következik, ahol a kortárs irodalom szemléjénél Asztalos Istvánék, Székely János, Fodor Sándor, Kányádi Sándor után a fiatalokról is szól: Tóth István, Veress Zoltán, Szilágyi Domokos, Csávossy György, Lászlóffy Aladár nevét említi.

3. Vö. Korunk papírformája – Válaszok Kántor Lajos kérdéseire. In: Lászlóffy Aladár: A jerikói trombitás. Műhelynapló a megtartó melankóliáról. 1994. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó. 107–128; Vissza a Forrásokhoz 1–2. Helikon 1998.1–2. (256–257.) Szerk. Balázs Imre József és Hevesi István Zoltán. Könyv formában is megjelent: Vissza a Forrásokhoz. Szerkesztette és az előszót írta Balázs Imre József. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár, 2001.

4. Fodor Sándor első kötete 1954-ben jelenik meg (Fehérfenyő. Bukarest) F. Nagy Éva rajzaival.

5. Vö. 2. jegyzet. A Móricz Zsigmond Kollégium 1945 és 1948 között szegény, tehetséges paraszt, munkás, értelmiségi származású diákoknak adott otthon ingyenes bentlakással, Mátyás király szülőházában. Mintájára több más városban is létesült hasonló népi kollégium. Színvonalas előadások, önevelő belső demokrácia jellemzi. Könyvkiadója is nevezetes.

6. Székely János szerepe nem teljesen egyértelmű. Feltehetően ő írja névtelenül, illetve majd Farkas Dénes álnéven a parodizáló, csipkelődő cikkeket például Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella, Fábíán Sándor és más nemzedéktársuk ellen. (Vö. Farkas Dénes: Rakéta-versek, Modor és zűrzavar; n.n. Találós kérdések. Igaz Szó 1959. 2. 294–295; Igaz Szó 1959. 6. 924–925; Igaz Szó. 1961. 4. 639 (640). A két utóbbi egy-egy Lászlóffy Aladár-verset figuráz ki: az Áprilisi vallomást, A hegedű húrjait. Mégis, meghatározó állásfoglalása, a Lászlóffy Aladár első verseskötete után megjelentetett, a költő mellett álló cikke: Valódi vagy kölcsönvett korszerűség. Igaz Szó 1962. 8. 282–287.

7. Úgy vélem, emögött van politikai, taktikai megfontolás is, s ugyanakkor kapcsolódik a fiatalokhoz tartozó és a korabeli Korunk felé orientálódó, később odatartozó szerkesztő munkatársak (Kántor Lajos, Szilágyi Júlia, Jancsik Pál, Veress Zoltán stb.) gondolatmeneteihez is.

8. A Romániai Irodalmi Lexikon (Kántor Lajos) joggal, hangsúlyozottan óv a merev generációs határok alkalmazásától. Páskándit mintegy „közvetlen előzmény”-nek tekinti.

9. Attól függ, melyik elméleti iskola terminusaival közelítjük. Hiszen az effajta irodalmi változás pozitív megítélésében egyetértést tételezhetünk például J. Mukarovskyék, a prágai iskola, illetve az utóbbi évek különféle teoretikus irányzatai között.

10. Adott áttekintésben ez csupán elnagyolt kép a folyamatról, amely megérdemli az árnyaltabb változatokat, ellentétek vizsgálatát. Vö. korabeli viták, például Székely János: Szabad-e a szabadvers? című cikkére és a kapcsolódó vitairásokra gondolok. (Utunk 1958. március 20. 8–9. valamint Jancsik Pál: Nekem még nincs szabadversem, majd Szilágyi András Kassák Lajos és József Attila, illetve: Nekem is volt „szabadversem”... című írására. (Utunk 1958. április 17. Jegyzetek rovat; Utunk 1958. május 27. 3. Jegyzetek rovat; Utunk 1958. május 27. 3.)

11. Innen ír, küld leveleket, verseket Szegedre, az Irinyi Kollégiumban lakó kortársainak.

12. 1958 áprilisában két ilyen cikk is megjelenik: Jánosházy György: Korszerűbb költői magatartást! Igaz Szó 4.sz. 593. Hajdu Győző: Gólyák a völgy felett. Igaz Szó 4.sz. 627–629.; néhány hónap múlva Szász János a bukaresti Előrében ír hasonlóan. (Megjegyzések fiatal költők verseiről. Előre 1958.június 21.)

13. Hajdu Győző szereplésének megvilágítása a már említett Helikon-interjú egyik alapvető tévedése, avagy félreértése (vö. 3. sz. jegyzet). A korabeli visszhang mind a fiatal költőkre, mind az idézett Hajdu-cikkre vonatkozóan figyelemre méltó változatban jelentkezik Földes László folytatásos cikksorozatában: Fiatal költőkről és az – idősekről. (Utunk 1958. július 10, július 17, július 31.) Hajdu Győzőről: július 10. Nemcsak az itt idézett Hajdu-cikk dokumentálhatja a kiemelt állásfoglalást, hanem például, később, 1962-ben, az Igaz Szó „Fórum és kritika” c. tematikus számának szerkesztőségi bevezetője is. (Igaz Szó 1962. június.)

14. Hajdu Győző: Gólyák a völgy felett. Igaz Szó 1958. 4.sz 627–629.
15. Jánosházy György: Korszerűbb költői magatartást! Igaz Szó 1958. 4. sz. 593.
16. Jánosházy György: i.m.
17. Szász János: Megjegyzések fiatal költők verseiről. Előre 1958. június 2.
18. Az érintett lírikusok (Lászlóffy Aladár kivül): Szilágyi Domokos, Csávossy György, Pál Lajos, Jancsik Pál, Hervay Gizella, Bogáti Judit, Barna Zsolt, Sztatmári B. Zoltán, Bustya Dezső, Vécsey Ferenc, László Nóra, Elekes Ferenc, Lászlóffy Csaba.
19. Szász János: i.m.
20. Kántor Lajos: Új számadás – új számvetés. Előre 1958. február 5; Új költői nemzedék. – Előre 1958. március 8. Vö. 8. jegyzet.
21. 1960-ban publikálja Szöcs István tanulmányértékű elemzését L. A.-ról az Igaz Szóban (A világ egységességének költői élménye) 1960. 9. sz 387–392. Majd 1961-ben jelenik meg az első Forrás-emb-lémájú, pályakezdő kötet, nem egyszerű körülmények között: Veress Zoltán novellái Menetirány címmel. Úgy vélem, nem véletlen a címválasztás a címadó novella „megbízható” tematikája. A további kötetek folyamatos megjelenéséig még több év szükséges. (1963 talán az első esztendő, amikor már nem egy-két, hanem öt új szerző is debütálhat (Bálint Tibor, Kántor Lajos, Hervay Gizella, Szíves Sándor, Jancsik Pál).
22. Korunk 1959/4. 490–492.
23. Korunk 1959.7–8.sz 1200–1202.
24. Korunk 1960.4.sz 814–824.
25. Korunk 1961. 1151–1155.
26. A három költő: Kádár János, Komzsik István, Mózes Huba. Korunk 1961.1450.
27. Veress Zoltán: Kodály Zoltán fényképe alá.1.sz. 53; Lászlóffy Csaba: A béke éjszakája. 3. sz. 324; Lenin. 4.sz. 456; majd műfordításai (Kazakevics, E.) 12.sz. 31.; Szilágyi Domokos műfordítása (Breslau, Marcel) uo. 11; Lászlóffy Aladár: Önarckép. 5.sz. 580–582. Kádár János: Ó, hogy villannék a jégem. 6. sz. 721; Szöcs Kálmán, uo. ; Fábán Sándor: Vaskeményen, Önmagam átlépve. 4. sz. 467; 6. sz. 720.
28. Például Lászlóffy Aladár vers mellett (Visszhangok, 7. sz. 896–897.) esszéjellegű rövid prózával is jelentkezik (Eminescu; A költő és a formák; A szocializmus és a formák; Ami a korszerű költészetet illeti.1964. 5. sz. 604–606; 1964. 11. sz. 1555.; 1965.7–8. sz. 934–935; 1003.).
29. Húszévesen című verse az 1964. 8. számban jelenik meg.
30. Tövisfa, 1964. 6. sz. 767.
31. Korunk 1963. 5. sz. 631.
32. Kántor Lajos: Magyarországi prózáirók: Sánta Ferenc, Fejes Endre, Szabó István, Moldova György, Gerelyes Endre, Szakonyi Károly, Galgóczi Erzsébet, Fülöp János. Korunk, 1963. 5. sz. 678–682.
33. Korunk 1965. 3. sz. 344–352.
34. Láng Gusztáv: 1965. 1128; K. Jakab Antal: 1964. 952; 1965. 7–8. sz. stb.
35. (Kolozsvári) Papp László: Korunk 1965. 9. sz. 1308–1312.
36. Földes László: Én és a mindenség. – L.A. költészetéről. Korunk 1968.2.sz.214–222. Vö. A lehetetlen ostroma. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1968. 165–200.
37. Kántor Lajos: i. h.; Szilágyi Júlia: Közülünk jöttek. Korunk 1961. 10. sz. 1150–1151. Jól érzékel-tetheti a kor légkörét néhány elmés kitétel (ma már persze groteszk módon hat): „És milyen tiszta ez a csu-pa politikum költészet!” „Gagarin és Tyitov kortársai ők.” „A költészet magas régióiban sincsenek egyedül...” stb. „A mindenséggel mérik magukat. S ez számukra egyszerre politikai hitvallás és költői program.”
38. Ld. egyetemi est szervezése 1958-ban, a zeneakadémistákkal együtt; az új nemzedéket bevezető cikk, majd cikksorozat a bukaresti Előrében; az írásait érő fricskákra adott viszontfricskák (Utunk); Ko-runk-közlések szorgalmazása; a magyarországi irodalmi folyamatok szintetikus áttekintésével az akkor egymástól eléggé elszigetelt irodalmi jelenségek, áramlatok párhuzamos figyelemmel kísérése stb.

Pillich László

A Korunk és az új társadalomkutató nemzedék

Az elmúlt tíz év alatt gyakran tűnődtem el azon, hogy miközben az irodalomban, képzőművészetben, de a szellemi értékteremtés más területein is történtek kísérletek az 1989 előtti, embert és emberséget próbáló időszak lezáró elemzésére, a sok hamis és hasznavehetetlen között az elkövetkező (legalábbis reménylett) szellemi építkezés előzményeként számon tartható és pozitívan értékelhető dolgok számbavételére, addig az új néprajzi, közösségvizsgálati szemléletet hozó nemzedékkel kapcsolatosan ez szinte még utalásszerűen is alig történt meg. És furcsa módon az 1970-es, 80-as évek fiatal közösségkutatói is jobbra párhuzamos köreit futják szakmai kiteljesedésüknek, anélkül hogy az egykori indulás, az autodidakta önképzés közös idejéről, a közös indulásról számot adni igényelnék. Pedig azt hiszem, nem túlzó állítás, hogy ők az erdélyi magyar társadalomkutatás „második forrásnemzedéke”. Hiszen a Babeş–Bolyai TE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke, a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság, a csíkszeredai KAM és tudományos „holdudvara”, a kolozsvári és temesvári szórványkutató műhely vagy a közösségépítés Heltai-mintájú intézménye, hogy csak néhány esetleges „következmény” példával éljek, aligha születhetett volna meg az 1970-es és 80-as évek etnográfiai és szociográfiai mozgalma nélkül. Mint ahogyan ez a mozgalom sem alakulhatott volna ki az akkori *Korunk* intézménypótló, a folyóirat szerkesztésén messze túlmutató szervező-nevelő tevékenysége nélkül.

Köszönhetően Kántor Lajos rám gondolásának, a *Korunk* évfordulós ünnepi ülészaka nyújtott alkalmat arra, hogy egyik aktív részeseként ennek az etnográfiai-szociográfiai mozgalomnak újra végiggondoljam az indulás immár több mint negyed évszázaddal ezelőtti dolgait. Mindazzal együtt, amit az akkori *Korunk* nyújtott szelle-

mi és szemléleti épülésünkhöz, tanulmányaink közlésével pedig szakmai hitelesítésünkhöz.

Mielőtt megfogalmaznám gondolataimat az alaptémáról, ti. arról a szerepről, amelyet a *Korunk* játszott az új közösségkutató nemzedék kialakulásában és fejlődésében, néhány dolgot fontosnak érzek leszögezni:

1. Jelen sorokkal nem áll szándékomban előtanulmányokra, régi és megsárgult kiadványlapokra és jegyzetekre hagyatkozó összegzését adni a kérdésnek; annál inkább az élő emlékezet és a dokumentumok tényanyaga között lebegő gondolataimmal serkenteni szeretném hasonló emlékezések-értékelések megszületését, amelyek nélkülözhetetlenek egy majdani összegzéshez.

2. Amikor a *Korunk* szerepére reflektálok, akkor a *Korunkon* az akkori folyóirat egy bizonyos szellemi körére gondolok, amelyet Gáll Ernő, Aradi József, Veress Zoltán, Szilágyi Júlia, (sajnálatosan korai haláláig) Könczei Ádám, Kántor Lajos vagy bizonyos tekintetben Herédi Gusztáv neve fémjelez.

3. Nem általában a *Korunk* hatott rám (ránk), hanem az említett szellemiségek filozófiai, etnográfiai és szociográfiai kisugárzása, amely véleményem szerint máig tetten érhető hatással volt életünkre és munkásságunkra.

Le kell szögezmem, hogy az az időszak, amelyre (némi nemzedéki nosztalgiával) gondolataim vonatkoznak, egy olyan új szemléletű, társadalomvizsgáló, közösségkutató nemzedék indulásának és beérésének ideje, amely önmagát szakmailag a hetvenes és nyolcvanas évek rendszerszemléletű társadalomtudományi váltásához, történetileg a Venczel József-i erdélyi fiatalokhoz kívánta mérni.

E nemzedék indulásában és érlelődésében játszott kétségkívül szerepet az 1970-es és 80-as évek *Korunkjának* fent említett szellemi hatása. Néhány „agy-gyúró”, kovász szerepét önzetlenül és azt az akkori időkhöz mértén megkülönböztetett bátorsággal felvállaló „korunkos” körül alakult ki az új társadalomkutató nemzedék, amely önképezve és önszervezve igyekezett minél szélesebb körben és maximalitásra törő kutatói tevékenységet s erre alapozva identitáserősítő hatást kifejteni.

Úgy ítélem meg, hogy ha volt, márpedig volt egy hetvenes években kibomló, második Forrás-nemzedék az erdélyi irodalomban, akkor ennek szoros emberi, szellemi, nemzedéki és szemléleti társmozgalmaként tetten érhető egy új utat törő nemzedék az etnográfia és szociográfia területén is, mely a lengyel diákmozgalmak emlőin nevelkedett, *Diotéma-* és *Gaál Gábor* Köri, vagy *Echinox* környéki „hitvitákon” érlelődött, abban a hetvenes évekbeli világban, amelyben a (legalább) reformkommunista szelek kissé felkavarni látszottak a kolozsvári utcák porát is. Nem véletlen, hogy amint arra már az előbbiekben utaltam, az akkori társadalomkutató, de mondjuk ki határozottabban, hogy őszinte erdélyi magyar közösségvizsgálatra vállalkozni kívánó fiatalok (főleg Imreh István, Egyed Ákos, Csetri Elek és mások hatására) jelképesen Venczel Józsefet és a venczeli attitűdöt tüzték új önmegismerést, hamisítás- és torzításmentes nép- és társadalomrajzot sürgető mozgalmuk zászlajára. Talán nem

túlzó az állítás, hogy a váltás is venczeli dimenziókban mérhető, ha a szellemi terror és tiltás akkori körülményeire is gondolunk.

E dolgozat természetesen nem helye – hiszen évfordulós számbavétel a lényege – az értékelő elemzés adósságtörlesztésének. Talán egy ilyen átfogó és értékelő vizsgálódásnak az elvégzéséhez én magam egyébként is „túl elfogultan nemzedéki” lennék. Arra vállalkozom csupán, hogy a *Korunk* szerepét láttassam e kérdésben, s e nemzedéki váltás főbb szakaszait vázoljam fel, saját megítélésem és az átélés sajátos szempontjai szerint.

Saját személyes példából kiindulva s több nemzedéktárs alkotói-kutatói pályájának alakulását is elemezve az 1970 és 1989 közötti erdélyi új közösségkutatás kialakulásában, térnyerésében három, egymástól jól elhatárolható időszakról beszélhetünk. Ebből végeredményben a *Korunk* szerepvállalásának is hármas időbeli, illetve tartalmi tagolódása bomlik ki, rajzolódik elénk.

Az első, véleményem szerint az 1970 és 1978 közötti időszak volt, önképzésünk, a „felkészülés” időszaka. A rendszerelmélet és rendszerszemlélet, a kibernetika és játékelmélet, a szemiotika, szociálpszichológia és élő történelem (oral history), az antropológia és az interdiszciplinaritás megannyi új dimenziója abban az időszakban foglalta el rohamléptekkel pozícióit a tudományos közgondolkodásban. A mi életünkre is nagy hatással voltak. Merőben új módszertant és szemléletet adtak kezünkbe. Az ismeretszerzésben teljes mértékben önképzésre voltunk kárhoyztatva, s ez szinte elképzelhetetlen lett volna olyan forrásmunkák nélkül, mint amelyeket a *Korunk*, személyesen főszerkesztője, Gáll Ernő s az éveken át megszállott „pedellusunkká” szegődött Aradi József a számunkra biztosított. És mellettük ott volt Nagy Olga, aki szellemi néprajzzal foglalkozott, és kilógott abból a sorból, amelyet a pozitivisták szemléletű tárgyi néprajzosok alkottak. Természetesen nem hagyható említés nélkül nemzedékünk egy másik „iskolamestere”, az etnobotanika és etnolingvisztika határmezsgyéin járó Péntek János sem. Külön lendületet adott önképzésünknek, önépítésünknek a Budapestről hazatérő, ott néprajz szakot végzett és sajnos közülünk oly hamar és oly tragikusan végleg eltávozott Salamon Anikó.

A székelyudarhelyi Szikulusz fesztivál kultúrszociológiai mintafelvétele, Aradi József irányításával, s az oral history-gyűjtések, családfakutatások, amelyeket Salamon Anikó szorgalmazott, vagy az interdiszciplináris szemléletű kutatás, amelyre Péntek János biztatott, mind-mind pilléreivé váltak egy új néprajzi és társadalomleíró szemlélet kialakulásának. És ugyancsak ide kívánkozik, e teljességre távolról sem törekvő felsorolásba „másságunk” legvehemensebb bukaresti felvállalója, Rostás Zoltán, aki szakmai partnersége mellett *A Hét* és a *Tett* „fórumát” biztosította számunkra.

Mindez át is vezet abba a *második időszakba*, amelyet én a programkészítés és műhelygyakorlatok idejének tartok, s amely körülbelül az 1976–1980 közötti időszakra tehető.

Ebben az időszakban jelennek meg ugyanis ennek a nemzedéknek az első értelmezései, először terminológiai, majd elméleti okfejtései, utóbb módszertani tanulmányai. A *Korunk* közvetítésével jutottak hozzá e „másként szociografálni kívánok” Ludowig von Bertalanffy, Wiener, Ashly, Böhm, Neumann János, Ackoff, Hankiss Elemér, Kornai János vagy Andrásfalvy Bertalan munkáihoz, az első rendszerelméleti világkonferencia (Oxford) vagy az első európai rendszerkutatási és kibernetikai konferencia (Bécs) magyarul is megjelenő anyagához, hogy csak néhányat említsek közülük. E munkák recenzálása, margójukra saját tanulmányok megírása, ismeretterjesztő előadások megtartása fokozatosan olyan elméleti-szemléleti saját(osan) új arcél kicsiszolódását eredményezte, amely egyre pregnánsabb „új hangot” kölcsönzött, új elméleti-módszertani arcélet alakított ki az induló fiatalok körében. Mindez egyre határozottabban jelentkezett a szak- és államvizsga-dolgozatok témaválasztásában. A hangváltásra mindenekelőtt a *Korunk*, *Utunk*, *A Hét*, *Tett*, *Igazság* olvasói is felfigyelhettek, főleg a folyamatosan megjelenő pozitivista néprajzi tanulmánykötetek recenziói kapcsán. Kósa Szántó Vilma, Demény István Pál, Vetési László, Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos, Gagy József, Bíró Zoltán „hangváltók” nevével ebben az időszakban ismerkedhettek meg a szakmabeliek és az olvasók. A *Korunk* mint a tudományos irodalom és publicisztika legrangosabb kerete ebben a tekintetben is élen járó serkentője volt a szemléletváltásnak, lehetőségei (és a belső-külső cenzorok kegye vagy hozzá nem értése szerint) helyet és odaadó szerkesztői melléállást biztosítva a közléseknek.

Majd amikor az önmagukat képző fiatal etnográfusok és szociológusok „műhely” kívántak szerveződni (talán a *Diotéma Kör* vagy az irodalmi szárnybontók *Gaál Gábor Köre* mintájára), a társadalomkutatás területén kialakuló két informális önképzési keret és egyben vitafórum közül az egyik a *Korunk Kör* lett, Salamon Anikó, Nagy Olga és Aradi József szellemi irányításával, Gáll Ernő messzemenő támogatásával, a református lelkészként Bürkösről frissen Kolozsvárra került diaszpóra- és szórványkutató Vetési László és jómagam szervezői közreműködésével. A kör korunkos megbízottja Aradi József országból való (sajnálatos) távozását követően Herédi Gusztáv lett. A másik műhely, amelyet főleg a filológusok látogattak, a Péntek János által kezdeményezett és vezetett *Etnológia Kör* volt. A két „műhely” tagjai természetesen folyamatosan „áthallgattak”, ismeretterjesztőikkel, vitaindítóikkal mindkét helyen egyformán aktívak voltak.

Aztán a hetvenes évek végére megszületett a két *csoporthos* kutatási program, az Etnológia Kör által szervezett magyarszováti gyűjtés (ha jól emlékszem, főleg etnolingvisztikai témakörben), valamint a „Korunk-körösök” (kezdetekben Salamon Anikó, Jungbert Béla, Pillich László és Vetési László, majd később, az első kettő kiválása után Vincze Zoltán és Feleki Károly csatlakozásával) végzett kolozsvári Hóstát-kutatás.

Gáll Ernő, akkori *Korunk*-főszerkesztő igen nagy érdeklődést tanúsított a kutatások iránt, s 1979-ben valósággal „beverekedte” a folyóiratba a Hóstát-kutató csoport „beköszöntőjét”, tömören megfogalmazott ars poétikáját, ezzel is segíteni kívánva (ha nem is politikai, de egyfajta kultúrpolitikai legitimáció biztosításával) a csoport munkáját.

A *Korunk Kör*ben pedig, ahol minden ülésen elhangzott egy határtudományi előadás és egy, a *Korunk*nál megkapott vagy magánúton az országba csempészett új szakkönyv ismertetése, elemzése, a két „kutatócsoport” hosszú vitákat folytatott a kidolgozott adatgyűjtési elképzelésekről vagy éppen kialakult részeredményekről.

A beinduló *Népismereti Dolgozatok*, a *Változó Valóság*, a *Tett* és a *Korunk* olyan publikációs keretet, teret biztosított, amely hozzászoktatott a rigorózus, rendszerezett gondolkodáshoz, a dogmatikus, konzervatív szemléletekkel, álláspontokkal való polemizáláshoz, s szinte észrevétlenül rávezetett a tudományos igényű kutató és adatfeldolgozó munkára. Imreh István, Egyed Ákos, Csetri Elek, Salamon Anikó, Aradi József, Nagy Olga rendszeres előadói voltak a találkozónak, irányadó szerepet vállalva.

Nem csoda hát, hogy az 1980–1987 közötti időszakban, szinte „egy évtizedes tanulás” után egyre szélesebb körben indult be a szociográfiai és etnográfiai kutatás. És ennek eredményeként természetesen beindult az eredmények közzlése is. E tekintetben (és a *Korunk*hoz kötődően) említeném meg Feleki Károly felejtethetetlen hóstáti szociofotó-kiállítását, az 1981-es *Korunk Évkönyvet* vagy a *Korunk* által meghirdetett oral history-pályázatot.

A Szöcs Gézáék által szerkesztett szamizdat, az *Ellenpontok* körül kialakult botrány, no meg általában a társadalom kutatásával szemben elmélyülő pártállami ellen-szenv miatt a *Korunk Kör* tevékenysége egyre „akadályoztatottabb” lett. Ellehetetlenüléséhez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy a Hóstát-kutatás eredményei egyre nyilvánvalóbbá tették az Erdély fővárosában elhatalmasuló bontásfolyamat nyíltan magyarelles, asszimilációs, demográfiai aránymódosító szándékát. Mindezek következményeként, Gáll Ernőnek a folyóirat éléről való eltávolítását követően, Rácz Győző főszerkesztősége idején végleg felfüggesztésre került.

A *Korunkkal* az elemzett 1989 előtti időszakra eső utolsó szociográfiai, etnológiai jellegű kapcsolat az volt, hogy miután (Rácz Győző tudta nélkül) sikerült kicsempésznünk (!) az 1980-as évek elején pályázatra begyűlt oral history-anyagot, ebből Vetési Lászlóval közösen megszerkesztettük a *Leírtam életem* című népi önéletírás kötetet (Kriterion Könyvkiadó, 1987.)

Összegzésképpen csak újra hangsúlyozhatom azt, ami az eddigiekből is nyilvánvalóan kiderül, nevezetesen azt, hogy az 1970-es, 1980-as években, mindaddig, amíg az eldurvuló nemzeti-szocialista tiltások, fenyegetések azt lehetetlenné nem tették, a *Korunk* vezető szerepet vállalt a kialakuló új szociográfus nemzedék szakmai önkép-

zésének segítésében, általában a közösségkutatás elméleti, szemléleti és módszertani megújulásának biztosításában.

Az 1989 után, a szabadabb önszerveződés idején folyamatosan megjelenő közösségkutatási eredmények, kis könyvtárnyi szociográfiai, etnográfiai, antropológiai kötet és a szaporodó és gyarapodó alkotóműhelyek láttán immár közösség- és kultúrtörténeti, társadalomtudományi farkasvakság volna ezt a kiemelkedő szerepvállalást figyelmen kívül hagyni.

Kötő József

A Korunk és a romániai magyar színi mozgalom

Mára az irodalomtörténeti kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy Kós Károly 1928-as felismerése a külön „erdélyi psziché” létéről, amelyet Dsida Jenő 1934-ben transzszilvanizmusnak nevezett, e földrész sajátos életét meghatározó jelenség, és képes esztétikai minőséget is teremteni. Témánkhöz hűen a jelenség lényegét egy színmű bemutatója kapcsán érzékeltetjük; Kós Károly *Budai Nagy Antal* című drámájának a szerző által tervezett díszletei láttán írta Tavaszy Sándor a következő sorokat: „meggyőz minket arról, hogy a transzszilvániai hegyek közé zárt magyar sorsunknak... mindig volt valami magasabb eszmei tartalma... mindig volt a mi életünknek valami ünnepi hangulata és volt ebben valami új igazsága... mindig magunk fölé akartunk nőni, mert mi mindig többek akartunk lenni, mint amennyire a sorslehetőségeink megengedték.” Ennek a másságteremtő magatartásnak a két világháború közötti időszakban két műhelye alakult ki, amelyekben a saját szellemi modellek kimunkálása folyt: az *Erdélyi Helikon* és a *Korunk*. Szokás e műhelyeket két ellenséges szomszéd várhoz hasonlítani. Témánk esetében azonban érdekes összecsengésekre figyelhetünk fel. Gaál Gábor a romániai magyar irodalom küldetését vizsgáló röpiratában, az *Erről van szó* című kiadványban a következőket mondja: „Legyen az erdélyi író formáiban is külön, eredeti, ha így parancsolják: erdélyi. Ha erre bírja készsége, akkor a tartalma is és a lokalitása is idevaló és mégis egyetemesen emberi lesz...” Kuncz Aladár szinte folytatja ezt a gondolatsort, amikor kijelenti: „Európai irodalmat kell csinálni az erdélyi lényeg tudatos kihangsúlyozásával.” Mindkét műhelyben tehát egy sajátos erdélyi magyar színház modelljét igyekeztek kikísérletezni. A differenciált világlátás miatt természetesen bizonyos szociális és művészi problémákat másként ítélték meg, így a közös platform megvalósítására is

külön utakon indultak el. Nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő mozgalmakról kell tehát szólnunk.

Az európai színjátszás az életmásoló, illúziókeltő, naturalista játéktípus helyett ekkorra a stilizált, a műnem sajátos eszközeiből autonóm művészeti ágat teremtő színházeszményt tette uralkodóvá.

Az erdélyi *Helikon* műhelyében kimunkált dráma- és színjátszó stílust „kék madár” elnevezés alatt tartja számon színháztörténetünk. Az irányzat fő ihlető forrása a népköltészet volt, egyik legjellemzőbb vonása pedig a sajátos jegyek és a stilizált, szürrealista módon megelevenített általános emberi vonások szintézisének megteremtése. „Játék, amely nem akarja a valóság illúzióját kelteni, de olyan játék, amely aláhúzza az élet egyes jelenségeit és értelmét” – vallották a kék madár irányzat alkotói. Ha európai asszociációkat keresünk, Claudel, Giraudoux, Pirandello dramaturgiáját idézhetjük. Szellemi értékrendünkben a kék madár vonulat rangját jelzi, hogy esztétikumának tetőzését Tamási Áron művészete jelenti.

A *Korunk*-műhelyben az erdélyi színház kikísérletezésének útján, a lokális és egyetemes szintézise megteremtésének érdekében, a 20. század drámáját és színházát igazán forradalmasító expresszionizmus felé fordulnak. A folyóirat mindjárt induláskor közli Németh Antal cikkét az európai színházi kultúra helyzetéről, amely elsősorban az előbb említett színházújító törekvéseket követi nyomon. A vizsgálódási kört ezen belül is leszűkítik. 1930-ban, a *Korunk* eszmei kiforrási szakaszának kezdetén Dienes László *Politikai színház, amely tényleg politizál* című tanulmányában Piscatorot bemutatva megfogalmazza a lap színházeszményét. Ezeket írja: „Schiller mondotta, hogy a színpad erkölcsi intézmény kell legyen. Ez annyit jelent, hogy állást kell foglalnia. Valami mellett és valami ellen. S politikai lesz a színpad, ha egy politikai kérdésben foglal állást. De állást foglalni annyi, mint harcolni, politikailag állást foglalni annyi, mint bekapcsolódni egy ténylegesen folyó politikai harcba, leszállani az elméletek magasságából egy napirenden levő konkrét kérdéshez.” A politikai színház megvalósításához „tendenciózus”, a korszakot harcosan elemző, őszinte önvizsgálatot tartó darabokra van szükség, ahogy az egyik szemleíró nevezi a politikai színház repertoárdarabjait. Ezért a folyóirat, hogy elősegítse egy ilyen színházművészet hazai kifejlesztését, nagy teret szentel a külföldi források ismertetésének. Közli Mándy Teréz írását, amely síkraszál Reményik Zsigmond, a magyar avantgárd kiemelkedő drámaírója műveinek bemutatásáért. Valóban Reményik *Blöse úrék mindenkinek tartoznak, Akár tetszik, akár nem, Saroküzlet* című művei olyan új színpadi látásmódot propagáltak, amely végtelenül kitágítja a színház lehetőségeit, s amely a dráma új eredményeit hozta létre – Brechtől Dürrenmattig, Millerig. Ebbe a gondolatkörbe tartozik Háy Gyula, az avantgárd másik kiemelkedő alakja *Husz János és Zsigmond császár* című expresszionista fütöttségű történelmi drámájának ismertetése is. Háy ebben a drámájában a történelemben saját kora lehetőségeit faggatja.

Szembeállítja a *Korunk* ezt a politikai színházat a Molnár Ferenc névvel fémjelzett polgári álomszínházzal. Újvári László Molnár *Harmóniájáról* írva, a polgári színjáték alkonyáról beszél. Elemzi a molnári magatartás eszmei és osztálygyökereit. Ez a cikk összecseng Nagy Lajosnak, a magyar kommunisták füllegális folyóiratában, a 100%-ban megjelent, híressé várt mondásával: „Ha az Éjjeli menedékhelyet vagy a Hamletet játsszák, a színpad szószék, de ha a Hattyút, akkor mulatóhely, vagy annál is rosszabb.”

Gaál Gábor lapja a színi mozgalomra vonatkozóan is átfogó programot akart adni. Színházelméleti és dramaturgiai véleménymondás után az új színház gazdasági-szervezeti formáival foglalkozik. Szacsvey Gusztáv (Gaál Gábor) *Színház és gazdaság* (1932) című cikkében veti fel ezt a kérdést. „...megszűnik a polgárság színháza, s egy új réteg és egy új osztály színháza kerül a helyére. Stúdióink, színpadközösségek, kísérleti színpadok, színpadtermelőszövetkezetek és csoportok színháza váltja fel, melyek úgy üzemformailag, mint ideológiailag túlhaladják a magánvállalkozás formájú színházat a kollektivitás irányában – a kollektív gondolat teljes és igazi értelmében.”

Az elméleti alapvetés tehát megvolt: a nagy tömegek támogatására apelláló, expresszionista drámairodalmat vállaló agitatív, politikai színház eszménye. Ez a színházi eszmény szorosan összefügg a *Korunk* fejlődésével. Ebben a szakaszban vált egyeduralkodóvá a marxista szemlélet a folyóirat ideológiájában.

Az anyagi bázis hiánya ellenére a *Korunk* elméleti tevékenységével párhuzamosan megindította a harcot az elkötelezett eredeti drámairodalom megteremtéséért. Lelkesen propagálta egy stúdió megalakításának gondolatát, amely a modern művészetet ápolná. Így határozza meg célkitűzéseit: „Kísérleti színpadot akar azon kevés író számára, akiket speciális erdélyi viszonyainak nem tudnak vagy nem akarnak megszólaltatni (Toller, Hasenelever, Sternheim, Kaiser). Kutat olyan erdélyi drámák után, amelyek céljaiknak megfelelnek.” Ennek az új drámának csíráját véli felfedezni Becsky Andornak a Munkáskamaraszínpadon bemutatott *Gyémántrabszolgák* című kétfelvonásos dramatizált kórusában. A mű hőse maga a proletáriátus.

Az elkötelezett romániai magyar dráma kialakításának fontos állomása a már említett *Erről van szó* című pamflet, amelyben közlik Benamy Sándor *Látta Ön már Einsteint kacsintani?* című, „konfliktus”-nak jelzett írását. Az expresszionista stílusú jelenet szerzője emlékirásában (*A XX. században éltem*) így emlékezik erre: „A magántulajdon-éhség, a halmozás legellenszenvesebb táptalajának a »polgári család«-ot láttam, ennek szegeztem egész dühömet. Család családra épült, akár egy kaptár, és nőtt, erősödött burzsoá társadalommá. Sok, émelyítő példa – házasságközvetítés, érdekházasság – a szerelem fogalmát is oly mértékben lejáratva előttem, hogy a szeretetet óvóan, tisztán külön akartam választani tőle. A nyers ösztön elijesztett. Pamfle-tünkben így öltött formát *Látta e már Ön Einsteint kacsintani?* címmel műfajként »konfliktus«-nak jelzett háborgásom, gúnyiratom a polgári házasság diadaláról. És

mert ekkor még abban reménykedtünk, hogy a weimari Németországból nekünk, közép-európaiaknak kinő valami jó, párbeszédemet oda akklimatizáltam.”

1935-ben Jámbor Erzsébet kolozsvári szerző *Anyai szív* című drámájából jelenik meg részlet. A szerkesztőség így mutatja be a művet: „A dráma először kísérel meg irodalmunkban – a kispolgári életformák közt – a fiú és anya közti szeretet legendákba túlzott értelmét reálisan átvilágítani, illetve a mögötte meghúzódó anyagi mozzanatokra s a belőlük származó konfliktusokra rámutatni.” Sajnos a teljes művet nem sikerült megtalálnunk: a lapban közölt részlet inkább irodalomtörténeti érdekességet mutat, semmint felújítandó örökséget.

Figyelemre méltó azonban Salamon Ernő színpadi költeménye, a *Ballada az elhagyott telepről*. A hegyi fakitermelő telep beszünteti tevékenységét. Dolgozói kénytelenek elhagyni szülőföldjüket, elvándorolnak munkát keresni. Jövőkük – a páriasors. Eddig bizonyos fokú függetlenség, belső szabadság tudatát kölcsönözte nekik az otthon, a szülőföld szeretete. Most ezt is elveszítik. Az ábrázolt fájdalom eksztatikus méretei a megsemmisülés víziójává növesztik a művet. Megjelennek a halott hősök. Élők és holtak megrázó kórusából kerekedik ki a tiltakozás a páriasors ellen.

A *Korunk* szelleme hatott a folyóiraton kívül is. Más folyóiratokban, a színházakban fel-feltűnik egy-egy expresszionista stílusban, elkötelezett szellemben megírt dráma. A helikoni liberalizmusra jellemző, hogy ott olvashatjuk Kádár Imre *Éhség-sztrájk* címmel közreadott öt párbeszédét, mely expresszionista montázstechnikával megírt kis drámai remekmű a forradalmi szilárdság, eltökéltség dicsőítésére. Ugyancsak itt olvasható (később el is játsszák) Thury Zsuzsa *Egy pár selyemharisnya* című egyfelvonásosa is. Dramaturgiai megoldásukban is újszerűek e művek, érződnek rajtuk a harmincas évek színházújító, forradalmi tartalmú európai törekvései. Tematikai merészségük, osztályharcos szellemük pedig feltétlenül *Korunk*-hatást bizonyít.

Látjuk tehát, hogy a politikus színház gondolata betört a dráma területére, jórészt a *Korunk* tevékenységének eredményeképpen. A végleges betörés az 1936-os helikoni pályázaton következett be, mikor Nagy István *Özönvíz előtt* című drámája díjat nyert, és jelentős sikert aratott a színpadon is. Ezt a betörést Gaál Gábor *Drámabírálat Transzilvániában* című cikkében nyugtázza. A negyvenes évekig megírt sikeres darabok, Tomcsa Sándor *Műtétje*, Marton Lili *Sikátora* már az európai politikai színház és a *Korunk* propagálta dráma tapasztalatait hasznosítja.

Ha mint a fenti elemzésekből is kitűnik, a régi *Korunk* színházelmélete és intézményépítő gyakorlata nem volt teljesen idegen a dogmatikus esztétika szóhasználatától, és olykor vulgarista módon értelmezte élet és művészet kapcsolatát, eltúlozva a kultúra valóságalkító szerepét és lehetőségeit, de az értékigény előbbre való volt, mint a verbalizmus, az esztétikumot nem nyomta le a politikum. Így a *Korunk* műhelyében kimunkált politikai színház jegyeit beépíthetjük színjátszásunk hasznosítható örökségébe. Állításunkat igazolja a *Korunk* új folyama színházi anyagának tanulmányozása. Mire ugyanis 1957-ben újraindul a folyóirat, a világban új színházi

forradalom van kibontakozóban. Uralkodó szemléletté vált az életmásoló színház tagadása, az életigazságok stilizált ábrázolása a színházi alkotók meghatározó módszerévé vált. A színház nem andalítani kívánta nézőit, hanem gondolkodtatni. Ez a szemlélet természetesen vezetett a színház önvizsgálatához, s egyértelművé vált, hogy interpretáló művészetből autonóm művészeti ággá kell válnia a műnemnek. A színházi alkotók (akik közül a rendező, amolyan primus inter paresként, elsővé válik az egyenlők között), a drámaíró társszerzőjeként, az előadás üzenetének érzékeltetéséért, a nézők gondolkodásra késztetéséért, a színház sajátos eszközeinek felhasználásával (a nonverbális elemek előtérbe helyezésével, a színészi eszköztár, a képzőművészeti keret, technikai felszerelés segítségével) a gondolatot látvánnyá formálják. A verbális színház helyett a látványszínházat propagálja az új színházi forradalom. Az újítás gyökereinél pedig éppen azokat az irányzatokat fedezhetjük fel, amelyeket a régi *Korunk* népszerűsített. A látványszínház elsősorban az expresszionista színház eszköztárát hasznosította, amely Brecht művészetében tetőzött. Piscator prófétaként emlegették. Hozzájuk társították Artaud módszertanát, amely visszavezette a színházat ősi forrásaihoz, igyekezvén a színházi pillanatot ismét ritussá változtatni, az emberi lét önmagunkkal való megbeszélésének terévé tenni. A romániai magyar színjátszás alapdilemmája éppen az volt, hogy a világszínházban végbemenő szemléletváltást átvehesse, levetközhesse az egyetemes magyar színjátszásban eluralkodott naturalista játékmódot. A *Korunk* új folyama művelődés-, ezen belül színházpolitikája kimunkálásakor tulajdonképpen nemcsak hagyományait folytatja, hanem a Kuncz Aladár által megfogalmazott követelményrendszernek is engedelmessé válik, mikor európai irodalmat propagál, de az erdélyi lényeg tudatos kihangsúlyozásával, hisz a folyóirat világszemléletét már nem a baloldaliságnak, hanem az erdélyi magyar nemzeti közösségnek szóló elkötelezettség határozza meg. Kisebbségi modus vivendiként, az újrainduláskor még puha, de egyre keményedő totalitarista diktatúra szorításában, az egyetlen járható utat választotta a folyóirat. A hetvenes évekre a romániai magyar irodalom vezető műneme a drámairodalom lesz, olyan modellt munkálnak ki színpadi szerzőink, amelyben egyszerre szólal meg a nemzeti önvizsgálatra késztetés, önértékeink felmutatása és az egyetemességre törés. Természetes, hogy az ekkor még szépirodalmat is közlő *Korunk* elsőként publikálja a drámai műfaj erdélyi újítóinak darabjait, így csupán egyetlen évben, 1970-ben, megjelenik Páskándi Géza *Vendégsége*, Kocsis István monodramája, a *Bolyai János estéje* és Sigmond István *Egy. Kettő. Hurrá. Hurrá* című groteszkje. A *Korunk* a továbbiakban is a drámaírók műhelye kívánt maradni, s amíg a kulturális genocídiummá fajuló diktatúra végleg ki nem tiltotta a szépirodalmat a folyóirat hasábjairól, folyamatosan olvashattuk Páskándi további műveit (*Két változat egy témára*, *Tornyot választok*), ismét jelentkezett Kocsis (*Az újrakezdő*) és Sigmond (*Vétő*) is. De a kitiltás után is megtalálták a módját a folyóirat szerkesztői, hogy megmaradjanak a drámaírást megújítani kívánók fórumának. Habár magát a drámai szöveget nem is, de legalább átfogó ismerte-

tést közöltek az új színházzszemléletet, az ironia kifejezésére alkalmas színpadi eszközöket követelő Csiki Lászlóról. Még egyszer sikerült a nyolcvanas évek derekán esztétikai értéket és közéleti gondolkodást formáló erőt egyaránt képviselő művet közzölni, Csép Sándor egykézésről szóló, a demográfiai fogyás tényét nemzethalál víziójává növesztő *Egyetlenem* című dokumentumdrámáját.

1971-ben jelenik meg a folyóirat első színházközpontú száma. Említettük, hogy a világban folyó színházi forradalom lényege, hogy a színház autonóm művészeti ágként sajátos eszközeivel látványt formálja a gondolatot. Mi sem természetesebb, hogy az első színházközpontú szám éppen a *Látvány és gondolat* összefoglaló cím alatt jelenik meg. A magunk színházi forradalmát ösztönző *Korunk* ezzel a kiadványával nemcsak a gyakorlati színpadi munka művelőinek nyújtott fogózkodót, hanem első ízben történt meg Erdélyben, a második világháború után, hogy kísérlet történt az anyanyelvű színházelmélet megteremtésére. Tamás Gáspár Miklós megfogalmazza Merleau-Ponty nyomán az új színház lényegét: „fel kell ébreszteni vagy felizgatni vagy meghódítani” korunk emberét. K. Jakab Antal és Szöcs István a korszerű színház alapdilemmáját próbálja körüljárni: az áttérés kérdéseit boncolgatják az életmásoló (élethű) színházról a stilizáló (jelzesszerű) színházra. Fontos volt ezt tisztázni, hisz egyes színházi alkotók a stilizáláson nem a valóság művészi képpé való absztrahálását értették, hanem éppen a látvány elvetését a gondolatiság előtérbe helyezése érdekében.

Kántor Lajos írása éppen a látvány és a gondolat összebékítéséért száll síkra, ami a modern színházzszemlélet alaptétele. Az európai színház példája, a román színjátszás rendkívüli értékeket termelő képessége, a *Korunk* magvetése nyomán is a romániai magyar színi mozgalom kezd bekapcsolódni a modern színjátszás áramlatába, így az 1973-as 2., színházközpontú szám már a középszert meghaladó teljesítményeket méltatja, középpontjában a hetvenes-nyolcvanas évek színjátszását meghatározó személyiséggel, Harag Györggyel, aki az ekkor közölt interjúban a stiláris felfrissülést sürgeti. Ugyanebben a számban nyilatkozik Szabó József is, aki szintén a korszerűsödést igényli, s egyik ars poeticaszerű aforizmája így szól: a modern színház „nem majmol, nem utánoz, nem művalóságot ügyeskedik a színpadra, együtt lélegzik, együtt vibrál az étellel”. A hetvenes évek derekán, elsősorban Harag György munkásságának köszönhetően, megszületnek a romániai magyar színjátszás európai mércével mérhető teljesítményei, amelyeket Kántor Lajos találóan a „megtalált színház” korszakának nevez. Már nemcsak a dráma volt szellemiségünk vezető műneme, hanem a színház is kultúra- és értékteremtő fórummá vált. Ismét elérkezett az összegezés és elméleti alapvetés ideje. Így az 1978-as színházközpontú szám gerincét Gáll Ernő tanulmánya képezte, amely *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája* címet viselte, s a „felemelt fő” szókapcsolat a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A sajátosság méltóságának vezéreszméje körül – a második világháború után – először került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására. Rend-

kívül jelentős, hogy a *Korunkban*, a színimozgalom kapcsán kristályosodott ki ez az ideológia, amely egyben a Trianon óta kibontakozott ideológiák folytonosságát is bizonyította. Cs. Gyimesi Éva írta: „Az előzményei ott vannak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban, tehát Gáll Ernő valójában a megszakadt folytonosságot teremtette újra.” A kibontakozásnak a „sajátosság méltóságát” irtó cenzúra vetett véget, s hozzájárult ehhez Harag György tragikusan korai halála is, így színházi életünkben az elbizonytalanodás korszaka következett be. Ennek ellenére a közönség továbbra is, Pilinszkyt parafrázálva, a színházat a magunk dolgainak önmagunkkal való megbeszélése helyének tekintette. Ismét Kántor Lajos *Korunk*-beli találó kifejezését használva – a „megtalált színház” helyét a „megtalált közönség” paradigmája foglalta el. Az elbizonytalanodás korszakát jelzi, hogy a nyolcvanas évtized első felében szakmailag ugyan jó tanulmányok jelennek meg éppen színházközpontú számokban, de ezek nem váltak korszakosokká, mint az előző számok. Az évtized második felére, ha a színháznak és drámairásnak általában nem sikerült is túllépni a gúzsba kötve táncolás állapotán, de kibontakozott az erdélyi szellemiség történetében szerepet játszó Tompa család újabb alkotójaként, Tompa Gábor munkássága, aki szövetségeseivel a kemény diktatúra utolsó fél évtizedében is megtalálta a módját a korszerű és a „korának lényegét” meghatározó előadások színre vitelére. A *Korunk*nak ekkor már kiemelt figyelmet szentelt a cenzúra, így értékmentő stratégiát választott. Ha új szellemi csapásokat ösztönző színházközpontú számok, tanulmányok nem jelenhettek is meg, de a színházat meghatározó új alkotó személyiség és nemzedéke (Tompa mellett pl. Parászka Miklós) fórumává tette a folyóiratot, propagálta a színházi értékeket.

A rendszerváltás után a színháznak újra kellett fogalmaznia önmagát, hisz – ahogyan Tompa nyilatkozta – a színház nem kerülheti ki a jelenidejűséget. Egyaránt új kihívás fogalmazódott meg színház és folyóirat számára. A '89 utáni első színházközpontú szám 1995-ben még ezt az útkerestést jelzi, nem igazán tud eligazítást nyújtani a „hogyan tovább?” kérdésre. Nem csoda, hisz erdélyi kultúránk sem adott érdemi választ a szellemi örökségünkben és kortársi életünkben meghatározó módon jelen levő közösségi és társadalmi hivatás teljesítésének gondjaira.

A „sajátosság méltóságához” közel álló közösségközpontú szellemiséggel szemben a szabadságközpontú orientációt állították a „radikális újat” hozók. Az utóbbiak a szubjektum, a személyiség, az erkölcs autonómiáját képviselték. A két alternatíva között tapogatózó színházi mozgalom közel fél évtizeden át szemléleti zavarokkal küszködött. Persze a nagyon tehetséges alkotók, például a kolozsvári színházba se-reglettek, a legkézenfekvőbb megoldást választották: igyekeztek jó, európai mércével is mérhető előadásokat színre vinni. A radikális újítók, szakítva mindenféle sajátos hagyománnyal, így fogalmaztak: „kezdünk megszabadulni attól a funkciótól, amely egyáltalán nem a Színház sajátja: a nemzeti-politikai missziótól.” Ez a maga-

tartásforma pedig funkcionális zavarokat okozott a színház–közönség kapcsolatban. A paradoxon feloldását csakis egy szintézisre törő szemlélet hozhatja el. Erre tesz kísérletet a *Korunk* új folyamának legutolsó színházi száma (1999/6), amely ama emlékezetes 1971-es próbálkozása utalva megkísérli összegezni az 1989 utáni színház kánonjait: szűnjék meg a szakadás az előadás előállítója és nézője között, a néző ne fogyasztó, hanem létrehozó legyen; természetes színházat kell művelni, amely lehetővé teszi a párhuzamosan futó többszólamúságot – fogalmaz a vezércikkíró Visky András. Jan Kott nyomán a legalapvetőbb megállapítás azonban arra vonatkozik, hogy „a színház egy bizonyos hagyománynak a kiválasztása és annak folytatása”. Hangsúlyozzák: az újítás előtt a megújulás van. Bízunk abban, hogy elkezdődik a megújulás, amely összességében lendít fel egy színi mozgalmat, nem csupán kiugró előadások produkálására képes. S ez már a SZÍNHÁZ és a *Korunk* közös felelőssége.

Máriás József

„A magnak meg kell halnia, hogy kalász legyen belőle”

Németh László arca a Korunk tükrében (1932–1940)

Századunk harmadik évtizede. A magyar irodalmi életben feltűnik, egyre ismeretesebb lesz a később klasszikussá magaslott személyiség: Németh László. Kolozsváron megjelenik egy, a környező országok szellemi életére is odafigyelő liberális, polgári szellemiségű, majd erősen baloldali beállítottságú társadalomtudományi folyóirat: a *Korunk*. Hatásában, súlyában az író is, a lap is meghatározó erővonala a kor szellemiségének, nemegyszer maga is szelet vet, frontot alkot, komoly politikai és irodalmi csatározások előidézője, bajvívó harcosa.

Mindkettő „a szellemi erők organizátora” kíván lenni. Elérik céljukat. Van valami közös bennük: mindenre figyelő, mindenre reagáló, sokoldalú természetük az, ami elkerülhetetlenné teszi találkozásukat. De mindketten más-más csillagpályán futnak: a tervhalmozó, az utópiában is szívesen megmártózó író s a mind baloldalibb beállítottságú lap első találkozása sorsszerűen hozza magával az összecsapást.

Németh László vonzódik Erdélyhez. Nem csupán születése okán-jogán. Már 1926 augusztusában tanulmánya jelenik meg e címmel: *Erdély lelke a legújabb magyar irodalomban*. Egy évre rá Berde Mária, Gyallay Domokos, Tamási Áron pályáját rajzolja meg. 1928-ban Az *Erdélyi Helikon* közli magyarországi íróportréit, neve gyakran megjelenik a *Pásztortűz*ben is.

A *Korunk* nem vesz tudomást róla. Mintha az ország jelenén és jövőjén gondolkodó reformer színrelépését várná. Pedig már az is ott volt. Első ilyen jellegű írása – *Új reformkor felé* – még 1928 áprilisában megjelent. 1932, a *Tanu* megjelenése hozza a fordulópontot. Arra, hogy valaki egymagában folyóirat szerkesztésére és írására

vállalkozik, s már első írásaiban merész gondolatokat fogalmaz meg, oda kell figyelni: „Folyóiratom ihletője a kor igazi műzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part, s a csillagok vezetnek.”¹ Ez még csak egy csodabogár azok szemében, akik azt hiszik, hogy a társadalmi haladás „biztos” iránytűjét tartják a kezükben. De mindjárt változik a kép, ha a második Tanu-szám is megjelenik, első lapján a szöveggel: „Új nemességre van szükség”,² amely példájával és eszméivel utat mutat. Ezzel a proletariátus vezérszerepét vallók asztalán betelt a pohár, ki kell állni az eszmék küzdőterére, meghozzá a klasszikus séma szerint: aki nincs velünk, az ellenünk van.

A szellemi front másik oldalán

Ebből fakad a hírhedt *Korunk*-cikk megbélyegző minősítése: „*az irodalom fasisztája*”. Mily baljós kezdete ez Németh László és a *Korunk* párbeszédének! Az irodalomkritikus Németh László még kap egy-két elnéző mondatot: „Nem annyira kitisztult meglátásai, mint inkább mondanivalói vannak, amik zsúfoltan tolulnak ajkára, s azért személyes szükséglete a publikálás.” Szőke Pál szemében ez még megbocsátható, de az már végképp nem, hogy „a társadalmi változások művészi reflektálódásai egyáltalán nem érdeklik”, hogy „előszeretettel keresi fel azt a kevés »nívós« gondolkodót, aki a mai változásokban elsősorban szellemi válságot lát”, ráadásul pedig a szellemi elitet, elbukása esetén, a kommunizmus alacsony szinten stabilizáló, a legjobb lehetőségek feladását jelentő rémével ijesztgeti. Már is kész az ítélet: „Az irodalom fasisztája ő, akit fantasztikum és mesterségbeli virtuozitás ringat örömbé, mert hitet ébreszt önmaga iránt.”³ Hiába a kaleidoszkópszerű érdeklődés, a gondolatok szinte parttalan medre, a feldolgozás méretei és technikájának csillogása, mindez mit sem ér a Szőke Pál álnév alatt rejtőző Bányai László szemében. Ő az eszmék átütő erejét kéri számon rajta; azt az eszmét, amely őt és csoportját igazolná.

A *Tanuban* újabb tanulmányok, esszék sorakoznak, amelyek még nagyobb haragra gerjesztik a *Korunk* táborát: *A minőség forradalma*, *A huszadik század vezérvéleményei* és mások, amelyek az új nemességnél is „eretnekebb” tanokat hirdetnek. A *Korunk* radikális, elkötelezett gárdája ezúttal Jeszenszky Erik (Molnár Erik) személyében támad: nyílt levelet intéz Németh Lászlóhoz, a *Tanu* szerkesztőjéhez, immár az eszme, a marxizmus védelmében, fölírva ellenfelének hiányos felkészültségét: „Hallott-e Ön már a dialektikus marxizmusról, a dialektikáról mint a marxizmus ismeretelméletéről és módszeréről?” Az írás kategorikus és kioktató. A zárómondat az eszme igazolása akar lenni: „Legyen szíves megmagyarázni nekünk, hogy egy meghaladott tudományosságú, megmerevedett, dogmatikus, sematikus elmélet, amelyből az élet elköltözött, hogy tudott és hogyan tud világtörténetet csinálni, ha másutt nem, legalább a világnak azon a bizonyos egyhatod részén?”⁴ A válasz nem késik: a *Korunk* 1933. novemberi cikkére Németh László az 1934. évi februári *Tanu*-számban

válaszol *Marxizmus és szocializmus* címmel, amelyet szinte az eredeti közléssel egy időben, lovagias módon, a *Korunk* is közread. Visszautasítja a tudatlanság vádját: „Ismerhetek valamit, mert benne élek, s ismerhetek valamit, mert tudom a helyét.” Azt hangsúlyozza, hogy az író az emberi szellem gócpontjait, a szellem reflexközpontját kutatja. „Ha ezeket bevettem, a tanok az ölembe hullnak, míg ha a tanok felől kezdem a támadást, a meggyőződés kapuit döngetem s csak buzogánykongást idézek elő.” Kitart nézete mellett, s azt is be kívánja bizonyítani, hogy „a marxizmus a szocializmusnak kinőtt ruhája”⁵. E szavakat az a gondolkodó írja, aki maga sem idegenkedett a szocializmus eszméjétől. Csakhogy mennyire másképp élt az őbenne! „A szocializmus az én fogalmazásomban a védő rend és az új nemesség mozgalma. S a marxizmus ellen azért küzdök, mert az álló rendet gépmechanizmussá akarja süllyeszteni, s az új nemességet a korlátoltság diszciplinájában tartja. A marxizmus bűnei a szocializmus ellen: szellemi nyűgévé lett a mozgalomnak, elriasztja tőle a kor vezérszellemét, s elzárja a kor vezérszellemétől a mozgalomba kerülteket; bukott állampolgárokat tiltet a munkásság nyakára [...]; lesüllyeszti a munkásvezetők színvonalát, s mint Oroszországban láttuk, a korlátoltság kiválasztását indítja meg köztük [...]; tétel-facsaró teológusokat és dogmákkal élő csörtetőket táplál; az érzés és a gondolkodás hűségét megbünteti.” A zárósortok kicsengése lehangoló: „Milyen mozgalom az, amelyben Ön benne van, én pedig kimaradtam? Milyen mozgalom az, amelyből a káté ismerői nyugodt lelkiismerettel és legfelsőbb bátorítással köphetnek arra, aki végre egész nyilvánvalóan s akarata ellenére is a közösségért él?”⁶

Kemény válasz volt; önérzetes gondolkodó utasítja vissza az elfogult ítéletet.

A *Korunk* ugyanabban a számban közli – *Megjegyzés az előbbiekre* címmel – viszontválaszát. Míg a nyílt levél csupán Németh László „hiányos” marxista ismereteit róta fel, most szélesebb fronton támad, és épp az író által hangsúlyozott személyiségjegyeket, azok létjogát kérdőjelezi meg: „társadalmilag egyedül az lényeges, hogy az osztályok harcában szubjektív célkitűzés, becsületesség, jószándék, tehetség, objektíven melyik osztály érdekeit mozdítja elő.” A védő rend és az új nemesség eszméinek hirdetője ezzel Jeszenszky Erik (s a *Korunk*) szemében az ellentáborba kerül, az osztályfronttal szembeni táborba, s kimondatik: „Németh László egyéni ideológiája csupán a monopolkapitalizmus fasiszta ideológiájának egyéni megjelenési formája.”⁷ Az irodalom fasisztájából most már ideológiailag is megbélyegzett lett. Monostori Imre ezzel kapcsolatosan leszögezi: „Molnár Erik viszontválaszából az derül ki, hogy a korabeli hazai kommunista baloldal »hivatalos« véleményét is képviseli, amikor a magyarországi gazdasági és társadalmi átalakulást csakis mint közvetlen proletárdiktatúrát tudja elképzelni: tehát e felfogásban minden egyéb megoldástervezet burzsoának, fasisztikusnak vagy egyértelműen fasisztának minősül.”⁸

Ez az álláspont korántsem szorítkozik csupán Németh László minősítésére. Az áprilisi *Korunk*-számban az Erdélyi Magyar Írói Rend is megkapja a maga jelzőjét: „ideológiailag az EMÍR is a magyar fasizmus előretolt állása”.⁹ Ugyanez a sarkított

álláspont olvasható ki Gaál Gábornak 1934. december 20-án kelt leveléből, amelyben óva inti Veres Pétert: „Ne szövetkezzen azokkal, akiknek a hangadó vezére a marxizmus halálos ellensége.”¹⁰ Az *azok* jelen esetben a *Válasz* és a köréje csoportosult népi írók táborát, személyesen Németh Lászlót jelenti. Nem késik az ösztűz sem, amely két *Korunk*-számban (1934. december, 1935. január) ostromolja a mozgalmat, támadja annak szellemi vezérét. A cikkíró szerint a narodnyikok fő bűne: „Egy irodalmi irányzat abban a szinte ótestamentumi hitben él, hogy kiválasztott a cselekvésre. Nem kevesebbet akar, mint újjáteremteni egy népet a nép nyelvéből. Az újjáteremtő erő az irodalom. Helyesebben az az irodalom, amely ezt a feladatot vállalja. Tehát a népies irányzat.” Mi is volna más, amit Újvári László számon kér? Az osztályszempont és az ideológiai tartalom hiánya. S a vezér? „Németh László javára kell azonban elmondani, hogy a népies ideológia hitvallói között ő a legeurópaibb szellem és a város–falu ellentételmélet vitáiban ő félti legkevésbé parasztjai hímportát a városi kultúra légkörétől. Eltökélt nacionalizmusa azonban semmi áldozattól nem tartja vissza, hogy utat vágjon annak a szellemiségnek, amely népi-nemzeti ideológiai tartalommal követeli irányító jogát a magyar kultúrterületen.” Ez, a cikk írója megfogalmazásában, értelmezésében, nyilvánvalóan szemben állt az általa és a *Korunk* által is hirdetett internacionalizmussal, az osztályharcos elképzelésekkel. Újvári László következtetései ehhez igazítottak: „nézzük meg, milyen összefüggései vannak Németh Lászlóék irodalmi mozgalmának a fasiszmussal [...], azt az analízist kell elvégeznünk, amely kimutatja Németh Lászlóék ideológiájának fasisztikus elemeit, amelyek a fasisztált társadalom uralkodó ideológiájától elválaszthatatlanok, anélkül életképtelenek, nem is érthetők, és kialakulásuk sem történhetett volna meg az alapbázis nélkül, ami nem egyéb, mint a fasisztált kapitalista társadalom.” Melyek volnának az inkriminált elemek? Az osztályharc elméletétől megfosztott szocializmus, az az állítólagos fajelmélet, amely „nem írja paragrafusokat emleget ugyan, de a faj jelentőségét erkölcsi síkon elismeri”, továbbá a harmadik oldal, amely Újvári szerint nem egyéb, mint „a jobboldali ideológia gyermeke”.¹¹ Nem eléggé alátámasztott érvek, de megfogalmazzuk számára elegendők ahhoz, hogy kijelentse: „Ez a mozgalom magán viseli a legjellegzetesebb fasiszta alkotóelemet, nemcsak a fentről lefele irányuló alakító tendenciát, hanem még a Führerprincípium szellemét is.” Furcsa érvelés! Írója bizonyára még nem ismerte a generalisszimusz gyakorlatát, amely ugyancsak rácsúfol a Führer-princípiumra. De a fő veszély mintha nem is a mozgalomban rejlene, hanem Németh László személyében: „Ő jelenti ebben a mozgalomban a kezdeményezést, a céltudatosságot és a világszemléleti eltökéltséget. Mindaz az ellentmondás, ami írásaiból kibukkan, nem tétovaság, hanem a fasiszta ideológiának az a belső ellentmondása, amitől megszabadulni nem tud, éppen a fasiszta szemlélet ellentétes összetétele miatt, mint a szocializmus és osztálybéke, individualizmus és kollektív életforma, nacionalizmus és nyugatiság.” Reformkísérletei sem mentesülnek a kemény bírálat ostorcsapásaitól: „a Németh László által felvázolt termelési

reform szövetkezeti kísérleteivel, mint szociális megoldási forma, pontosan beilleszthető a polgári társadalom fasiszta államgépezetébe.”¹²

Ez az ellenségkép, ennek ébren tartása olvasható ki a *Nyugat* újjászületéséről írott Újvári-cikkből is: „Németh László a fasiszta fiatalság legjellegzetesebb teoretikusa [...], az utóvédként felfejlődő fiatalság elfoglalja helyét a fasizmus fedezékeiben.”¹³

A viszony még 1935-ben sem felhőtlen. Dezséri György [Jancsó Elemér] Szeffő Gyula kapcsán írja: „Szabó Dezső és Németh László a stílus csillogó eszközeivel szállítják a magyar regresszió számára a kiutat biztosító »reformokat«.”¹⁴ Ugyanő a novemberi lapszámban már-már elismerőleg szól Németh Lászlóról. „Hosszú ideje nem Szabó Dezső, hanem (mindenesetre csillogó) epigonja, Németh László hódít, ha nem is tömegeket, de hívő, elveiket elhíttetni akaró »lelkeket«.”¹⁵ Egy epigon, egy törmelékideológus számláján ez már dicséretszámba vehető. Úgy látszik, a Szeffő–Szabó–Németh párhuzam elemzése másokat is megkísért. Maga a szerkesztő, Gaál Gábor is megszólal, igaz, Németh Lászlóra nézve nem a leghízelgőbb módon: „ami Szabó Dezsőben láva és indulat, az Szeffőnél hisztorikus higgadság és katolikus kegyesség, Németh Lászlónál viszont korfrissebb eszmék aktualizálása egy tárcairói hevület csillogó prizmáján keresztül.”¹⁶

Ezzel lezárult egy korszak, az ádáz szembenállás időszaka a *Korunk* és Németh László között. Hosszan időztünk mellette, elsősorban azért, mert úgy éreztük, itt van a gyökere annak a tendenciózus félremagyarázásnak, ellenséges viszonyulásnak, ami lezárulása után is hatott, mindenekelőtt abban, hogy 1944–45 után Németh László művei – mindenekelőtt a *Korunk* emlőin nevelkedett és hatalomra került kommunista kultúrpolitikusok befolyására – hosszú ideig kitiltottak, kiűzöttek lettek a romániai magyar szellemi életből, könyvtárainkból, tankönyveinkből.

1936 – a fordulat esztendeje

Az új tartalmú viszonyulásnak eredői sorába bizonyára belejátszott az a felismerés, amelyre utólag Balogh Edgár az ötvenéves *Korunkra* való visszaemlékezésében épp a Németh Lászlóval szembeni magatartással példázva utal: „E túlzások következtében kárba vesztett mindaz a jogos érv, mely a harmadikutas magatartással vagy a reformtárgyalások illuzionizmusával az osztályharc vállalását és az antifasizmust helyezte szembe. Sokkal hatékonyabbnak bizonyult a másik kritikai menet, mely nem lökte át a fasiszták oldalára, hanem ellenkezőleg, demokratikus voltában igyekezett megerősíteni és következetességre bírni a népbarát értelmiség mozgalmát.”¹⁷

A hangváltás másik összetevője Németh László 1935-ös romániai utazása, illetve annak gyümölcseként született útinaplója, a *Magyarok Romániában*, amely Magyarországon és Erdélyben egyaránt nagy port kavart, heves vitát váltott ki. Grezsa Ferenc, a jeles Németh László-kutató a *Tanu*-évekről írott nagyszerű könyvében állapítja meg: „A Magyarok Romániában a Tanu »mozgalmi« korszakának záródarab-

ja. A hazai reformillúziók elvesztése után Németh László két kérdésre keres választ: a románság (vagyis a közép–európai régió) kész-e vállalni a Duna-gondolatot, illetve a kisebbségi magyarságban van-e elegendő életerő a megmaradásra, a hídszerep betöltésére [...] A Regátban az »etranger« tárgyilagosságával, Erdélyben az elszakadt magyarság nyomába eredő Julianus barát szenvedélyével szemlélődik, hogy aztán az eszme »obszitosaként« a pusztulás sötét látomásait vetítse elénk.”¹⁸

Az útirajz megjelenését övező polémiában a *Korunk* hangja a mérsékeltettek közül való. Az 1936. évi 1. szám Szemle rovatában maga Gaál Gábor ír róla. Ebben közrejátszhatott az előbb említett „másik kritikai menet”, de talán ennél súlyosabban esett latba az, hogy Németh László épp azt az erdélyi magyar középosztályt marasztalja el, amelyet a *Korunk* jó pár esztendeje ostromozott. Gaál Gábor kritikája korántsem kínál békejobbot. Hisz azon túl, hogy elismerőleg szól a közvetlen benyomásokat visszaadó „csillogó és megértő sorokról”, hogy dicséri az erdélyi magyar közép-
rétegek típusaiban megmutakozó „meglehetősen biztos látását”, nem a sorskutató felé hajlik, nem Németh László Erdély-képén kíván igazítani, hanem munkamódszerét minősíti: szubjektivizmusát, impresszionista látásmódját kifogásolja. Megállapítja: „Romániából valójában keveset lát; kevés is érdekl. Könyve azonban mégis szokatlan lesz azok előtt, akik Magyarországról néznek Románia, főleg a magyarok felé. Németh László ebben a vonatkozásban is érvényesíti a múlt év eleje óta rohamosan alakuló kritikai apologetizmusát a magyarsággal, főként a magyar közép-
rétegekkel szemben.” Érzékeli, hogy „ez a kritikai apologetizmus” válaszút előtt áll, de a tapasztalat tragikumának szelleme helyett a „széchenyieskedés örvényébe került” Németh László Szabó Dezső-i hevületére utal, aki „mint annyiszor, úgy itt is téveszmékkel viaskodik”.¹⁹ Egy hónappal később, a *Gyászról* írott kritikájában, Gaál Gábor még visszautal az útinaplóra: „E beszámoló azért jelentős, mert Németh László ebben meri először bírálatában részesíteni a magyarországi középrétegek tabuít érintő Erdély-legendát s mindazt, ami ezzel összefügg. Meg lehet állapítani, a bírálat talál.” Olyannyira, állapítja meg, hogy „maga Németh László is meghökken”.²⁰

A *Korunk* 1936. áprilisi számában Kollár Ferenc a korabeli magyar szellemi áramlatokat veszi számba, rámutatva arra, hogy azok zsákutcába jutottak. Az a megállapítása, amely Németh Lászlót is azok közé sorolja, akik tudatosan választották azt, nem meglepő. Annál inkább az a szemlélete, értékelése, miszerint „a minőség-szocializmus pozitív elméletnek” minősül, s egyaránt rokonítja azt a liberálistdemokrata felfogással és a marxizmussal: „mindkettő küzd a munka kihasználása ellen”.²¹ Igencsak meglepőnek hangzik ez abban a *Korunkban*, amelyben oly sok átkot szórtak az íróra, eszméire, műveire egyaránt. Az új megítélés, a megváltozott alapállás hallszik ki Méliusz József soraiból is: „A nagy ívvel indult reformnemzedék azonban csakhamar visszaesett. Csalódott a »reformkormányzatban«, mely csak jelszavait sajátította ki, de a reformelképzeléseket beváltatlanul hagyta. A megingott csoportból először Német [!] László, a vezér vonult vissza.”²² A disztinválás – a ha-

talom és az író között – tovább folytatta, szélesebbre tárta az átértékelés, a pozitív viszonyulás folyamatát.

A részigazságokat is méltányolni kell

Ennek elvégzésére a *Korunk* munkácsi szerkesztője, Szabó Imre vállalkozott. A *Magyarság és Európa* című Németh László-kötetről írott tanulmánya elmélyült tárgyismeretről, a rangos ellenfélnek kijáró megbecsülésről tanúskodik. Már az első sorokban meglepő megállapítással találkozunk: a szláv–germán–latin tenger szorításában élő magyar fiatalságnak szükségszerűen keresnie kell a sorskérdésekre adandó választ. A konzervativizmus és marxizmus egyforma megtagadásával alkották meg a harmadik oldal teóriáját. „Vezetőjük, ideológusuk, »rossz szellemük«: Németh László, a mai magyar élet legérdekesebb szereplője.” A nyugtalan, „in satu moriendi” állapotban levő világban „csak ritkán tör fel a gyilkos atmoszférában egy-egy vékonyka, magasra törő kalász, amely elég nedvet szívott a szikkadt földből ahhoz, hogy magot is hozzon”, miként ritkán jelenik meg egy-egy gondolkodó, aki „a ma uralkodó általános szellemi irányok rég megfogalmazott sorába új ötletet ültet, aki nem csak interpretál, de eredetire is bukkan”. S ha tagadjuk is őket, ha egészében nem is tudjuk elfogadni eredetiségüket, részigazságaikat mindenkor méltányolni kell, hisz „gondolatoázisok ezek a sivatagban és feltétlen elvetésük vagy meglévő rendszerekbe skatulyázásuk oktalan és önkényes”. Közéjük sorolja Németh Lászlót is, a tudóst s a prófétát, a gondolkodót és a térítőt. Kora társadalmának mindenkire nagy szüksége van: „A magyarság ma végzetes kutyaszorítóba került; ha nem kísérli meg a lehetetlent, ha nem tud a szükségben sorsot, küldetést látni, elvész.” Németh László mentő gondolatai: kertgazdálkodás, új humanizmus, közép-európai konföderáció – s mindennek olvasztó tégelye a minőségszocializmus. Mélyen hitte: szerencsétlen sorsunkat küldetéssé kell váltani; Európa kísérleti államává kell lenni, amely példakép lehet mások előtt, az életet befelé kell fejleszteni, minőségében megújítani. Szabó Imre részletekbe menően méltatja a *Magyarság és Európa* gondolatait, eszméit, ugyanakkor arra is rámutat, hogy Németh László és európai rokonai figyelmen kívül hagyják a mindennapokra jellemző feszülő ellentéteket, nemzetüket és Európát mentő terveik azért „felködlő rózsaszín felhők [...], melyek láttatják ugyan velünk a jövő egyes valószínű elemeit, de kihagyják megépítésének feltételeit”. A feltétel, a köttönyanyag – szerinte – a marxizmus volna, amelyet egészében elutasítanak, elvetnek. Szabó Imre érvelése: „nem marxizmust vagy orosz példát kell bírálni és apriori szembenállani velük, de meg kell vizsgálni a magyar valóságot, s abból körvonalazni a megoldást, elfogulatlanul, egyenesen, tekintet nélkül arra, hogy milyen elmélethez közeledünk ezzel.” Úgy szól Péterhez, hogy értsen Pál is, az ő tábora is. A Közép-Európa-gondolatra máig ható érvénnyel reflektál: „A közép-európai konföderáció szemre csinos terve is szétbukkan bizony, ha a megvalósíthatóság kiábrándító

szögéből nézzük [...] Közép-Európának nincsenek meg ma a politikai és kulturális feltételei, nem kedvez az atmoszféra, és az államok egyre inkább ellenkező síkra tolnak: szembekerülnek egymással. Szárnyaló terveinket lehúzza a valóság.” Az elismerés mégsem marad el: „Németh László [...] elmélete Magyarországon megmozgatta az ifjúságot, frissességet, új gondolatot dobott a szellemi életbe. S ha terve nem is az új evangelion, ez a felrázó hatás már magában is megadja értékét.”²³ Hisz a mitológiának is megvan a maga szerepe a történelemben – olvassuk ki e szép tanulmányból a nemes gondolatot, amely nem a másik, az ellenfél elfojtására tör, hanem a meghallgatás, az odafigyelés szándékával közeledik hozzá.

Ugyanez a hangnem jellemzi Szabó Imre következő tanulmányát is, amely a *Tanút* búcsúztatja, a *Tanutól* búcsúzik: „A kísérlet, sajnos, *megebukott* [...]. Reformtervét politikai fogássá tették.” A körülötte kialakult többesztendei vita értékeléseként, következtetéseként is fogadhatjuk az alábbi megállapítást: „Szavait ezer részletre boncolták, de nem érezték ki a nagy üzenetet: új erkölcsöt kíván itt valaki, aki tiszta kézzel és szép szándékkal, ha ugyan nagy adag naivitással is fordult a közélet kérdései felé.” Útkeresését „nagy intellektuális élmény”-nek nevezi, s az elbukás okát, tanulságát abban látja, hogy a végletekig kettészakadt élet válaszut elé állít, „ebben a mai harcban el kell jegyeznünk magunkat egyik oldallal”. Azt váránk, hogy megismétlődik a korábbi kioktató, kiátkozó hang. Ellenkezőleg! „Nem örülünk annak, hogy a Tanuban kezdett, erkölcsöt beoltó szándék nem valósulhatott meg, s nem elégtétel nekünk, ha a körülmények bennünket igazoltak [...] Eltesszük a Tanu számait, kicsit szomorúan, mert legtöbb cikke élményt jelentett nekünk, s ez most megszűnik [...] mindig hatott ránk, állásfoglalásra kényszerített és megbecsülést követelt.” Tollunkban már benne a mondat: ugyancsak a *Korunk* hasábjain épp a *Tanu* megjelenése kapcsán mondatott ki a kemény ítélet a szerkesztő feje fölött, de Szabó Imre erre is megfelel: „Nem fura helyzet: akik számára Némethnek csak elítélő szavai voltak, meg tudják becsülni az embert, és hajlandók tanulni megállapításaiból.” 1937-et írtak akkor, de úgy látszik, ezt a hangot elnyelte az idő, mert a szocializmus úttörő ideológusai szívesebben emlékeztek ama fasiszta jelzőre, s hosszú évekre hallgatásba burkolták Németh László nevét. Kár, hogy nem olvasták el Szabó Imrének a *Tanuról* írt záró gondolatát: „a magnak meg kell halnia, hogy kalász legyen belőle, s Németh nem tudhatja, hogy a Tanuban itt-ott elhullajtott mag hol talál olyan földre, amelyben megragadhat és kikelhet.”²⁴ Itt kell utalnunk a szerkesztő, Gaál Gábor utólagos értékelésére is, amelyet a *Bűn* című Németh László-regény bírálata kapcsán mond el: „Intellektualizmusa tévedéseit és törmelék-ideologizálását sokszor bíráltuk, bár éreztük benne az érzület melegét s a viadalom őszinteségét. Bíraltuk és kifogásoltuk – a bíráló rokoni szenvedelmével –, mert láttuk, hogy Magyarországról ugyanaz az élményanyaga, mint a miénk, s neki is a magyar megoldatlanságok fájnak, csak épp nem akar a megoldás igazi útjára lépni.”²⁵

Az ideológussal való párbeszédre nyújt alkalmat a *Kisebbségben* című kötet megjelenése. A körötte kialakult sajtóvitában harmincöt írás jelenik meg, amelyek a nyilvánosságtól visszavonult Németh Lászlót ismét a közérdeklődés előterébe állítják. Mit véd s miért küzd a *Kisebbségben* írója? Szabó Imre *Korunkban* közölt cikke szerint a megpróbáltatás előtt álló magyarság sorsdöntő pillanatában „a népe sorsáért aggódo íróból a felelősség izzó feszülése harc előtti seregszemlét vált ki”. S e seregszemle nem kívánt mást, mint a magyar életből régóta száműzött magyar szellemet mozgósítani, önvédelemre a háborúra készülő Európában. Azt Szabó Imre is elismeri, hogy „kétségbeejtő helyzetben a szellemi megerősödés lehet az egyetlen vigasz. [...] Minden súlyos veszély közt meg kell hirdetni az új magatartást [...] kis népek kérdései, félelme, kísérletezése szól a szenvedélyes szavakból.”²⁶ Csakhogy milyen úton, milyen módon? Számára elfogadhatatlan a Németh László által eszközölt megosztás mély-, híg- és jöttmagyarságra, s még elfogadhatatlanabb a kizárólagosság, a vagy-vagy parancsa, ítélete. Németh László könyvéből türelmetlenséget olvas ki, eszközeit, módszereit erőszakosaknak, önkényeseknek, lesújtóknak tartja, amelyek a mélymagyarság lényegével sem egyeztethetők össze. Nyílt, világos álláspont, kételeyei és ellenvetései is érthetők, elfogadhatók. Más kérdés az, hogy a korabeli és későbbi magyarázatok, értelmezések miként alakultak, felszítva, „rábizonyítva” az antiszemita jelzöt. Csakhogy épp a *Korunkban*, 1940 júniusában közölt Veres Péter-írás gyöz meg arról, hogy a kisebbségben-komplexus nem csupán Németh László talál-mánya, túlzása: „Nehéz levegőjű társadalmakban a szellem emberei kiszorulnak a fórumokról az utcák mélységeibe vagy a cellák magányába. [...] Még most is, az össze-tört zsidó sajtó maradványain is biztosabb helye van az itthon levő néhány zsidó írónak, mint a népi íróknak az ún. magyar sajtóban.”²⁷

Az író a dicséret is megilleti

1936 nemcsak az ideológussal folytatott békés, toleráns, megértő hangú párbeszéd nyitánya, hanem a szépíróra való odafigyelés kezdete is. Ennek súlyát, rangját fémjelzi az is, hogy maga Gaál Gábor ragad tollat, hogy a *Gyászt*, a *Bűnt* s a *Kocsik szeptemberben* című regényt elemezze.

Mielőtt a bírálatokat ismertetnénk, utaljunk Gaál Gábor és Németh László „kapcsolatának” tartalmára, megidézve a jeles magyarországi Németh László-kutató, Grezsa Ferenc szavait: „A *Korunk* szerkesztőjének és a *Tanu* írójának neve nem az egymásba átszővődő életrajz okán kerül egymás mellé. Sem levélváltásukra, sem személyes találkozásukra nincs adatunk. Egyedül az irodalom köti össze őket. A szó révén tudnak csak egymásról. S ha – rokon alkatuk ellenére – többnyire ellenfelek is: van-e tisztább kapcsolat az övéknél? Biográfiai esetlegességek nem befolyásolják, egyetlen közelítő vagy távolító erő közöttük az elveikért vállalt felelősség. Épp ezért fontos a kutatás számára is e téma: általa fénytörés nélkül világítható meg Németh

László és a szocializmus bonyolult képlete, továbbá a marxista Korunk népfrempolitikájának tartalma és távlata.”²⁸

A Gaál Gábor által írt Németh László-bírálatokban az elismerés dominál. Már az első hangütés szokatlan: „Mindig szívesen fordultunk azok felé, akiknek a homlokán a nyugtalanság csillaga ég, s a Németh Lászlóén igen feltűnően.” A *Gyászról* írott sorai antológiaértékűek: „Érett realizmusa s bő és átható elemzőkészsége a legjobb mesterségbeli képességekre utal, s az ábrázoló módszerének ezenkívül még megvan az a vonása, hogy nem reked el csupán a »lelki«, »személyi« elemeknél. Ha akarja, ha nem – lélektani elemzése a lét gyökerei felé gyűrűzik, s a mai magyar falu fojtottsága, kibírhatatlansága imbolyog föl.” Azonban az ideológia itt is teret kér magának: Gaál Gábor szerint „a csak-benyomások, a csak-lélektan módszere” miatt a műalkotásban elmarad a „határozott jelentés”, hiányzik belőle „a nagyon fontos lépés, a következtetések levonásának lépése”.²⁹ Az író, a kritika elolvasását követően, válasz cikket ír. Ebben olvashatjuk: „Mégiscsak szép, hogy ez az ember méltóságát komolyan vevő özvegy, akinek dölyfében magamat sirattam el, épp ebben a rendezett elvű folyóiratban talált könyörületet.”³⁰ A „szebb győzelem” nyugtázása mellett a gondolkodó Németh László ismételt megvédi az irodalom szerepéről vallott felfogását.

A „magyar lényeket súlyos kompozíciókban” elbeszélő íróról, a *Bűn* megjelenésekor, újabb elismerő szavakat olvashatunk a *Korunkban*, Gaál Gábor tollából: „a Bűn újabb irodalmunk legsúlyosabb jelei közé állt, egyenesen ki a kapukba...” „Megtörtént a *bírálat bírálata* [...] kitisztult a határ, s látszanak azok az akadályok, amiket a Tanu nem látott, az élet azonban láttat.” Hozzáteszi, hogy „a népbártság nem az igazi út”, a regény „nem sugalmaz pozitívumokat”, a mű „a szociális lelkiismeret regénye”, s ebben a tekintetben „a *Tanu legszebb soraival rokon*”.³¹

A *Kocsik szeptemberben* méltatásakor Gaál Gábor is elfogadja a Németh László-terminológiát, miszerint minden írása vállalkozás, amiként ez a regény is kísérlet, ami „kétségeket támaszt”, „tükröt akar mutatni”. Jó Péter sorsából kiindulva kijelenti: „a regény sohasem adhat csak az egyénnek igazat. A regényben az egyén nem jelentheti csak önmagát. A regényben az egyén csak úgy lehet egyén, ha egyúttal azt az általános kérdést jelenti, amit társadalmi teljes összefüggésében felvet a sorsa.” S mivel Jó Péter ügye – Gaál Gábor olvasatában – „mint társadalmi kérdés semmitmondó”, a mű vonzó sikerülés, de ennél semmivel sem több, „véglegesen – kísérlet”. De amit megtagad tőle az eszmék hirdetője, meg kell adnia a művészet tisztelőjének: a *Kocsik szeptemberben* „mint írói teljesítmény elsőrangú, mert ha a mese ösztövére is, a finom mívű harc, ami a regényben folyik, s ahogy eldől, mesteri”.³²

A mesteri teljesítmények alkotóját továbbra is megilleti a figyelem. Hort Dezső két budapesti bemutatóról számol be a *Korunk* hasábjain, 1939-ben. A *VII. Gergelyt* „nagy igényű és nagy jelentőségű alkotás”-nak nevezi, amelynek „a magyar színpadi irodalom chef d’oeuvre-i sorában a helye”. Megállapítja azonban, hogy „Németh túlságosan maivá alakította hősét. [...] A történelem VII. Gergelyét [...] nem kínoz-

ták németh lászlói kételyek”³³ A másik színibírálat a *Papucshős* bemutatójáról számol be. Szavai a későbbi Németh-irodalomban is visszacsengenek: „Németh a színpadon is, éppúgy, mint regényeiben, elsősorban essay-író, akinek gondolatgazdagsága és igazmondó kíméletlensége szétrepeszt minden formát és minden gátat.”³⁴

Ezzel zárul a háború előtti *Korunk* Németh Lászlóval közvetlenül foglalkozó írásainak sora. Zárul egy olyan eszmei párbeszéd, vita, amely az ellenségképből indul ki, majd lépésről lépésre eljut a másik fél megbecsüléséig.

JEGYZETEK

1. Németh László: Tanu. Tanu 1932. 1.
2. Németh László: Új nemesség. Tanu 1932. 2. 67.
3. Szöke Pál: Az irodalom fasisztája. *Korunk* 1933. 1. 79–80.
4. Jeszenszky Erik: Nyílt levél Németh Lászlóhoz, a „Tanu” szerkesztőjéhez. *Korunk* 1993. 861–863.
5. Németh László: Válasz nyílt levélre. *Korunk*, 1934. 2. 150–156.
6. Uo.
7. Jeszenszky Erik: Megjegyzés az előbbiekre. *Korunk*. 1934. 2. 156–160.
8. Monostori Imre: Németh László Tanu-korszakának korabeli fogadtatása. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1989. 55.
9. MNJ [Méliusz N. József]: Az Erdélyi Magyar Írói Rend. *Korunk* 1934. 4. 321.
10. Gaál Gábor: Levél Veres Péternek. 1934. dec. 20. In: Gaál Gábor: *Levelek*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1975. 275.
11. Újvári László: *Narodnikok a magyar irodalomban*. *Korunk* 1934. 12. 905–909.
12. Újvári László: *Narodnikiek a magyar irodalomban*. *Korunk* 1935. 1. 45–49.
13. Újvári László: *A Nyugat újjászületése*. *Korunk* 1935. 2. 145–149. .
14. Dezséri György [Jancsó Elemér]: *Magyar kulturkrónika: Szekfű Gyula*. *Korunk* 1935. 7–8. 527.
15. Dezséri György: *A visszatérő Szabó Dezső*. *Korunk* 1935. 11. 869.
16. Gaál Gábor: *A magyarságtudományi törekvések bírálatához*. *Korunk* 1935. 11. 847.
17. Balogh Edgár: *Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1976. 85
18. Grezsa Ferenc: *Németh László Tanu-korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 293.
19. G.G. [Gaál Gábor]: *Németh László: Magyarok Romániában*. *Korunk* 1936. 1. 77–78.
20. Gaál Gábor: *Németh László és Kurátor Zsófi*. *Korunk* 1936. 3. 262–264.
21. Kollár Ferenc: *Mai magyar szellemi áramlatok*. *Korunk* 1936. 4. 280.
22. Méliusz József: *Új magyar folyóiratok*. *Korunk* 1936. 6. 520.
23. Szabó Imre: *Új magyar mitológia*. *Korunk* 1936. 901–910.
24. Szabó Imre: *Búcsú a „Tanu”-tól*. *Korunk* 1937. 2. 148–151.
25. Gaál Gábor: *A „Tanu”-tól a „Bűn”-ig*. *Korunk* 1937. 4. 372–375.
26. Szabó Imre: *Kisebbségben*. *Korunk* 1939. 9. 805–807.
27. Veres Péter: *A mai magyar népi írókról*. *Korunk* 1940. 6. 520.
28. Grezsa Ferenc: *Gaál Gábor és Németh László*. *Tiszatáj* 1976. 11. 75–79.
29. Gaál Gábor: *Németh László és Kurátor Zsófi*. *Korunk* 1936. 3. 262–264.
30. Németh László: *Életmű szilánkokban*. I. Bp., 1989. 512.
31. Gaál Gábor: *A „Tanu”-tól a „Bűn”-ig*. *Korunk* 1937. 4. 372–375.
32. Gaál Gábor: *Németh László új regénye*. *Korunk* 1938. 5. 477–478.
33. Hort Dezső: *Németh László: VII. Gergely*. *Korunk* 1939. 7–8. 682–683.
34. Hort Dezső: *Kodolányi: Végredelet; Németh László: Papucshős*. *Korunk* 1939. 12. 1103–1104.

Erdélytől Európáig

Marosi Ernő

A kolozsvári bronzöntő testvérektől Kolozsvári Mártonig és Györgyig

A művész-személyiség mint a művészettörténet alanya

A művészettörténet a modern történelemfelfogás mintaképe és egyben határeset. 1764-et, Winckelmann *Geschichte der Kunst des Altertums* című művének kiadási évét mérőidőnek szokás tekinteni a történetírás szempontjából, hiszen benne a történelem egyes számban szerepel, nem történetekként, amelyeket folyton újra-kezdve, egymással párhuzamosan lehet elbeszélni, hanem egységes, töretlen folyamatként, amely valahonnan valahová vezet.¹ Például az újszülött erőtlenségétől az érettség csúcspontján keresztül az öregkori hanyatlásig vagy a helyi kezdetektől az általános elterjedésig s ekként uralkodóvá válásig. E folyamat során – s ez Winckelmannak különösen nagy hatású gondolata – a népek egymást váltják történelmi meghatározó szerepükben. A gondolat hegeli továbbfejlesztésében az idea szemléletes kibontakozása oda vezet, hogy végül meghaladja magát a szemléletes formát is: a művészet fejlődésének eszméjéből egyenesen következik a művészet halálának tézise.

Mindez a winckelmanni címadás másik grammatikai sajátosságából, az egyes számban használt művészet szóból következik. A címbe foglalt tézis ugyanis így hangzik: „A művészetnek története van”, sőt: „Az művészet, aminek története van.” Az egységes folyamatként felfogott történelemnek alanya az egyetlen művészet. Ekként a művészettörténet-írás kialakulásának előfeltétele a szellemi tevékenységként értelmezett művészetfogalom jelenléte. A modern értelemben felfogott művészettörténet alapfogalma a művészet egysége, az egyes művészeti ágaktól, technikáktól el-

vonatkoztatott, általános kategóriaként való értelmezése. Ebben a gondolkodási rendszerben alapvető a műalkotásnak olyan emlékként való felfogása, amely a művész által megszabott formában emberi tartalmakat örökít tovább. Így a művészettörténet szemléletének alapja az a feltételezés, hogy az egységes, stílusában azonban állandóan változó művészetnek egységes, egyetemes története van.

A stílusfogalom révén válik a művészet története a modern történelemértelmezés határesetévé. Ez ugyanis az individualitásnak magas fokát feltételezi; olyant, amilyennel a „művészet” általános alanyként felfogott fogalma nem rendelkezik: a stílus nem egyszerűen korokra, természeti és emberi közösségekben rejlő körülményekre vall, hanem mindezek a mű egyedi, szemléletes formájában öltönek testet, s ez egy alkotó munkájának eredménye. A buffoni maxima szerint köztudomású: *Le style c'est l'homme*. Ezért mindenfajta műértésnek legfontosabb elfoglaltsága – a művészet egyetemes történetéről szóló elgondolás általános elterjedése előtt éppúgy, mint utána – a *docta manus* kézjegyeinek, a szellemi alkotóként elismert művészegyéniesség lenyomatainak felismerése a művön. A stíluselemzés tehát visszavezet az egyéniség szférájába; más szóval: egyéniség feltételezése nélkül nem vezet út a történelmi jelentőség elismeréséhez. Mindez paradox következményekkel jár a középkori művészet történetére nézve. A 18–19. század művészettörténet-írása számára ugyanis éppen a középkori művészet történelmi jelentőségének elismerése jelentette a wincelmanni értelemben vett, egységes és töretlen történetiség megteremtésének legfontosabb alapját. Ugyanakkor számára nyilvánvalóan idegen volt az alapelv, a modern művészetfogalom alkalmazása a középkori művekre. A középkori művész munkájának állítólag alapvonása a személytelenség és a névtelenség, az individualitás igényének hiánya a maniera vagy a stílus egyeduralmával szemben. Ezzel szemben a reneszánsz művészéletrajz keretei között is olyan középkori művészek, mindenekelőtt Giotto és a körébe tartozó mesterek számíthattak elismerésre kiváló férfiaként, akik éppúgy rendelkeztek személyes hírnévvel, ahogyan a művészeti irodalomban hagyományozott antik mesterek és a reneszánsz művészei is. Az individuális művészi jellemvonások megkülönböztetése s ezeknek névhez rendelése – vagy éppen „szükségnevével” jelölése – a művészettörténelmi stíluskritika bevett eljárása. Hallgatólagos indoka az a feltevés, hogy a stílussajátosságok hordozói személyiségek; ezeknek érintkezései: tanulás, hatások, a teljesítmények iránti csodálat ugyanolyan utakon érvényesültek, mint az újkori műhelyekben és iskolákban. Egy-egy jó művész hírneve révén feltehetőleg intézményként is érvényesült: városa, országa, nemzete képviselőjében.

A forrásadatokat a művészettörténészek fantáziája életrajzzá, személyiségképpé kerekíti ki. Az eljárás megszokott, sőt paradigmátikus: ugyanezt teszi a középkorkutató minden hasonló esetben, de hasonló megoldásokhoz folyamodunk általában olyankor, ha írott forrásaink cserbenhagynak. Itt a kolozsvári Márton és György példáját választjuk az eljárás alapjául szolgáló szemléletmód jellemzésére.² A műértő

eljárásának legfontosabb eleme a tárgyi megfigyeléseknek mintegy megszemélyesítése, beleérző értelmezése. Amikor 1941-ben a müncheni Julius Schneider professzornak jelentést kellett tennie a prágai Szent György-szobor vizsgálatáról az általa javasolt, állapotát meghamisító, túlzott restaurálás érdekében, ehhez a megleve-nítő retorikai fogáshoz folyamodott: *a mesterek alighanem legboldogtalanabb nap-jukra ébredtek, amikor az öntvényt kiemelték az öntögödörből, és látniuk kellett a sok kimaradt részt és a kijavíthatatlan, hideg öntésű részeket.*³ De ez már visszaélés volt a német Reichsprotectorat által megbízott szakértő beavatottságával.

A magyar művészettörténet-írásba – s mindjárt az európaiba is – akkor lépett be Márton és György, a kolozsvári Miklós festő két fia, amikor 1879-ben Wilhelm Wenrich felismerte, hogy a váradi püspöki székhelyen egykor állott, elpusztult bronzszobraik szignatúráiból nyerhető adatok összekapcsolhatók a prágai Hradzsín Szent György-szobrát egykor kísérő felirat közlésével.⁴ A Wenrich által közölt felismerés legnagyobb jelentősége abban állt, hogy a testvérpár művészetének elképzelését eredményesen ráállította arra a vágányra, amelyet a mindig szem előtt álló prágai Szent György-szobornak a 19. század szobrászattörténeti kézikönyveibe bekerült értékelései⁵ biztonságosan kijelöltek. Prágában a 17. századig, Bohuslav Balbín leírásáig követhető vissza ez a hagyomány, amely olyan újkori értékek alapján fogalmazza meg a szobor jelentőségét, amilyen az elevenség, a részletekig (*minimae venu-lae et fibrae*) menő természetűség és a mozgás kifejezése. Ezért példászerű, azaz elvben nemcsak csodálatra, hanem iskolás követésre is méltó a mű: *miraculo est artificibus.*⁶ A jezsuita történetíró ítéletének akkor is nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, ha a szobor tényleges művészi recepciójának nyomait nem ismerjük, csak mindig hangsúlyos felállításainak sorozatán érhetjük tetten nem halványuló nagyraértékelését.

A váradi szobroknak – mivel elpusztításuk után szemtanújuk nem maradt – nem volt esélyük arra, hogy hasonló töretlenséggel vonuljanak be a modern művészettörténetbe. Annál fontosabb, hogy rövid utóéletükben is kirajzolódottak olyan, a modern művészettörténet-írás ítélkezését előlegező szempontok, amelyeket a megfelelően művelt szemlélők a prágai szobor láttán is képviseltek. A Váradon 1598-ban járt olasz hadmérnök Balogh Jolán által közzétett beszámolója szerint a Szent László-szobor korához képest páratlan volt (*quasi incomparabile per quei tempi*).⁷ Szamosközy István derekasan felsorolta már a reneszánszhoz való viszonyítását lehetővé tevő monumentális lovas szobrokat (*Antonius Imperator in Arce Capitollii Romae, Gatta Malata Patavii, Bartholomeus Coleoneus Venetiis*), s arra a megállapításra jutott, hogy bár ezeknél „nyersebb stílusú” (*rudioris artificii*), de ez nem csoda, mert a kolozsvári Polykleitoszok csinálták (*quippe ab indigenis Polycletis Colosvariensibus, Martino et Georgio [...] elaborata*).⁸ A „hazai Polykleitoszok” nyilván bronzszobrászként érdemelték ki ezt a Plinius ismeretét eláruló méltatást.

Mártonról és Györgyről írott forrásoknak egyedül szobraik másolatokból ismert szignatúráinak szövegei tekinthetők. Jellemző, hogy olvasatukat súlyos és megoldhatatlan, az évszámokat is érintő értelmezési hibák terhelik. Talán 1371 – mindenesetre 1372 előtti – volt a három váradi királysobor évszáma, s bizonyosan 1373 állt a prágai Szent György elveszett pajzsán.⁹ Valószínűleg 1389-re javítandó a váradi Szent László felállítása, mert ebben az évben s nem a következőben illik az ottani látogatás Zsigmond és Mária itineráriumába.¹⁰ De a feliratban a királyi pár jelenlétéről nincs szó, csupán uralkodásáról. És további rejtély, hogyan lehetséges a bronzszobron napra pontos dátum feltüntetése. Egy bronzba öntött felirat tartalmát legalább hónapokkal előbb meg kellett volna határozni. 1390-ben május 20-ra mindenesetre a pünkösdi előtti péntek esett, ami előre látható volt.

Mit tudunk meg tárgyyszerűen e szövegekből? Mindenekelőtt azt, hogy Márton és György a kolozsvári Miklós festő mester fia volt. Nem tudni, hogy az apa Kolozsvárott működött-e (Balogh Jolán mindenesetre a közeli Magyarfenesen kereste művét, amiben ma már senki sem követi), lehetett maga is csak ottani származású (de *Coloswar*), akit máshol különböztettek meg származási helye szerint – például éppen Váradon, ahol biztosan voltak festőnek való feladatok. A városnévből képzett melléknév családinév-jellegű (s ezért nagy kezdőbetűs) használatával szemben Balogh Jolán határozottan a nem rögzült, kisbetűs forma mellett döntött. Eszerint a testvérek Miklós kolozsvári festő fiai, Márton és György. Olaszul így hangzanék a nevük: Martino e Giorgio di Niccola da Kolozsvár. Az atya címe ekkor *magister*; 1389-ben már a testvérek viselik ezt a címet.

Felsorolásuk sorrendje mindig azonos: előbb Márton következik, aztán György. Csak sejtethető, hogy koruk sorrendjét követik. Az a feltevés, hogy egyikük lenne a szobrász, a másik az öntő (ahogyan Wolfgang von Roth augsburgi síremlékét 1302-ben szignálta a két mester: *Otto me cera fecit Cunratque per era*), szintiszta spekuláció.¹¹

A feliratokat végigkísérő olvasási hibák nagy valószínűséggel a minuszkulírás sajátosságaiból következnek. Valójában nem tudni, hogyan készültek; elképzelhető, hogy plasztikusan mintázták, öntött betűkkel, mint a harangok és a keresztelőmedencék feliratai. Ez esetben a két testvér, mint más mesteremberek is, a betűk sablonjaival rendelkezett (ahogyan falevélfarmák viaszából való kivágására szolgáló eszközük is volt); írni-olvasni tudásuk nem bizonyítható. A szignatúrák kifejezetten azok szövegezésében való részvételük ellen szólnak. A két váradi Kolozsvár magyar nevét, a magyar királyok és az éppen hivatalban levő váradi püspökök említését tartalmazta. Ez utóbbiak csináltatták a szobrokat Mártonnal és Györggyel. A prágai felirat csak őket említi, és származási helyükként Kolozsvárnak a leginkább *Clussenberch*-nek olvasandó, igen korai német nevét. Az *opus imaginis* kifejezés is német nyelvű fogalmazóra utal, aki talán a *Bildwerk* szót igyekezett latinra fordítani. Váradon ugyanez *imago*. A prágai feliratban nincs szó megbízóról, sem uralkodóról, benne a főszerep-

lők a művészek, akik a szobrot öntötték. Ez valóban szignatúra: az egész középkorban a leggyakrabban a kivételesen nagyra becsült bronzöntők szignálták műveiket, márkajelzésként is. Tanulságuk: mivel szerzőik nem azonosíthatók, belőlük semmiféle következtetést nem lehet levonni a mesterek nemzeti hovatartozására, anyanyelvére vagy dialektusára nézve. Ezekkel – pró és kontra – különösen a két világháború közötti művészettörténeti irodalom foglalkozott – jobb ügghöz méltó buzgalommal.¹² Másrészt a szignatúrák pusztá létezése és különösen a prágainak szövege a mesterek jelentős szociális rangját bizonyítja.

Márton és György valószínűleg 1370 előtt kezdődő és 1389/90 táján még tartó pályafutását tehát adatok bizonyítják. Az 1360-as években húsz év körüliek lehetnek (egyikük idősebb, a másik fiatalabb); születésük így az 1340-es évekre tehető, s különösen hangsúlyozandó annak valószínűsége, hogy képzésüket az 1350-es évtizedben nyerhették. 1390 táján középkori viszonylatban idősek lehetnek már. Az első és az utolsó adat is váradi megbízatásukról szól; nem távoli a következtetés, hogy legalább két évtizeden át, egymásután két püspök szolgálatában is Váradon dolgoztak. Teljesen nyitott és mai tudásunk szerint megválaszolhatatlan a kérdés, hogyan illeszkedik ebbe a működésbe a prágai munka: exportra (illetve ajándéknak) szánt megrendelésként, vendégszereplésként stb.

Az ismerethézag kiegészítésére kínálkozó művészettörténeti módszer az attribúció: a mesterek művészi arculatának ismerete alapján; amiben a támpont persze a meglehetősen magányos prágai lovas szobor. Nincs is megfelelő, technikailag is rokon párhuzama; amint hiányoznak rokonai a bronzöntés emlékei között is. Ezért keresték kezdetül a párhuzamokat az ötvösségben; holott a nagy bronzöntvény és az ötvöstárgy mesterségbeli összefüggése egyáltalán nem magától értetődő.¹³ A mű előfeltételeit az ötvösségben keresni ugyanolyan, a műértő tapasztalataiban, forma- és stílusérzékében gyökerező gesztus, mint a festészeti, könyvfestészeti kompozíciós párhuzamokon alapuló érvelés. Ez az érvelésmód rendre az udvari művészet szférájába vezet, s szembesít bennünket egy újabb, megválaszolhatatlan kérdéssel: milyen kapcsolatban álltak az udvari művészettel, illetve a váradi püspöki udvar mennyiben volt az udvari kultúra letéteményese? Ugyanez a probléma természetesen Prágára is érvényes, ahol a Szent György-szobor meglehetősen magányosan áll IV. Károly korának lényegesen ismertebb emlékhagyatékában. A régóta keresett hivatkozási alapot a Nagy Lajos-kori ötvösség egy sajátos emlékcsoportja, az aacheni magyar kápolna kincse szolgáltatta, különösen a vecsernyepalásthoz rendelhető kapcsok. Ezeknek az erdélyi szászokhoz rendelése alaptalan, de – tekintettel a Curtea de Argeș-i román fejedelmi sírból származó, hattyúemlékmás arany övcsatra – a román művészettörténet-írás által is pártolt feltevés.¹⁴ Ezzel szemben, különösen Mária királynő 1382-ben készített felségpecsétje alapján bizonyosan állítható, hogy a stílus hordozója az Anjou-udvar szolgálatában álló, az ország közepén működő ötvösműhely volt.¹⁵ Az aacheni vecsernyepalást, amelyhez a kapcsok tartoztak, 1381-ben kerülhetett a magyar

kápolna kincstárába. Ahhoz, hogy a nagy palástkapcsok apró szent királyaiban a nyom nélkül elveszett váradi királyszobrok rokonaira ismerjünk, a fantázia igen nagy megerőltetése szükséges. Egy további kispasztikai részletük, a királybüszt alapján igen kevésbé indokolható az a feltevés, hogy a Trencsénből a Magyar Nemzeti Múzeumba került fejereklyetartó is összefüggne e körrel.

További, kalandos és igazolhatatlan feltevések csoportosulnak a Váradról származó győri Szent László-fejereklyetartó körül. Attribúcióját a testvérek vagy valamelyikük – akit, persze, csak a legteljesebb önkénnyel lehet kijelölni – készítésének relatív időbeli közelségén kívül váradi rendeltetésével lehet alátámasztani.¹⁶ Mindkét érveléssel kapcsolatban vannak azonban újabb megfontolások. Az 1405 előtt nem sokkal elpusztult első fejereklyetartó alapján elképzelt, a 15. század első évtizedére való datálás nem biztos. Ma a hermának a Zsigmond-kori budai szobrokkal való stílári rokonsága alapján valószínűbbnek látszik az 1420-as évekre való datálása. Ugyanez érvényes a mellész sodronyzománc-díszére is, amely az 1424-es drezdai *Kurschwert* hüvelyének ornamentikájával állítható olyan párhuzamba, amely egyben a sodronyzománcot is az ország közepére lokalizálja – s nem Erdélybe, mint hagyományosan. Tehát a váradi herma váradi rendeltetése sem jelentheti egyben ottani készítését is. A másik, feltételezett váradi vonatkozás, ti. az állítólag III. Béla-kori (!) figurális Szent László-síremlék hatásának tükröződése a herma arcában többszörösen valószínűtlen – csak annyira vehető komolyan, mint Szent István névfeliratával (!) ellátott reprodukciója a jelenlegi tízezer forintos bankjegyen.¹⁷

A testvérpár oeuvre-jének feltöltése – gyakorlatilag a 14. század második fele s a 15. század eleje ötvösségének java termésével – reménytelen vállalkozás. Egyrészt, egyáltalán nem bizonyos, hogy rokonságukat az ötvösségben kell keresnünk, másrészt ez a rokonság eleve csak a hozzávetőleges egykorúságon, nem a stíluson alapulhat.

A stíluskritikai vizsgálat alapján kialakított hipotéziseknek s ezek elbeszélő formába öntésének különösen fontos szerep jutott Márton és György fiatal korának, képzésük menetének ábrázolásában. Más alkalommal módomban volt annak kimutatására, hogy ennek a *Bildungsromannak*, mint oly sok ismert vagy ismeretlen mester művésszé válása rekonstrukciója során is, szívesen kölcsönözték az útleírás jellegét.¹⁸ Az utazás régen és ma egyaránt fontos eszköze a művelődésnek, tapasztalatszerzésnek; a vándorlás emellett a mesteremberek és a művészek képzésének fontos eleme. Mindezek annak a befogadásnak racionális magyarázatára valók, amit a művészettörténet „hatásnak” nevez, s a vándorlás feltételezett itineráriuma nem kevésbé racionális, geográfiai logika alapján fűz sorba távoli jelenségeket.

Ahányféle elképzelés alakult ki a kolozsvári Márton és György művészetének európai helyéről, annyiféle útvonalat konstruáltak számukra a szakirodalomban – valószínűsítően vagy hallgatólagosan. Az az elgondolás, amely helyüket a 14. század modern udvari művészetének bécsi és prágai letéteményesei között keresi, ezt az útvo-

nalat egy valóságos ember, Heinrich (IV. Parler vándorlásaihoz hasonlóan képzeletben Bécs, Prága és Brünn s a távoli Köln között.¹⁹ A közelmúltban Heinrich Parler többé-kevésbé kialakult, általánosan elfogadott szobrászi oeuvre-je legalábbis megrendült, s egyidejűleg az internacionális udvari művészet Közép-Európába közvetítésének más paradigmái kerültek előtérbe. Az egyiknek jól megfelel a Bécsben dolgozó, ún. großlobminger mester esete,²⁰ a másikat például az a Bécsben kimutatott, Nagy Kázmér krakkói tumbáját faragó mester képviselheti, aki előbb a reimsi székesegyház királygalériájában dolgozott, s oda minden valószínűség szerint Brabantból került.²¹ A művészvándorlás-paradigmák mellett ezekben az elgondolásokban mindig több-kevesebb szerephez jut egy másik gondolkodási skéma is, az, amely az udvarok kozmopolitizmusáról szól.²² Ez az „internacionális” gótika modellje, az udvari műveltségi szféra egész Európára kiterjedő, a „nemzeti” határokat nem respektáló jellegének feltevése alapján. A prágai Szent György-szobor pinderi értékelésmódja az internacionális udvari művészet jelentős szerepét hangsúlyozta, de egyben utat nyitott a nacionalisztikus német igénybejelentéseknek is: ugyanúgy, ahogyan erre „a Szép Madonnák mesterének” művészettörténeti sorsa is példa.²³

Az egyik nacionalizmus kiváló mintaképe a másoknak: ahogyan Peter Parler a két világháború közötti (szudéta)német művészettörténet-írás egyik főszereplőjévé vált, úgy vált a 14. század cseh művészetének hőisévé is, akinek tanítványai-fiai a *Pražští Paníkové* (Junker von Prag).²⁴ E művészettörténeti koncepció számára az alkotók a Parler család mesterei; végül maga Peter Parler, s szó szerint értelmezendő a mesterek prágai szignatúrája: ők öntötték a bronzszobrot – Parler-modell alapján.²⁵ E feltevés legfontosabb nehézsége abban rejlik, hogy alig képzelhető el – különösen e korai szakaszban, amikor az üreges öntésű, az antikvitás óta feledésbe ment viaszvesztéses eljárással készült nagybronz a legnagyobb ritkaság – a szoborminta és az öntés különválasztása: művészet és technika e műfajban egy és ugyanaz.

Nem kevésbé nacionalisztikus indítású az a történet sem, amelyet a legteljesebben Balogh Jolán adott elő.²⁶ Itt mindennek egyszerre többféle indoka is van: a mesterek Itália iránti vonzalmának oka először is az az alkati megfelelés, amely a magyarokat és az olaszokat egyesíti: egyfajta *Wahlverwandtschaft*, az a vonzalom, amelyről Wölfflinnél is szó van, az *Italien und das deutsche Formgefühl* lapjain. Aztán következnek a magyarországi Anjou-kori „protoreneszánsz” meghatározó hatásai: Balogh Jolán itt tételezi fel a magyar – s különösen az erdélyi reneszánsz – eredetét: az udvar számára dolgozó ötvös Petrus Simonis Gallici de Senis művészetében és a kolozsvári Miklós mesternél is. Végül ennyi előzmény után logikus az itáliai „tanulmányút”: Orvietóban a találkozás Lorenzo Maitani művészetével az antik monumentális nagybronz trecentóbeli megújításának legfontosabb műhelyébe vezet, s vele együtt jár a trecento első generációjából eredő művészi ideák és mintaképek megismerése. Ma mindehhez nehéz valamit is hozzátenni; mindössze a kronológiai súlypont más: nem 1330, Maitani működésének vége körül, hanem 1356, az orvietói

homlokzat Szent Mihály-szobra táján. Itt kap jelentőséget az életrajzi valószínűség, az, hogy annak a sokáig elhanyagolt generációnak a képviselői, amely a trecento utolsó harmadában játszott szerepet, s amely Itáliában a fiatal Donatellónak, Nanni di Bancónak, Ghibertinek volt a kortársa. Amilyen meglepőnek tűnhetik a testvérpárban a korai quattrocento itáliai szobrászaihoz vezető, hiányzó láncszemet látni, ugyanannyira nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt a nagyméretű bronzöntvény technológiája alapján joggal tételezhetők fel itáliai kapcsolataik. Ezek jellege Balogh Jolánnál a mesterlegények képzésére jellemző vándorút, tanulmányút volt. Pogányné Balázs Edit, aki ikonológiai módszerrel a római Dioskuros-szobrok s a capuai hídtorony antikizáló törekvéseinek hatását igyekezett kimutatni, Nagy Lajos 1347–48-as nápolyi hadjáratának csapatába „sorozta” a két mestert.²⁷ Talán gyermekek lehettek akkor. Amikor a cseh Jaromir Homolka 1368–69-ben IV. Károly császár kíséretében utaztatta őket Rómába, hogy lássák mindazt, amit Pogányné feltételezett, s még a velencei San Marco bronzlova is, legalább kronológiai tekintetben valószínűbb hipotézist alakított ki.²⁸ A mesterek itáliai kapcsolata annyira mesterségbeli természetű, s annyira mélyebb tanulmányokon alapuló, hogy alapvetően a műhelykapcsolat, a tanulásnak ez a középkori formája jön számításba.

Adva vannak egy történet elemei, akár egy kirakós játék darabjai. Kirakhatjuk belőlük magunknak vagy közönségünk szórakoztatására Kolozsvári Márton és György szobrász urakat is, de egy-egy töredékben felvillanhat előttünk a két középkori művész némely vonása is. Bele kell nyugodnunk: realitásuk csak az összefüggéstelen részleteknek van, s minél kielégítőbb a kép teljessége, annál aggasztóbb a hűségétől való eltávolodása.

JEGYZETEK

1. Vö. Marosi Ernő: A magyar történelem képei. A történetiség szemléltetése a művészetekben. Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Katalógus. Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Bp., 2000. 11. sk. – Egész témánk, művészet és történetiség viszonya szempontjából e katalógus anyaga és tanulmányai alkotják jelenleg minden gondolkodás legfontosabb támaszát és kiindulópontját.

2. Vö. Marosi Ernő: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Művészettörténeti Füzetek 23. Bp., 1995. a III „Opus imaginis Sancti Georgii” fejezet, különösen 86. skk.

3. Marosi. 1995. 219. 601. jegyzet.

4. Wenrich, V.: Néhány szó két hazai művészről. Századok 1879. 122; Wenrich, W.: Künstlernamen aus siebenbürgisch-sächsischer Vergangenheit. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde XXII (1889).

5. Az áttekintés: Marosi Ernő: Probleme der Prager St.-Georg-Statue aus dem Jahre 1373. Umení XLVII (1999). 390. sk.

6. Balbín, Bohuslav: Epitomae historiae rerum bohemicarum. I. III. cap. XXI Prága, 1677. 379.

7. Balogh Jolán: Varadinum – Várad vára. Bp., 1982. 2. 121.

8. Balogh 1982. 2. 131.

9. Olvasásuk kérdéseiről részletesen: Marosi 1995. 93–95.

10. Balogh J.: Márton és György kolozsvári szobrászok. Cluj-Kolozsvár, 1934. 44. ellenében, más forrás alapján és Zsigmond itineráriumának figyelembe vételével I. Rieckenberg, H.J.: Die Erzgießer Martin und Georg von Klausenburg. Archiv für Kulturgeschichte 45 (1963) 219.
11. Felvetette Stafski: Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. 4. Hrsg. A. Legner. Köln, 1980. 141.
12. A viták teljes dokumentációja 1934-ig: Balogh 1934. 24. skk. Ott teljes bibliográfia: Függelék, 84. skk; folytatása: Balogh 1982. 1. 310. skk. – A német városnévforma 14. századi használatának valószínűségéről I. Marosi 1995. 520. jegyzet. – A város megjelölésének modern kuriózuma a szobor vegyes nyelvű múzeumi felirata a prágai Nemzeti Galériában: Martín a Jirí z Kluze (a modern román városnév, cseh helyesírással!).
13. A régi érveket (Victor Roth) felújítja és kiterjeszti a 15. század eleji ötvösségre (új Zsigmond esztergomi szarverlege): Klusch, Horst: Martin und Georg „de Clussenberch”. Forschungen zu Volks- und Landeskunde 32/1 (1989). 42–53.
14. Drăguț, Vasile: Arta gotică în România. Buc., 1979. 309. sk. bibliográfiával.
15. Marosi, Ernő: Das grosse Münzsiegel der Königin Maria von Ungarn. Zum Problem der Serialität mittelalterlicher Kunstwerke. Acta Historiae Artium XXVIII (1982). 4. skk.
16. „Az idősebb, Mártonnak” attribuálja Gerevich László, aki tudni véli, hogy György, fiatalabb, könnyedebb és olaszosabb” volt. Gerevich L.: Az érett gótika Magyarországon. A magyarországi művészet története a honfoglalástól a XIX. századig. A magyarországi művészet története. I. Szerk. Dercsényi Dezső. Bp., 1956. 168.
17. Erről a „tudatos hamisításról.” Marosi Ernő: A magyar középkor művészete a Nemzeti Múzeumban a millicentenáriumi év kiállításain. BUKSZ. 1997. nyár. 167.
18. Marosi, Ernő: Itinerarien mittelalterlicher Künstler. Gótika v Sloveniji – Gotik in Slovenien – Il gotico in Slovenia. Szerk. Janez Höfler. Ljubljana, 1995. 17–23.
19. Schmidt, G.: Peter Parler und Heinrich IV. Parler als Bildhauer. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XXIII (1970).
20. Vö. jellemzéséhez s a helyzetét illető feltevésekhez: Der Meister von Großlobming. Kiállítási katalógus. Szerk. Arthur Saliger. Wien, 1994.
21. Schmidt, G.: Gotische Bildwerke und ihre Meister. Wien–Köln–Weimar, 1992. 109. skk.
22. Ebből – s festészeti mintaképek döntő hatásából – indult ki értékelésében Pinder, aki a mesterek tettét e művészi ideák nagyszobrászati megvalósításában látta. Lásd Pinder, W.: Die deutsche Plastik vom ausgehenden Mittelalter bis zum Ende der Renaissance. Handbuch der Kunstwissenschaft. Wildpark–Potsdam, 1924. 88.
23. Clasen, K.H.: Der Meister der Schönen Madonnen. Herkunft, Entfaltung und Umreis. Berlin–New York, 1974. – A kritikai fogadtatásból különösen heves ellenzés: Kotal, A.: Umeni. XXIII (1975). 544. skk.
24. Vö. Kotal, A.: České gotické sochárství 1350–1450. Praha, 1962. 100. skk.
25. Kotal 1962. 66. skk, vö. Kotal: Sochárství, České umění gotické 1350–1420. Katalógus. Praha, 1970. 115. sk. és uo. 166. sz. 135. sk.
26. Balogh 1934. passim.
27. P. Balás, E.: Observations in connection with the Antique Prototype of the St. George Sculpture of Márton and György Kolozsvári. Acta Historiae Artium XXI(1975). 333. skk.
28. Homolka, J.: Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museum in der Kunsthalle Köln. Köln, 1978. 2. 663. és Uő: Peter Parler, der Bildhauer. uo. Bd. 3. 29. sk.

R. Várkonyi Ágnes

A fejedelmkori Erdély történetéhez

Erdélyről Európában mítoszok nélkül; a *Korunk* 75 éves fennállásáról megemlékező tudományos konferencia programjában kifejezett kívánság az Erdélyi Fejedelemségre régen várja a választ. Mi is az a „mítosz”, amelyet el kell hagynunk? A fejedelmkori Erdélyt övező mítosz fogalma nem az ókori mítoszokhoz hasonlatos, nem azonos a különböző népek történeti eredetmitológiájával, és nem érinti a néphagyomány gazdag mítoszait. Nem irracionális világkép, nem időtlen sűrítménye a múltnak, és nem élmények, tapasztalatok, rítusok együttese. Ez a mítosz egyszerű tévhitre vezethető vissza, a fejedelemség európai nem létezésének vagy önmaga lényegétől idegen létezésének, az Európából kirekesztett létének hiedelmére. Ez a mítosz a negatívum, csak a fonákjára fordítva fogalmazható meg, s furcsán hangzik: az Európán kívüli, önmagába zárkózott Erdélyi Fejedelemség mítosza. És származékai a történetiségéből kiemelt, az önazonosságát nélkülöző, „elbukott”, életképtelen fejedelemség. Pozitív és negatív előjelekkel. Röviden: az európatlanság mítoszáat szükségszerűen elhagynunk.

A letűnt századunk utolsó évtizedében megjelent Európa-történetek 16–17. századi fejezetei nem tudnak az Erdélyi Fejedelemségről. Nincs nyoma, hogy egyáltalán létezett volna. Hiába keressük; az utóbbi évtizedben Jean-Baptiste Duroselle 1990 óta több kiadásban megjelent és több nyelvre lefordított híres műve, *L'Europe, Histoire de ses peuples*, Erdély nevét sem említi. Davies Norman *Europe a History* (Oxford–New York, 1997) című, csaknem másfél ezer lapos nagy áttekintésében Transylvania két félmondatot kap összesen, először – úgymond – a román „Iancu of Hunedoara” szülőhelyeként, majd mint a mohácsi csata után a török hatalma alá ke-

rült országrészt említi meg. Norman J. G. Pounds egyetemi tankönyvként is használt műve, *An historical geography of Europe* (Cambridge, 1990) lapjain remek áttekintéseket olvashatunk a kora újkori Európa bányakincseiről, kereskedelméről, Svájc, Itália és a Balkán-félsziget transzhumáló juhtenyésztéséről, s külön fejezet foglalkozik a különböző országokban a lakosság eltérő anyanyelvi etnikai viszonyaival, de az ország, ahol a Kárpátok lejtőin évszázadokon át ugyanúgy legelőváltó gazdálkodással tartották juhnyájukat a pásztorok, ahol a szászok ezekben a fontos évszázadokban Nyugat és Kelet között a gazdaság hídépítői voltak, ahol a három anyanyelv nemzeti kultúrákat hordozott, és a magyar szó ma ugyanolyan fontos, mint például Belgiumban a francia, Transylvania csak tartalom nélküli térképfelirat.

Bethlen János kancellár, a művelt államférfi, aki a fejedelemség jövőjéért aggódva vállalta a történetírói munkát, 1663 végén kiadott *Rerum Transylvanicarum* című művének előszavában a korabeli Európa nyugati világa és a Fejedelemség között friss és bátor párbeszédéről tudósít: „*Olvasóm! Te Bécsnek, Párizsnak, Madridnak lakója! Jöjj vagy tíz évre lakni Erdélybe s valós ítéletet alkotnál rólunk.*”

Tudjuk, az egykorú szövegeket tovább írja az előrehaladó idő. A 20. század magyarországi történészei, akik nem jártak városaiban, írhattak vajon hitelesen Erdélyről? Gyakran beszélünk róla, hogy az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi jelenlétéről vajon alkotható valós ítélet, amíg nincs feltárva a külföldi levéltárakban fekvő iratanyaga, amíg nincs következetesen és jól szervezett vizsgálatokkal feldolgozva egyetemes beágyazottságának dokumentumtömege? 1980 forró augusztusában pedig a bukaresti nemzetközi történészkongresszuson, mint az elsüllyedt Atlantisz üzenete, úgy hatottak a nyugati világot Erdélyben lakásra hívó Bethlen kancellár felidézett szavai. A 21. század küszöbén még inkább sürgető, hogy megértsük.

Az Erdélyi Fejedelemséget a nemlétezés mítoszával kitüntetett Európa-történetek a legnemesebb szándékkal készültek. Európa – írta Duroselle – a második világháborúban lerombolta önmagát, és fel kell tárnunk múltjában az európai értékeket, hogy visszanyerhesse önazonosságát, és felépíthesse jövőjét. Az európaiság történeti értékei az államalkotás, a kereszténység védelme az oszmánok ellen, a tolerancia, az anyanyelvi műveltség, a békekultúra, a környezetvédelem, a nemzeti eszme...

A Principatus Transylvaniae nagy évszázadain, az 1526–1711 közé zárt időn az európaiság értékein tekintünk végig. Keresve az erdélyi állam születésének, minőségének és az újkori Európában tervezett helyének jobb megértését. Milyen értékeket hozott létre, mit adott az újkori Európának és adhat a jövőnek az Erdélyi Fejedelemség? Mítosztalanul!

1539. október 11-én Jeromos Rorario, III. Pál pápa nunciusa a következőt írta Farnese bíborosnak: „*Én jól ismerem János király eljárási módját [a törökkel]. Látom, mily nagy ügyességgel tartja fenn magát a Portával szemben [...] Bizonyos, hogy csak ily módon óvta és óvja meg a kereszténységnek Magyarországot, mely nél-*

küle rég a kutyák kezébe került volna.” Ezek a sorok az erdélyi állam genezisének kevésbé számon tartott rétegét világítják meg.

A felszínről sok szó esett: hivatkozva Szulejmán és utódai athnaméira, vázolva a Habsburg és az Oszmán Birodalom változó erőviszonyait, Erdélyországot a nagyhatalmi akarat vagy a birodalmak szüleményének, sőt játékszerének vélték. Külső fegyveres erőhatalom azonban legfeljebb ideiglenesen, formálisan hozhat létre állami képződményeket, s a két birodalom mozgása és döntési eljárása még a napi politika szintjén sem határolható el Európa egészének erőviszonyaitól. Az oszmán és a Habsburg-nagyhatalom között a csak öröklődő vagy a török és a német befolyásokkal azonosított ország képzete pedig nem ad választ az alapkérdésekre: véres harcok között, de országgá alakult, páratlan teherbírással viselte veszteségeit, kifejlesztette az újraelkezdéseket, a túlélések képességét, másfél évszázadon át autonóm állami életet élt, és London, Párizs, Róma térségében mint Európa meghatározó országát tartották számon.

Az államok kialakulása hosszú távú folyamat. Belső és külső tényezők szerves építkezése. Önálló ország mindig is a tagolt társadalom önszervező képességével, alkalmazkodóképességével és a tágasabb környezet szellemi, politikai, gazdasági viszonyainak kölcsönhatásában alakul ki. Mohács évszázadába az erdélyi vajdaság erős önvédelmi és öngazgatási intézményekkel érkezett, a „három nemzet”, a magyar, a szász és a székely nemzet szervezetével, viszonylag sűrű városhálózattal, tagolt önkormányzatokkal. Önálló állammá szerveződésében azonban nem a vajdaság, hanem a Magyar Királyság hagyományait folytatta. 1526–1570 között uralkodói legitím királyok, királyság az egykori ország keleti területén, változó határokkal. Külön állami léte próbálkozások sorozatán át új politikai kultúrát kifejlesztve jött létre. Kezelnie kellett az új körülményeket, megtalálni az önazonosságát, biztonságát, fejlődőképességét szolgáló eljárásokat és kialakítani helyét az országok együttesében. Az átalakuló világban.

Mohács után a középkori Magyarországot több egymásnak feszülő erő szakította részekre: az Oszmán és a Habsburg Birodalom ellentéte, a keresztény világ vallási megosztottsága, a francia–Habsburg dinasztikus érdekütközések s a kontinens átalakuló gazdasága. Egész Európán átfutó törésvonalak metszették egymást a Kárpát-medencében. Erdély a nyugatra és északra tartó török expanzió harapófogójába került, s tájain a megosztott nyugati kereszténység és a keleti ortodoxia találkozott.

A többszörös megosztottság következményeként két legitím királyt választott az ország, s Szapolyai Jánost a körülményeket még kevésbé tisztázott történetírás is török-kreatúrának nevezte, a Fejedelemségben pedig „Szulejmán találmányát” látta. Valójában Jánost már elismerte legitím magyar királynak Lengyelország, Velence és Franciaország uralkodója, már tagja volt a Cognaci Ligának és megkötötte a fontainebleau-i szerződést, amikor többek között Velence ösztönzésére is mint ma-

gyar uralkodó elküldte követét a Portára. Szulejmán tehát nem magános trónkövetelőnek adott athnamét.

Az oszmán világbirodalom ellen nemcsak Magyarország erői bizonyultak eleve elégtelennek. A keresztény világbirodalom ura, V. Károly császár is többször megírta öccsének, Ferdinánd királynak, hogy ők ketten is gyengék. Franciaország szerződéseket kötött Szulejmán szultánnal (1535, 1542), Lengyelország az uralkodó családi áldozatai árán is féltékenyen őrizte semlegességét, Velence – amint Braudel hangsúlyozta – nem mondhatott le az oszmán gabonaszállítmányokról, a keresztény országok aranya pedig már áramlott Isztambulba feltartóztathatatlanul. Európát katalizmák rázták meg. A *Respublica Christiana* széthullott középkori egységét először Erasmus és mások kezdték az új körülményekhez alkalmazkodva felépíteni. Ennek az Európának a fogalmát Marsiglio Ficino, a neoplatonista filozófus a megújulás készségében határozta meg: Európa addig tart, ameddig a reneszánsz ér. A humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a tridentinum, az új világkép, a tűzfegyverek, a kereskedelem és a bankok, a tájékoztatás, az iskolázás, az anyanyelvi kultúra felvirágzása és az antik hagyományokat saját nemzeti történelmükre értelmező államok Európa többtényezős hatalmi rendszerét hozzák létre. Krízisek, vallásharcok, pusztító háborúk másfél évszázadában létrejönnek az új egység elemei és kötelékei: a tájékoztatás, a diplomáciai, az iskolarendszer, az anyanyelvi kultúrák közös analógiái, a hatalmi egyensúly elve és a garanciális békekötések kultúrája. Az Erdélyi Fejedelemség egyszerre volt teremtménye és alkotója a megosztott és egységbe szerveződő Európának. A kora újkori Európával együtt született.

Évtizedekbe telt, amíg a keleti Magyar Királyságból az erdélyi állam megjelenési formája, alkotmánya, intézményei, hatalmi arculata, nemzetközi jelenlétének lehetőségei kialakultak. Alkotmányos szinten 1570-ben a speyeri egyezmény rögzítette, hogy neve *Principatus Transylvaniae*, s uralkodója princeps, fejedelem. Ez azt is jelentette, hogy miután a nyugati és a keleti királyság területi egyesítésére minden kísérlet meddőnek bizonyult, a külön államiság alternatíváját választották, úgy, hogy a királyi cím oszthatatlanságával megtartották a középkori Magyarország virtuális egységét. Európa országainak térképegyüttesében, Abraham Ortelius világhírű és sok kiadást megélt művében, a *Theatrum Orbis Terrarum*ban ugyancsak 1570-ben jelent meg külön lapon Transylvania az európai országok között, a török protektorátus ellenére nem úgy, mint az Oszmán Birodalomba betagolt tartomány, hanem külön ország, világos határokkal.

„Nem kisebb gonddal bíratik az ország törvénnyel, mint szinte fegyverrel” – fogalmazta meg az erdélyi állam kiépítésének egyik alapelvét 1566-ban a szebeni országgyűlés. Az önmagát *Erdélyország három nemzetének és Magyarország hozzácsatolt részeinek karai és rendei* testületének nevező országgyűlés törvényalkotása attól kezdve, hogy Budát elfoglalta a török, rendkívüli gonddal kísérletezte ki az

önálló állammá alakulás követelményeit. Fráter György teljhatalmú kormányzó, várad püspök, majd bíboros tárgyalásai V. Károly császárral és hozzá intézett levelei különböző változatokban, de lényegében ugyanazt fejezték ki, mint ecsedi Báthory István országos főkapitány írásai: a megegyezést Ferdinánd királlyal a „keresztény világ hasznára” és „az egész Magyarország” érdekében keresték. 1651–1656 kísérlete azonban nemcsak a bíboros véres áldozatát követelte, nemcsak azt bizonyította, hogy sem a kereszténység hasznát, sem a királyi Magyarország közvetlen érdekét nem szolgálták, hanem azt is, hogy a belső nyugalom és a külső biztonság ezen az úton elérhetetlen. Nyilvánvaló lett, ha Erdély ország nélküli ország, akkor óhatatlanul a teljesen kiszolgáltatott török vazallusok sorába süllyed. Reálpolitikai döntést fejezett ki 1556-ban a szászsebesi országgyűlés, amikor Erdély önálló államiságának körülményeit hosszú érvelésben kifejtve leszögezte: „ez országnak csak úgy lehet megmaradása, ha az hatalmas török császár békességet tészén véle”. Mivel pedig Ferdinánd király is békét kötött a szultánnal, őket sem tilthatják el, vagy ítélik el, hogy megállapodnak a törökkel. Annál is inkább nem, mert helyzetük nem úgy lesz, „mint afféle országiban, kiből török lakik, hanem kíván engedelmisséget”. Többször visszatérnek rá, egyetlen céljuk „az ország megmaradása”. Hasonló értelmet hordoztak Bocskai nagy nemzetközi visszhangot kiváltó szavai. Rákos mezején azzal utasította vissza a szultán által adományozott koronát mint hatalmi jelvényt: Magyarországnak van királya, a magyar királyi méltóságot nem oszthatják meg. Az erdélyi fejedelmek később is elhárították a királyi koronát, miközben tudatosan vállalták a középkori magyar királyság hagyományait, bár udvaraik, politikájuk, kormányzatuk és kultúrájuk korszerű elemeket és fejleményeket fogadott be, lépést tartott a változó követelményekkel.

A megmaradás feltétele, az ország belső nyugalma. Az első törvények a tulajdon biztonságát drákói szigorral igyekeztek megteremteni. A jövőre nyitottak utat: a fiakon nem kérhetik számon az apák bűneit. „*Pro quiete Regni*” – indokolta meg a tordai országgyűlés a négy bevett vallás szabad gyakorlásáról és a lelkiismereti szabadságról hozott törvényt. Igaz, hogy ideális kívánalmat rögzített, s a valóságos viszonyok olykor szétfeszítették a törvény szabta határokat. Összehasonlítva a vallási elintézeteket megoldó korabeli eljárásokkal az erdélyi vallástörvény történelmi jelentőségű. Egy évszázadon át rugalmas követelménynek bizonyult, az állam működésének egyik alapvető feltételül szolgált, biztosította a négy bevett vallás és az ún. „megtűrt” vallások, a görögkeleti egyház és több más vallásfelekezet békés egymás mellett élését. Követendő mintául szolgált a királyi Magyarországon, s alap gondolatával egybevág Locke *Epistola de tolerantia* (1685–1686) című művének a lelkiismeret szuverenitását hangsúlyozó elve: „a vallás tárgyában az ítélet szabálya nem az értelemben, hanem a lelkiismeretben van.”

A fejedelemség mindvégig befogadó ország volt. Nemcsak a reformáció különböző irányzatainak adott igen korán otthont, hanem a vallásháborúk üldözöttjei, a po-

litikai menekültek, a bojárok kizsigerelt jobbágysai, a királyi Magyarország üldözöttjei, a szökött katonák, magyarok, németek, lengyelek, románok, morvaországiak, Európa távolabbi tájairól érkező tudósok, egyháziak, értelmiségiek, misszionáriusok ke-restek működési pályát, biztonságot szigorú klímája alatt. Diákjai Pádua, Krakkó, Wittenberg, Utrecht, Groningen, Oxford, Párizs, Bazel és Európa más egyeteméről az új tudomány üdítő változatosságának szellemével tértek haza, hozták magukkal Ramus, Puffendorf, Grotius gondolatait, felnőtt három karteziánus nemzedék, és fel-verték szellemi táboraikat a puritánok és a felvilágosodás előőrsei. Ennyi sokféleség mozaikjai hogyan rendeződhetnek összetartozó képbe?

Pesti Gábor gyulafehérvári kanonok és küüllői főesperes tíz évvel a mohácsi csata után kiadott Aesopus-fordításának bevezetésében írta: „az anyanyelv a haza dicsősége”, magyarul olvasni „hihetetlen gyönyörűség”. Az írott magyar nyelv kialakulása mindhárom országrészre átfogó fejlemény volt, amit Balassi, Pázmány, Zrínyi, Bethlen Miklós műveiben összefoglalt és szétsugárzott, az nem ismert megosztó határokat. Sőt a három országrész egyik legerősebb összetartó ereje a magyar nyelv és a magyar írásbeliség felvirágzása volt. Amit az írott hagyatékok őriz, az új élményvilág és érzelmek, az új élethelyzetek, tárgyak, beszédkultúrák, a hitélet, a gazdasági élet, a természetlátás, az egybeittatódott táj és történelem és sok más körben hirtelenében kialakuló szókinccs és fogalmi készlet új életvitel, kultúra dokumentuma. Találomra kiragadva idézünk Bornemissza Anna fejedelemszöveg holmijának leltárából: kristályos francia óra, angol szövet, morva posztó, velencei bársony, brüsszeli kárpitok bibliai és mitológiai jelenetekkel, az ékszerekben a kövek színe, fajtája s az ábrázolások az elvont gondolatok egyetemes szimbólumai, keletről származott a sárkányfejes markolatú portai pallos, Csehországból az üveg ollótok s ki tudja honnan a „háromszáz gombostű”. (Első előfordulását az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 1576-ban tartja nyilván.)

Közismert, hogy az írott magyar államnyelv az Erdélyi Fejedelemségben született meg. Kialakulásáról formulák, országgyűlési iratok, törvényszövegek, rendeletek, követi utasítások, emlékiratok és más dokumentumok tudósítanak. A Fejedelemség államhatalmi szinten is többnyelvű ország. A fejedelmek a külföldi hatalmakkal, a magyar és a lengyel királlyal latinul, a királyság főméltóságaival, vármegyéivel, várkapitányaival, a török megszállta terület mezővárosaival, a román vajdák, a sztambuli rezidenseikkel főleg magyarul leveleztek. A királyi Magyarországon legfelső szinten mindvégig a latin és a német az állam nyelve. Az Oszmán Birodalomhoz csatolt területen a lakosság anyanyelvén foglalta írásba ügyeit, de érteniük kellett a törökök gondolkozásmódját, fogalomkinccsét és kifejezési formáit. A budai pasák fél évszázadon át a bécsi központi kormányzatszervekkel is írásban magyarul érintkeztek.

Az első erdélyi országgyűlések iratanyaga latin, majd vegyes, latin, német, magyar, és a „török torkában” élő ország létkérdése lévén a külföldi kapcsolat, a feje-

delmi kancelláriákon mindvégig latin, lengyel, olasz, majd a korabeli értelemben vett modern diplomácia nyelve, a francia a hivatalos iratok szövege. A kormányzat különböző területén különbözően hódít teret a magyar, áttörve a latinnal kevert kifejezés kötelékeit. A vallásbéke, a lelkiismereti szabadság elvének 1568. évi megfogalmazása semmit nem veszített világos kifejezőerejéből: „*ne szidalmazassék senki a religióért senkitül [...] a hit Istennek ajándéka, ez hallásból leszön, mely hallás Istennek ígéje által vagyon...*” A toleráns valláspolitikai szabad utat nyitott az anyanyelvi művelődés előtt. Kiváló monográfiák sokoldalúan megvilágították a magyar és a szász iskolarendszer kiépülését, a nyomdák működését. Sok szó esett róla, hogy a román iskolák fejedelmi támogatással jöttek létre, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszony fogarasi iskolaalapító levelében arra is gondolt, hogy a magyar és román tanulók megértsék egymást. Az erdélyi államban a politikai, társadalmi, gazdasági írott magyar nyelv többnyelvű környezetben fejlődött ki.

Pontosan mikor írták le először magyarul az állami élet fogalmait? A 17. század első évtizedeiben már általánosan használt „*az emberi társaság*” az ország lakossága, társadalma értelmében, a „*polgári társaság*” a kereskedők, kézművesek, majd később a „*közép rend*” értelmében. Politikai követelmény lesz a „*közjó*”, a „*közérdek*”, a „*közönséges jó*” mint legfőbb érték. Megjelenik a „*szolgálat*”, az uralkodás szinonimája. Erkölcsi érték a „*haza szolgálata*”, nem kizárólag fegyverrel, hanem jó kormányzattal, hivatallal, követséggel, pénzügyi fegyvellemmel. Súlyos bűn a „*közpénzek*” magáncélú használata. Korrupt az, aki „*a közpénzeket*” magának tulajdonítja, vagy az államot ajándék, pénz ellenében adott tisztességtelen kedvezménnyel megkárosítja. Bethlen Miklós politikai vitában szögezte le: „nem vagyok én corruptus sem ígérettel, sem adománnyal.” Tanulságos összevetni a magyar és a szász naplókat. A helyzeti, nyelvi és időbeli különbségek ellenére is sok a közös vonás, ahogy az eseményeket leírják, ahogy feltűnnek az olyan érték kategóriák, mint az országos gazdasági érdek érvényesítése, a tájékozottság, a tanultság. A „*malom*” szó összetételei nemcsak a változatos technika és a gazdag alkalmazások emlékét őrzik. A „*négy köre forgó fő malom*” fejedelmi méltósággal emelkedik ki a változatok sokaságából: „*felülcsapó malom*”, a „*ványoló-, fűrész-, olajütő, kásátörő, puskaportörő, érczúzó-malom*” s az újabban világszerte különös figyelemmel vizsgált vidéki ipar erdélyi világvégén a patakok mellett a helyi pokróckészítők kis „*dürückölő malmai*”. Figyelmet érdemelnek a társadalmi szervezethez kapcsolódó kifejezések: „*malombér*”, „*malombírótság*”, „*malomkert*”. Elénk tolul a forrásokból a „*kereskedő-rend*”, „*az áros-rend*”, a „*haszonbérlet*”¹, a „*nyereség*”. A nyereséges kereskedelemre társulásról tanúvallatási jegyzőkönyvek tudósítanak: „*tudom hogy nyereségben tarsalkodtak volt az mez gyűtésre eöszue, de vgy, hogy egy arant adgyanak penzt beleje.*”² Az árenda bérlet értelmében ugyancsak jelen van az írott forrásokban, s hogy áttörte a határokat, arra egyetlen példát idézünk: „Eövegh Csúr. Vagjon ő magok(na)k az ha-uas alatt egy eöveg csúr mellyet most az Lengjelek birnak arendaban. Fl. 500.”³ A

kereskedés, kereskedői haszon, kereskedésrészesedés kifejezései a mindennapi szó-készletbe tartoznak, és a különböző írott forrásokban természetesen vannak jelen. Nem tudjuk, ki lehetett az a Szávainé, aki „arany por kereskedesbe(n) elegítettte magát”.⁴

A fejedelemség ereje nagymértékben sokrétű külkapcsolataiban rejlett. Diplomáciája úgyszólván az egész Európát átfogta. Török és Habsburg, velencei és lengyel, angol német, francia, holland, havasalföldi, moldvai, ukrán, kozák, tatár, spanyol és svéd külkapcsolatai összességében az erdélyi politika lényegét fejezték ki: a kis ország nem engedhette meg magának az egyoldalúságot. Egyházi kapcsolatok, politikai érdekek, kulturális összeköttetések, gazdasági lehetőségek és a hatalmi erőviszonyokkal számoló kompromisszumok egymást metsző köreiből alakult ki a fejedelemség sokrétű nemzetközi jelenléte. Megjelentek az erdélyi követek és megbízottak Londonban, Utrechtben, Párizsban, ahová a királyi Magyarországot képviselő magyar államférfiak nem jutottak el, és a fejedelmek állandó rezidenseket tartottak a nyugati világ új diplomáciai központjában, Konstantinápolyban. Báthory István fejedelem és lengyel király összekötése a Szentszékkal, a legkülönösebb fejedelem, Báthory Zsigmond szövetsége a legkülönösebb Habsburggal, Rudolf császárral, az összeköttetések a román vajdakkal s a hatalmi csoportok akciói a Porta hatalmi csoportjaival és a folyamatos összeköttetés a protestáns országokkal jelzik, hogy a kis fejedelemség a nemzetközi politikában sokszor az egyházi és a kulturális kapcsolatokon át követni tudta Európa változásait. Nagyban hozzájárult, hogy a török és a Habsburg beavatkozások, a támadások, a nagy területi veszteségek ellenére is a fejedelemség talpon maradhasson.

Sokat foglalkoztak az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország ellentétével. Az együttműködés kevés figyelmet kapott. Pedig az erdélyi politika nemcsak külkapcsolatainak kialakításában használta ki a Magyarország kényszerű megosztottságából adódó lehetőségeket. Báthory István fejedelem és lengyel király Nádasy Ferenc királyi tanácsosnak a nyugati végekre címzett írásában a királyság és a fejedelemség együttműködésével foglalkozott, és leszögezte: közösen kell hogy szolgálják „az ország szabadságát”, „az haza” javát, „az miben lehet, publice, és privatum”. Majd a megosztottságban rejlő többtényezős politika követelményeit így indokolja: „Ne hagyja kegyelmed hátra a Hunyadi Jánosné tanácsát, melyet fiainak adott volt. Ne adjátok egyszerre kézbe magatokat e tökéletlen időben. Kettőtök, hármatok találhat módot benne, miképen hon maradjon.” A tizenöt éves háború végén Bocskai és Illésházy István szorosán együttműködve érte el, hogy a dinasztikus és anyagi válságát élő Habsburg-kormányzat lezárja az értelmetlen háborút, és megkössék a bécsi és a zsitvatoroki békét. Ha összevetjük a 16–17. századforduló két nevezetes államelméleti művét, Kovacsóczy Farkas dialógusát Erdély igazgatásáról és Révay Péter *De Sancta Corona Regni Hungariae* című munkáját, a területi és időbeli távolságok ellenére, nemcsak a humanista műveltség közös alapjaira ismerünk, hanem koruk ál-

lamelméleti gondolkozásának azonos követelményeire is. Az állam feladatát mindketten az emberi társadalom összhangjának megteremtésében, a belső egyensúly és biztonság kialakításában jelölték meg. Néhány rövidebb időszakból ismeretesek a királtsági főméltóságok és a fejedelmek kapcsolatai, Pázmány Péter kardinális és Bethlen Gábor fejedelem levélváltásai tanúsítják, egyaránt az ország békéjét keresték. Zrínyi sorai évszázados közös gondolatformák, bibliai példák és egyetemes szimbólumok sűrítvényei: „Elveszett az ország karja, Pannonia jobbjá, sőt a keresztény országok pajzsa: Erdély.” A török „Erdélt, koronánknak egy legszebbik boglárát felprédálta...”

A fejedelemség szerves gazdasági kapcsolata a Királtsággal és az ország török megszállta területével soha nem szakadt meg, és szoros kötelékek fűzték a közelebbi és távolabbi régiókhoz. Közvetlenül és közvetítők láncolatán át rendszeres és jól kiépített kereskedelem kötötte össze Lengyelország, Morvaország, Ausztria piacai-val, igásállattal, élelemmel látta el a német fejedelemségeket és az itáliai városokat, rezet és sőt szállított török területre, s a nyugati, az itáliai posztófajták, a német iparcikkek felvevőpiaca volt. Átmenő forgalmat biztosított a török és a keresztény területek, a nyugati, északnyugati, északi régiók s Moldva és Havasalföld között, és természeti kincseit számon tartotta a kora kapitalizmus világa. Rézbányái felkellették Svédország érdeklődését. Sóvagyónát a Fugger bankház már 1528-ban felmérte, faktorai számoltak az olcsó munkabérrel és a vízi szállítás előnyeivel. Másfél évszázadon át a sóbányászat és sókereskedelem nyereséges vállalkozás, egyedül 1663-ban, háborús évben a 270 000 darab, 9000 négyökrös szekérrakomány só elszámolása jelentős teljesítményre vall. Legutóbb a kolozsvári harmincadjegyzékek gondos feldolgozásából kiderült, hogy a 17. század elejére a város Közép-Európa jelentős kereskedelmi központja lett.

Korán, már Báthory István gazdaságpolitikájában feltűntek a merkantilista tendenciák. A korabeli Európára jellemző kereskedelempolitikát Bethlen Gábor fejlesztette az ország adottságaihoz mérten is magas színvonalra. Az állami monopóliumok bedolgozó kisvállalkozókat éltettek, és befektetésekkel bővültek. A bankok jelentőségét a korra jellemző árforradalom kiegyensúlyozásában és az államgazdaságban Bethlen határozottan felismerte. Tervét, az ország pénztárát nem is tudta létrehozni, hiszen a Habsburg Birodalom is csak jó évszázados késéssel a 18. század első éveiben alapított bankot. Élt azonban a nemzetközi átutalások, a charta biancák gyakorlatával. Nehézségekkel és veszteségekkel küzdve, de Erdély bekapcsolódott a nemzetközi pénzforgalomba, bekerült a nemzetközi gazdaság érdekszférájába. Az 1620-as években az angol parlamentben mérlegelték az erdélyi kereskedelem lehetőségeit. Bethlen nagyobb gazdasági régiókban gondolkozott. Beadott egy tervezetet III. Ferdinánd kormányzatának, hogy a szomszédos országokkal együtt alakítsanak ki közös pénzrendszert. Választ nem kapott, annyit azonban elért, hogy az 1627. évi tokaji egyezményben megszüntették a vámot a fejedelemség és a királtság között. A 17.

század első felében Szeben, Brassó, Beszterce más városokkal együtt gazdagodott, az erdélyi polgárság lendületes gyarapodását élte. Bethlen Gábor megnyitotta az országot a gazdaságban hasznos társadalmi csoportok előtt, örmény és zsidó kereskedők, morvaországi posztókészítők, fazekasok, német ágyúöntők, sziléziai bányászok befogadásával munkaerőt, szakértelmet, technikát, szellemi tőkét vont be. A kereskedelmi jövedelemből gyarapodó gazdaságpolitikát I. Rákóczi György szigorú takarékossgal, több beruházással folytatta. Apafi Mihály fejedelem a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva ugyancsak merkantilista politikával tudta egyensúlyba hozni a háborúban súlyosan sérült ország államgazdaságát. Hullámvölgyekkel, de százévi folyamatossággal a merkantilista gazdaságpolitika jól nyomon követhető, és hatékonyan működött. Természetesen minden jelentős teljesítmény ellenére az erdélyi aranykor fajsúlya messze más, mint a németalföldi „golden age”, bármennyire is fénylő a 18. századi nagyfejedelemséggel összevetve. A befektetések elvesztek, az áttörés a tőkés rendbe több időt, hosszabb béke éveket kívánt volna. Ígéretét az otthonok, a munkakultúra, a családi élet, a társadalmi érintkezés, a tanultság, műveltség emelkedő értéke és a „*megmaradásba vetett bátorság*” hordozta. A székely falutörvényekben az erdőket óvó szigorú rendtartás indoka: őseiktől kapták, hogy megőrizték az unokáknak. Erdély sötét éveiről, a tizenöt éves háború megpróbáltatásairól, a tatár betörésekről még mindig kerülnek elő elképzelhetetlen veszteségekről tudósító források. Erdély elementáris pusztulásáról, „bukásáról”, „gazdasági elmaradottságáról”, a fejedelemség életképtelenségéről az általánosító régi sémáknak azonban kevés a köze a valósághoz. A Fejedelemség gazdasági értéke a 17. század végén sem csökkent: sókereskedelme nemzetközi vállalkozót vonz, réz- és higanybányái külföldi hitelfedezetül szolgálnak, megjelent a balkáni kereskedelmet is összefogva az angol érdekeltségű Levante Compagny, beáramlott az értéktelen lengyel zloty, de forgott az értékes pénz, a holland oroszlanos tallér is.

Szamosközy István 1604. május 25-én, Szent Orbán ünnepén jegyezte fel: Prágát villámütés érte, két templom leégett, a többi megrongálódott. „Másnap úgy azon Prágában ez meghégettes romlott templomoknak az képét szellel árultak az varoson, ki nyomtatva, az mint űk szokták.” Valószínűleg első eset, hogy az egyik legfontosabb kortörténeti fejleményt, a gyors tájékoztatást és annak eljárását történetíró magyarul feljegyezte. Erdély tele van hírekkel, mindenki mindent tud, a levelekben visszatérő fordulat „hír nélkül ne hagyjon”. A fejedelemség a tájékoztatás és tájékozottság segítségével tudott jelen lenni a több hatalmi és kulturális központot kialakító Európában. A hír, a propaganda, a közvélemény formálása a politika és diplomácia új eszköze lett. Kényszer szülte követelményt fordíthatott javára: Konstantinápoly, ahol állandó rezidenseket tartott, a korabeli európai diplomácia legizgalmasabb központjává alakult. Bethlen Gábor majd egy évtized múlva a császári udvarba küldött követét, Kapy Andrást utasította, hogy az ország jó hírének is viselje gondját: „az felőlünk

költött sok rossz dolgokat hamisítsa meg, elhíttetvén mindenekkel kereszténységhez való jó akaratunkat és tisztaságát szívünknek.”

A harmincéves háborúba Erdély mint önálló államiságát kiépített ország kapcsolódott be a Habsburg Birodalommal ellentétes politikai tömörülések oldalán. Nem az volt a lényeg, hogy ki ellen, hanem hogy miért. A fejedelemség, mindaz, amit a törvények, a vallásszabadság, az intézmények, a nemzetközi szövetségek összessége, a gazdasági, társadalmi és művelődési önrendelkezés kifejezett, nemzetközi védelmet kívánt. „Ez a szép ország” – a szép fogalma ezúttal tartalmi értékeire vonatkozott – önmagában törekeny volt. Bethlent a cseh, morva és magyar konföderációban, a hágai szövetségben, a westminsteri szerződéssel közvetlen céljain kívül távlati tervek vezették. „Éjjel nappal azon gondolkodom – írta –, miként szerezhetek nemzetemnek egy állandó békességet.” Tudatában volt, hogy az ország biztonságát hosszú távon csak úgy teremthetik meg, ha önállóságát a legmagasabb szinten is elismeri Európa, vagyis befoglalják a nemzetközi békerendszerbe. Szándékát I. Rákóczi György fejedelemnek sikerült megvalósítania. „A mi nemzetünket a békénél egyéb meg nem tartja” – írta követi utasításában, s a franciákkal és a svédekkel kötött megállapodásában külön tétel, hogy az Erdélyi Fejedelemséget befoglalják a háborút lezáró általános békébe.

A vesztfáliai békemű megalkotói a harcban állt országok érdekeit úgy akarták elrendezni, hogy ne legyen többet háború a keresztények között. Az érdekek egyeztetésén kívül ennek súlyos követelményeit is megfogalmazták: a török visszaszorítása és a hatalmi egyensúly.

1648: az Erdélyi Fejedelemség mint Franciaország és Svédország szövetségese került be a vesztfáliai békébe, s ezzel nemcsak államiságát ismerte el a legmagasabb nemzetközi fórum, hanem azt is, hogy a térség stabilizáló tényezője. Török protektorátus alatt, a katolikus Franciaország és a protestáns Svédország oldalán, Habsburg hatalmi szférában lévő és nemzetközi békerendszerbe foglalt ország nézett a 17. századi Európa történelmi jelentőségű változásai elé: háborúk a török visszaszorítására és az hatalmi egyensúly érdekében a nemzetközi erőviszonyok átrendezésére.

„Erdélyország Európának abban a szegletében fekszik, amelynek biztonsága szorosán összefügg a többi Európa biztonságával, romlása pedig romlást hoz a többi nemzetekre is” – fogalmazta meg Bethlen János 1663-ban a hatalmi egyensúly gondolatát erdélyi látószögből. Különleges történelmi pillanatban. Regensburgban ülésezett a német fejedelemségek gyűlése, jelen volt Lipót császár és magyar király, figyelt rá az angol, francia, a spanyol s a pápai diplomácia. A török elleni nemzetközi háborúról kellett dönteni. Eleve védekezésre szorítkoznak Köprülü Ahmed nagyvezír hadjáratával szemben? Vagy a királyságbeli politikusok, Zrínyi Miklós vezetésével és a Rajnai Szövetséggel együtt szervezett támadó háború megindítása mellett voksolnak? A fejedelemség részt vett a szervezkedésben, s 1663. október 31-én a

Rajnai Szövetség gyűlésén elhangzott *Vortrag* Erdélyről mint a török elleni összefogás egyik kulcsfontosságú országáról szólt.

Másfél évszázad egymást váltó generációit a királyságban és a Fejedelemségben egyaránt az a közös gondolat hatotta át, hogy a török megszállás nem örökletes, az ország közepén az Oszmán Birodalom jelenléte átmeneti állapot. A fejedelmek ennek megfelelően többszörös török politikát vittek. Rövid távon a barátságos távol tartás jellemezte ezt a politikát. Adók, vagyont érő ajándékok, hintók, órák, aranymedencék, ékszerek árán nyertek nyugalmat, védték ki a beavatkozásokat, szerelték le a török pártfogással próbálkozó hatalomra törő csoportokat, s megtanulva az oszmán gondolkozást, ezzel a sajátos fegyverrel tartották a jó viszonyt a határ menti török pasákkal. Világosan kirajzolódott az óvatos engedékenység céljai és határai. Minden a hosszú távú politika érdekében. Átforgatva a fejedelmek írásait, a tanácsurak vótumait, a diplomáciai utasításokat, világosan kirajzolódik előttünk a hosszú távú erdélyi török politika: megszabadulni, kitörni az Oszmán Birodalom hatalmi szférájából. Egyetlen fejedelem sem gondolta, hogy erre önjerejéből vagy akár csak a királyi Magyarországgal összefogva képes lehetne.

Báthory István ismerte fel Lepanto (1571) után, hogy az Oszmán Birodalom, bár még nagy erővel rendelkezik, de eredeti dinamizmusát elvesztette, s elérkezett az idő, hogy visszaszorítsák Európából. Kezdeményezése, hogy a Szentszék védnökségével a közép-európai országok – Lengyelország, az Erdélyi Fejedelemség, a Habsburg Birodalom, Velence – szövetségben összefogva indítson támadást, halála miatt nem valósult meg, de mintául szolgált.

Részt vett a fejedelemség a keresztény világ minden török elleni vállalkozásában, hatalmas áldozatokkal. A tizenöt éves háború elvitte az ország vagyonát, értékeit és lakosságának életfáján mély bevágás jelezte a pótolhatatlan veszteséget. Mégsem utasította vissza az 1610-es években Sully nagyvonalú tervét, hogy részt vegyen egy széles körű európai összefogásban. Bethlen Gábor a politika széles skáláján játszik. Óvatos, alakoskodó, barátkozó és megtévesztő, de az ország érdekében szuverén és célra törő. Megpróbálta például Wallensteint rávenni, hogy a törökre fordítsa a protestánsok ellen kivont fegyverét. I. Rákóczi György török elleni összefogás tervét küldte el a lengyel királynak. Fia, II. Rákóczi György, amikor követte apját a fejedelmi székben, 1648 végén felajánlotta kardját III. Ferdinánd magyar királynak a török ellen. Dokumentumok tanúsítják, hogy lengyelországi hadjáratának kudarca után abban a biztos tudatban fordult fegyveres erővel Ali budai pasa csapatai ellen, hogy a királyi Magyarország, a Habsburg-kormányzat, a német fejedelemségek katonai és diplomáciai segítséget adnak, és nemzetközi összefogással Európa a török ellen fordul. I. Lipót császár úgy nyert 1658 nyarán a frankfurti német-római császárválasztáson, hogy megfogadta, csapatokat küld a fejedelemség megsegítésére. Európa-szerre pedig röpiratok, kiáltványok hirdették: elérkezett a török legyőzésének ideje. Velence 1645 óta harcban állt a török hadiflottákkal, az erdélyi–török háború

(1658–1661) második a Szent Liga vállalkozásához (1683–1699) vezető keresztény–török háborúk sorában. Európa nagyvárosaiban újságok tudatták, hogy „a Kereszténység legkeletibb bástyáját”, Váradot ostromolják, bevették, elfoglalták, Szent László bronzszobrát összetörték, s darabjait ágyúöntő műhelybe szállíttatta Ali pasa (1660). Isac Basiere II. Rákóczi György fejedelmet a „Kereszténység Achillese” névvel illette. Kemény János fejedelem a kereszténység összefogásának biztos tudatában mondta fel a fejedelemség török protektorátusát, s mint előde, ő is az oszmánok ellen harcolva vesztette életét (1662).

Apafi Mihály attól kezdve, hogy a Habsburg–török megegyezés alapján Ali pasa erőhatalommal fejedelemnek választotta (1661), titkos kapcsolatot tartott a török elleni nemzetközi szövetséget szervező magyar politikusokkal. Amikor Köprülü Ahmed nagyvezír kirendelte maga mellé Érsekújvár alá, hogy eszközül használva behódoltassa a királyi Magyarországot, szándékát Apafi a kényszer szülte politikai játszma magasiskolájáról és nem kis bátorságról is tanúskodva hiúsította meg. „Erdélyből jót vesz a kereszténység, csak ők is realitást mutassanak végre” – írta Bánffy Dénes 1663 őszén, amikor Köprülü Ahmed csapatai végigégették Morvaországot.

Az Oszmán Birodalom új kihívására választás elé került nemzetközi hatalmakat kívánta Bethlen János Erdély történelmével meggyőzni: „Egész Európa a mi dolgainkról beszél, és ügyünkben [...] azok, akik messze és távol élnek és a bizonytalan híreszteléseknek hitelt adnak, elhamarkodott ítéleteket hoznak...” Döntést a fegyver ereje, a téli hadjárat sikere hozott. 1664 tavaszán megérkezett a magyar, horvát és a Rajnai Szövetség csapatai mellé a birodalmi, a császári haderő s a francia segédhad. A győzelmeket, a szentbenedeki csatát és a szentgotthárdi győzelmet egész Európával együtt Erdély nagy reményekkel ünnepelte. A fejedelemség veszített talán legtöbbet, amikor Porcia herceg, a Titkos Tanács elnöke és Montecuccoli, a császári hadak fővezére a Habsburg Birodalom nyugati érdekeit tartván szem előtt, hirtelen békét kötött az oszmán hatalommal.

Az erdélyi politikának a vasvári békét követően viharos változásokhoz kellett alkalmazkodnia. Bánffy Dénes még úgy tudta, hogy „Az békességet csak Porcia fejedelem és Cocoli csinálták, az Imperium, sem más Confoederatusok nem acceptálták, sőt az Impérium is egészen a francia király mellé állott száz ezer embert ígervén az török ellen való hadra”. A francia király levelét a kancellár fia, az ifjú Bethlen Miklós vitte Párizsból Erdélybe, fordult vissza, hogy Pozsonyon, Bécsen át érkezzon Csáktornyára, s a végzetes vadászatról majd az idős erdélyi államférfi császárvárosi fogságában írja meg a ma ismert egyetlen szemtanúi beszámolót.

Apafi teljes horderejében felmérte a veszteséget: „szomorúan értettem annak a Híres Vitéz úrnak ily véletlen s még pedig oly alkalmatossággal történt halálát, melyben sem Édes Hazájának, sem Nemzetének megh. maradása, sem penigh messze kiterjedt dícsértes nevének öregbülése nem tétetett volt fel ez okul. Magára nézve is minden értelmes és igaz magyarok előtt szomorúságot indíthat ez dolog, de nemze-

tére nézve (mely végső veszedelemben forogh) lehetetlenség kemény szíveket is könnyezésre ne indítson... ”

A fejedelemség állami szuverenitása veszélybe került, felmerült, hogy megszállják, „pasasággá teszik.” Se szeri, se száma a hasonló kijelentéseknek: „Apafi fejedelemre van az török nemzetnél nagy harag.” Wesselényi nádor aggodalma sem egyedüli: „féltem a mártíromságtúl.” Apafi azonban kormányzó körével kihasználta, hogy a Portát lekötötte Kandia kínosan elhúzódó ostroma, és sikerült belső nyugalmat teremtenie. Igaz, Erdély török bekebelezésére jócskán történtek kísérletek: a török lovasok messzire hatolnak az erdélyi folyóvölgyekbe, kitágítják a váradi vilajet hatókörét, és a portai pártok sandán támogatják egymás ellenében is, nemegyszer bécsi hatalmi csoportokkal is összefogva a teljes alávetettséget ígérő fejedelemjelölteket. Apafi, akit Tavaszgy Sándor „tapogatva járó” fejedelemnek nevezett, viszont negyed évszázadon át, ha nagy nehézségek között is, egyensúlyban tartotta az erdélyi államot, kivárásos politikát vitt, erősödő nyugati orientációval.

Bethlen Miklós 1666 nyarán Teleki Mihály tanácsossal együtt mint a fejedelem megbízottja ment ki Wesselényi nádor eperjesi, majd murányi tanácskozására. Ön-életírásában végeérhetetlen vendégeskedésekről írt, viszonylag szűkszavúan. Viszont az egykorú dokumentumok azt bizonyítják, hogy nemzetközi esélyeket mérlegelő tanácskozások zajlottak, arról is tárgyaltak, hogy hol legyen majd a két ország, a királyság és a fejedelemség határa, ha kiverik a törököt az országból. Itt döntöttek a rövid távú politikáról is, a fejedelemség közvetít, hogy a királyság főméltóságai különbékét kössenek az oszmánokkal, mert a vasvári béke nem akadályozta meg, hogy állandó betörésekkel újabb területeket szakítsanak le a királyságból, amelyet az egykori ország „galléra”, „rojtja”, „szegélye” névvel illettek. Bethlen János, lehet, hogy fia tájékoztatása alapján ismerteti a nádor beszédét: Megállapította, a magyar nemzet rendkívül nagy veszélyben forog: „mint ősi szent, mint profán dolgai, sőt még lelke is bizonytalanságban van. Ha megvakulni nem akar, nyitott szemmel látja ezt Európa [...] Tudjuk, a keresztény világ számára szinte csoda és példázat leszünk.”

Következményei ismeretesek. Az viszont kevésbé, hogy a fejedelemség védelmet nyújtott az üldözötteknek. A kivégzésekről és a prédikátorperről Erdély tájékoztatta az európai közvéleményt a rendkívül egyoldalú s a magyarokat törökbérencnek, árulóknak, a kereszténység ellenségének nevező császári propaganda ellenében. Erdélyben virágzott a kultúra, a fejedelmi diplomácia soktényezős, tartja a bécsi kapcsolatokat, újrendezi viszonyát Lengyelországgal, kialakítja az angol–holland orientációt. Majd az európai erőviszonyok éles fordulatával megkötötték a francia–lengyel–erdélyi szövetséget (1675–1678), s államisága nemzetközi elismerését bizonyította, hogy befoglalták a nynwegeni békébe (1679).

A fejedelemségre nézve megkésetten és kedvezőtlen körülmények között indult meg a nemzetközi háború a török európai hatalmának visszaszorítására. Köprülü Ahmed bécsi hadjáratában (1683) megkövetelte, hogy a fejedelem sereggel vonuljon ki,

különben a tatárok égetik fel az országot, de nem bízott benne: az erdélyi seregecske őrizte a győri hidat, őket pedig a budai pasa. Apafi a háború elejétől kapcsolatot tartott Esterházy nádorral, Sobiesky lengyel királlyal, majd azután, hogy megalakult a Szent Liga, s XI. Ince pápa támogatásával Velence, Lengyelország a Habsburg Birodalom szövetségéhez a krími tatárokat lekötő Oroszország is csatlakozott, Bécsben, 1686. június 28-án szerződést írtak alá Apafi és Lipót császár teljhatalmú megbízottai. A fejedelemség, amíg az ország a „török torkában van”, pénzzel, élelemmel és a csapatok kiteleltetésével vesz részt a kereszténység vállalkozásában, a császár és magyar király pedig szavatolja a fejedelemség államiságát s azt, hogy a császár bevéte-ti Erdélyt a törökkel megkötendő fegyverszünetbe vagy békébe.

A hadművelleti vonal Ukrajnától, a Királyságon, a Duna mentén át a Balkán-félszigetig húzódott, s Erdély kiesett a támadás fővonalából. Várad nagyon későn, Apafi halála után, 1692-ben szabadult a megszálló török hatalom alól. Ennek ellenére a fejedelemség elérte, ami Thökölynek nem sikerült, hogy ne szoruljon az oszmán hatalom oldalára ebben a döntő háborúban.

A karlócai béketárgyalásokon (1699) a Habsburg Birodalom, Velence, Lengyelország megegyezését az oszmán hatalommal közvetítő angol követ, Lord William Paget a fejedelemség állami önállóságának megtartását kívánta biztosítani. A Holland Rendi Tartományok gyűlése is utasította a tárgyalásokra kiküldött mediátorát, Jacob Colyert, hogy legyen rajta: az Erdélyi Fejedelemséget foglalják be a béke szövegébe. Erre az 1686. évi szerződést követő további megállapodásokon kívül a *Diploma Leopoldinum* (1690) is alapot adott, mert a fejedelemségnek mint a korona országának az államiság alapvető feltételeit, a fejedelemválasztás, öngazgatás, gazdasági önrendelkezés jogát a vallásszabadsággal együtt szavatolta. Ezzel szemben a tárgyalásokon, amelyeken a királyság képviselői az előzetes megállapodások ellenére nem vehettek részt, a Habsburg-kormányzat követe, Oettingen gróf következetesen érvényt szerzett Kinsky kancellár követelésének: inkább lemondott a Temesközről, a Habsburg-érdekek érvényesítéséről Moldvában és Havasalföldén, de ragaszkodott hozzá, hogy a fejedelemséget a birodalomba tagolják. Az 1699. január végén kihirdetett karlócai békéből a Fejedelemség kimaradt, nélküle döntve róla, formálisan egyesítették a Magyar Királysággal, gyakorlatilag és valójában mint különálló tartományt a császári központi kormányzat alá vonták. Szekfü Gyula ezt úgy értelmezte a *Napkelet* hasábjain az *Erdélyi kérdésről* címmel zajló vitában (1925), és a *Magyar történet* (1935) lapjain, hogy „a független Erdélynek csak addig van létjoga, amíg Buda és a Duna–Tisza síksága török kézen van”. Még nem ismerte a fejedelemség európai beágyazottságából és az új hatalmi erőegyensúly érvényesítéséből következő esélyeket.

A reneszánsz időtudatának újdonsága, hogy elképzelik, tervezik, előkészítik a jövőt. Bár tudják, hogy kiszámíthatatlan, azért gondolkoznak róla, hogy valószínűségét minél jobban megközelítsék, és szűkítsék a véletlen, a szerencse esélyeit. A 16. szá-

zad végétől követhetőek a tervek, hogy mi legyen az Erdélyi Fejedelemséggel, ha a török uralom alól megszabadul az ország. Végigkísérhetők azok az elképzelések, amelyek a királyi Magyarországgal konföderációban vagy szélesebb közép-európai konföderáció keretei között láthatóknak a fejedelemség állami szuverenitását.

Bocskai István fejedelem sokat idézett politikai végrendelete, a *Testamentumi rendelés* alternatívákat vázolt fel, s legfőbb követelménye, hogy a két ország, a királyság és a fejedelemség létesítsen konföderációt. Bethlen Gábor kísérletet is tett, hogy létrehozza a közép-európai konföderatív államszövetséget. 1620 kora nyarán a beszercebányai országgyűlés Európa különleges diplomáciai találkozója volt. Megjelentek Csehország, Franciaország, Lengyelország követei, bejelentette részvételét a velencei követ, eljöttek a morvaországi, a sziléziai, az ausztriai rendek megbízottai, a magyar nádor és két megbízott a német-római császár, kettő a szultán nevében. Arról volt szó, hogy a Közép-Európa területén lévő országok szövetségi rendszert szerveznének, együttműködésüket közös pénz és kölcsönös kereskedelmi szabadság biztosítaná. Az újabb kutatások szerint az elképzelés nemcsak megfelelő nyugati támogatások hiányában futott zátonyra. Amikor kiderült, hogy a Porta csehországi hódításra akarja felhasználni, Bethlen félretette a tervet.

1664 őszén Zrínyi körében már azzal a többlettel mérlegelték a konföderáció tervezetét az *Elméledés* néven ismeretes dialógusban, hogy felmérték a nehézségeket is. „Jó volna a szomszéd országokkal való Liga; úgy mint Morvával, Csehországgal s ezekhez hasonlókkal.” De „Fel kell aszt mindenkor tenni ilyen nagj dolgokban s confoederatusokhoz való kérdésben, hogy azok az Nemzetek (az kik aszt akarják) vagjon é egymáshoz való igaz szeretete. Nem szenvedett e egyik a másiktul olyan injuriákat [...] meg emlékeztvén [...] a régi megbántódásokra [...] Csak lehetetlenség az, hogy amely Nemzet gyűlöli egymást, azok között állandó és szíves megegyesülés, és hasznos előmenetelre való Confoederáció légyen...” A Horvátország érdekét különösen hangsúlyozó *Elméledés* ismeretlen írója részletesen foglalkozott az Erdélyi Fejedelemséggel. Programot adó céljai szerint különböző véleményeket ütköztetett. Szerinte Erdélyt a németek, értelemszerűen az Ausztriai Ház szakította el Magyarországtól, a legutóbbi háborúig a fejedelemség „az töröktül injuriát nem szenvedett”, megbecsülték és másokkal is megbecsültették, de az oszmánok szavának hinni nem lehet, és Erdélyről is megegyeztek a Habsburg-hatalommal. Erdély, miként más keresztény nemzetek, „kénytelenségűl” hajlott a török hatalomhoz, és ha követnék példáját, „idővel” a többi magyar koronához tartozó országgal „edgyet értvén, az Török igát kivethetnék nyakokbul”. A közös parlament, a közös kereskedelmi szabadság terve a jövőbe mutatott. Szórt adataink szerint ismerhették néhányan Apafi körében is.

Erdély lakóinak vágyát, a jövő követelményét többek között egy erdélyi diák, Nadányi János foglalta össze még 1660-ban a leydeni egyetemen megvédett és Apafi

czai Csere Jánosnak ajánlott disszertációjában, mely szerint, Grotiusra hivatkozva, az emberi élet minőségét biztosító békére van szükség: „Mert mi a béke? Az emberi dolgok nyugodt szabadsága.”

Az új évszázad küszöbét forrongó ország lépte át. Az 1699. évi *Kolozsvári kalendárium* prognózisa óhaj maradt: „Mint e Seculumban ez Esztendő végső : / Adja Isten legyen Háborúság végző: Békességnek utat jövendőnek szerző! / Boldog állapottal mely lehessen fénlő.” A körülmények ismereteseek.

II. Rákóczi Ferenc 1700 őszén a következőként mérte fel a kirobbanó spanyol örökösödési háborúnak nevezett, egész Európát fegyverbe rántó küzdelem esélyeit: „Akár a franciák, akár a Habsburgok győznek a jelenlegi háborúban, felborul az európai hatalmi egyensúly.” Meggyőződése szerint nemcsak az ország szabadságáért – a királyság és a fejedelemség önrendelkezéséért – fogtak fegyvert: „Azon fáradozunk, hogy hazánk szabadságának visszaszerzésével nemcsak a nemzetnek, de az egyetemes Európának és a keresztény ügynek is szolgálhassunk...”

A szabadságharc a fejedelemségben elemi társadalmi erővel, de rendkívül kedvetlenül politikai és katonai körülmények között bontakozott ki, és súlyos áldozatokat követelt. Nagy nemzetközi visszhangot keltett, hogy az erdélyi rendek 1704 nyarán Rákóczit fejedelemmé választották, és az 1706. évi huszti országgyűlésen kijelentették, hogy a fejedelemség elszakad a Habsburg-hatalomtól. Rákóczi, noha 20 000 főnyi erdélyi hadsereget szervezett, a jól felfegyverzett és korszerűen kiképzett császári hadsereggel szemben Erdély egész területét csak rövid időre tudta kézben tartani, s 1707 tavaszán a marosvásárhelyi országgyűlés iktatta be fejedelmi méltóságába. Mégis mint választott erdélyi fejedelem nemzetközileg elismert és szerződésekkel legitímált ország uralkodójaként kapcsolódhatott be az európai diplomáciába. A két tengeri hatalom a nagy koalícióban a Habsburg Birodalom oldalán harcolt, ugyanakkor az angol közvélemény s a parlament jogosnak ismerte el a protestánsok igényét vallásuk szabad gyakorlására. A nemzetközi szolidaritás történetében 1700–1711 lapjai csaknem üresen várják, hogy megtöltsék tartalommal.

Az angol és a holland diplomácia korán átlátta, hogy a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség önrendelkezésének biztosítása befolyásolja a háború kimenetét, sőt meghatározó az európai hatalmi egyensúly kialakításában is. Az újrarendezett Európa hatalmi egyensúlya nem nélkülözheti Erdély gazdasági értékeit és belső nyugalomát.

I. József, amint elfoglalta a trónt (1705), leváltotta az apja hosszú uralkodása alatt megcsontosodott kormányzati garnitúrát, és elismerve a szabadságharc államát, hozzájárult, hogy angol és holland közvetítéssel kezdjenek béketárgyalásokat (1706). A fejedelemség államiségének elismerését, a szabad fejedelemválasztás igényét azonban mereven elutasította: a dinasztia magyarországi uralmának eleve feltétele, hogy Erdély mint központilag irányított tartomány tagolódjék be a birodalomba. Anglia bécsi követe, a tárgyalások közvetítője, George Stepney minden részrehajlás nélkül

állapította meg, hogy a magyarok ezt nem fogadhatják el, nem hagyhatják cserben aljasul szövetségesüket. „Ez pedig annyit jelent, hogy fejszét fognának a fa gyökerére, s aki oly szerencsés, hogy szabad kormányzat alatt élhet, nem nézheti másként, mint mély aggodalommal, hogy egy szegény népet (melynek öthatoda a reformált egyházak híve) egy csapásra megfosztanak szabadságától, s szolgaságra és eljövendő üldöztetésre kárhoztatnak.”

Az utolsó esély, hogy Erdély mint önálló állam kapjon helyet az újkori Európában, az volt, hogy a fejedelemséget a Magyar Királlyal együtt foglalják be a spanyol örökösödési háborút lezáró univerzális békébe. Ezúttal csupán a fejedelem és Ráday Pál elvei alapján a fiatal Klement János diplomata összeállításában elkészült politikai programtájékoztatóból idézünk Benda Kálmán fordításában. A hollandiai nyomdában kiadott művet az utrechti béketárgyalások (1712) résztvevői között terjesztették. A fejedelemség állami önállóságát a törvényekkel és a nemzetközi szerződésekkel igazoló írás a nemzetközi jogra, a természetjogra és a népek jogára hivatkozik. Hangsúlyozza: „Több mint egy évszázada tanúi lehetünk az egész német birodalomban Itáliában, Lotaringiában, Holsteinban [...] Svájcban és több más helyen, hogy az országok békeszerződés révén visszanyerik függetlenségüket. Olyan országok, amelyekre egyes nagyhatalmak különböző címen, néha egyszerűen a hódítás jogán igényt tartanak. [...] Feltételezzük, hogy a mostani háborút viselő hatalmak semmit sem kívánnak jobban, mint népeik nyugalmát egy ilyen véres háború után, és mivel a jövőt is szem előtt tartják, szilárd, tartós és megbonthatatlan békét akarnak létrehozni, amelyet az utókor is élvezhet. De ez a béke sohasem lesz elég szilárd Erdély visszaállítása nélkül.”

Az Erdélyi Fejedelemség az utrechti békéből kimaradt. Az ország másfél évszázados története ezzel lezárult. John Donne írja: „...minden ember a Kontinens egy darabja, része az egésznek; és ha egy rögöt elmos a tenger, Európa lesz kevesebb.”

JEGYZETEK

1. „Blasius Weres de Farczad: ... mikor osztotunk volna az Hasongarti fel hold szeöleöbeöl reszt kerék vala, mondta hogy... cziak szinten engedelembeöl miueltek az szeöleönek hasznaert.” 1647. ESzT,

2. 1629. ESzT, 766. Továbbá: „En es Razman Jsvtan az Nagy Razman Adamneval az mezarlas kereskedeseben egy tarsasagon voltunk, es ha my haznunk Jeott az mezarlasbol az eöregh azzonnak mindenbeöl rezt Attunk.” 1599. uo.

3. 1680. Porumbak. ESzT, I. 416.

4. 1656. ESzT, I. 405.

IRODALOM

Bethlen János: Erdély története (1629–1673). 1789 (1993). 318–317. Fordította P. Vásárhelyi Judit, az utószót és a jegyzeteket írta Jankovics József. Balassi Kiadó. Bp., 1993. – Erdély története. Főszerk.: Köpeczi Béla. I–III. Bp., 1986. II. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Szerzők: Péter Katalin, Trócsányi Zsolt, R. Várkonyi Ágnes. 612–1185. – Harald Roth: Kleine Geschichte Siebenbürgens. Köln – Weimar – Wien, 1996, 1999. – Harald Roth: Kis Erdély-történet. Ford. Hajdú Farkas-Zoltán. Csíkszereda, 1999. 146. – Illyés Elemér: Erdély és az új magyar történetírás. Új Látóhatár. München, 1987. 3. 317–333. – Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988. 312. – Nagy bibliográfiával: K. Lengyel Zsolt: Utószó. In: Harald Roth, 1999. 141–146. – Ambrus Miskolczy: Roth Harald: Kleine Geschichte Siebenbürgens. 1996. Ungarn-Jahrbuch, 24 (1998/1999) 356–359.

Benda, Kálmán: The Rákóczi War of Independence and the European Powers. In: From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Edited by János M. Bak and Béla K. Király, New York, 1982. – Benda Kálmán–Péter Katalin: Az országgyűlések a korajkori magyar történelemben. Bp., 1987. – Benkő Samu: Veszedelem az Órhegy tövében, 1657-ben. Dipsei Szabó István nagyenyedi krónikája. – Demény Lajos: Fejedelmekori székely iskolamesterek – Imreh István: Rendtartó öngazgató közösségek a Székelyföldön. – Kiss András: Kiadatlan erdélyi országgyűlési emlékek az ország romlásának idejéből (Az EOE kiegészítése 1657. és 1659. évi iratokkal.) – Köpeczi Béla: A 18. századi Anglia magyarsággépe. – Frey, Linda and Marsha: The Confessional Issue in international Politics: The Rákóczi Insurrection. Tusor Péter (szerk): Emlékkönyv. Bp., 1998. – Csetri Elek: Bethlen Gábor életútja. Buk., 1992. – Frey, Linda and Marsha: The Treaties of the War of the Spanish Succession. An Historical and Critical Dictionary. London, 1995. – Gebei Sándor: II Rákóczi György külpolitikája. Eger. – Jakó Zsigmond: Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In: Magyarok és románok. Szerkesztette Deér József és Gáldi László. Bp., 1943. II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Magyar András. Kritérium és Polis Könyvkiadó, Kvár, 1994. – Mureşanu, Camil: Epizód Bethlen Gábor Habsburg-ellenes háborújából. – Gorun, Gheorghe: A Habsburgok kísérlete Erdély vallási átszervezésére a XVII–XVIII. század fordulóján. Mindkét tanulmány in: Ifj. Barta János (szerk.): Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században. Tanulmányok. Debrecen, 1997. – Óváry Lipót: III. Pál pápa és Farnese Sándor bíboros Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése 1535–1549. Bp., 1879. 76. – Szekfü Gyula: Magyar Történet. III. 230. – Kolozsvári harmincad-jegyzékek (1599–1639). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc. Buk.–Kvár, 2000. – Szabó T. Attila: Erdélyi Szótörténeti Tár. VIII. Bp.–Buk., 1996. – R. Várkonyi Ágnes: Erdély és a veszt-fáliai béke. In: Scripta manent. Szerk: Draskóczy István. Bp., 1994. – R. Várkonyi, Ágnes: Hungarian independence and the European Balance of Power. In: Europica varietas – Hungarica varietas. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000.

Benkő Samu

Csillag a magyar tudomány egén: Bolyai János

A csillag asztronómiai meghatározásban saját fénnel világító, forró gömb, mely termonukleáris reakció útján termeli energiáját. Ebben az értelemben naprendszerünkben egyetlen csillag van, s ez maga a Nap (nagybetűvel írva), a bolygók nem csillagok, mivel nem önállóan világító égitestek, hiszen csak visszaverik a Naptól kölcsönzött fényt.

Ne feledjük azonban, hogy a magyar köznyelv az éjjeli égen látható valamennyi égitestet – a Holdon kívül – csillagnak nevezi.

Az átvitt értelemben használt csillag szavunk esetében azonban nem könnyű megállapítanunk, hogy a képzettársítás a forró, perzselő gáztömbre vagy mondjuk a szelíden pislákoló Esthajnalcsillagra – a Vénusz bolygóra – utal, amikor például a szerelmes ajkát elhagyja a „Csillagom, révészem...” típusú kérés. Az egymásra találó vagy társat kereső, olykor ostromló érzelmek intenzitásától függ, hogy csillagászatilag is minősíthetővé válik ember voltunk egyik legszebb tüneménye, a szerelem. Ennek hőfoka vagy fényereje – az, hogy perzsel vagy csak pislákol – a művészi nyelvhasználat révén juthat a halandó tudomására. Itt jut szóhoz a költő.

A tudományban használatos metafora esetében azonban amondó vagyok, hogy csak a saját fénnel világító, tudós alkotót, a valóban teremtő embert nevezzük csillagnak.

Bolyai Farkasnak (1775–1856), a marosvásárhelyi református kollégium tanárának a fia, Bolyai János (1802–1860), a hadmérnök-kapitány nem katonai rangja okán lett csillag.

Ha a tér végtelenségében a kozmikus erők milliárdnyi fényév, számunkra valójában elképzelhetetlen ideje alatt formálják a Napunkhoz hasonló csillagokat, a láng-

ésben megtestesülő embercsillagnak is az időben messze visszanyúló előzményei vannak. Ez az idő persze földi méretű, sőt ember léptékű.

Az egyetemes és a honi művelődés együttesen hozta létre azt a szellemi televényt, amelyből kisarjadtak a nagy alkotások. Bolyai János csillagként való feltűnéséhez a történelmi idő tette meg az előkészületeket.

Nyugat-Európa protestáns országaiban kialakult különleges nevelési-oktatási hajlék: a *kollégium* és a jezsuita, majd a piarista szerzetesrend sajátosan korszerűsített (*lyceumban* zajló) pedagógiai gyakorlata volt az intézményi háttére annak, hogy a 18. század végén és a 19. század elején Erdély jelesebb iskolái tisztességesen felkészíthették tudományos pályára vágyakozó tanítványaikat. Szép számmal fordultak meg Európa nagy hírű tudományegyetemein olyan erdélyi fiatalok, akik tudásban egyenrangú diáktársai lettek a németeknek, angoloknak, hollandoknak. A legjobboknak pedig az is megadott, hogy a szellemi önépítkezés folyamatában a hazai alapozású ismereteiket újjal és frissekkel kiegészítve az európai tudományosság élvonalába emelkedjenek.

A Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári, majd onnan Nagyenyedre áttelepített kollégium egyike volt azoknak a jeles iskoláknak, melyek fel tudták készíteni tanítványaikat az európai méreteket megüelő tudósi pályára. Az 1775-ben született Bolyai Farkasnak ebben a tanintézetben az a Kováts József a matematikatanára, aki a maga szakterületén összekapcsolja az erdélyi kollégiumi oktatást az európai tudományossággal. A Bernoulli testvérek bázeli előadásait hallgató Kováts enyedi tanári működése valósággal divattá tette a matematikával és a fizikával való foglalatosságot az Őrhegy tövében, a Maros-parti város diákvilágában.

De nemcsak közintézményi, hanem szűkebb körű társas előzménye is van a tudós Bolyaiak feltűnésének. Ez a szűkebb intézmény maga a család. A történelmi múltú Bolyai család nevét a Felső-Fehér megyei Bólya falutól kapta. Középnemesek voltak, s a család férfi tagjai a vármegyei közigazgatásban vállaltak kisebb-nagyobb funkciókat. Bolyai Farkas apja, Bolyai Gáspár szolgabíró őseitől örökölt csekélyke családi vagyonát felesége, Pávai Vajna Krisztina domáldi öröksége gyarapította. 1804-ben bekövetkezett halála előtt boldogan vette tudomásul, hogy Farkas fiából marosvásárhelyi kollégiumi tanár lett, kisebbik fia, Antal pedig vármegyei főjegyzőként örvendett köztisztletnek. Göttingába tudányszerzésre induló fiához intézett leveléből megtudjuk, hogy a Felső-Fehér megyei szolgabírót is megérintették az európai felvilágosodás Erdélybe is beszivárgott eszméi, jövődöbelijéhez intézett fennmaradt levele pedig arra utal, hogy maga is csillagokkal kacérkodó, házasulni vágyó fiatalember volt. Egy mondatot idézek az 1768. május 11-én kelt szerelmes leveléből: „Félek, húgom, hogy egyszer csak felülök a Göncöl szekérére, és éppen ott termek, mikor nem is reménlenéd, mert már látom, nem ok nélkül vélekedtek úgy felüllem az odavalók, mint tréfából húgomasszonynak említettem volt, bezzeg megessenék nékem egy éjszaka oly hosszú utat tennem, tudom, fáradt lészek, emlékezzék

meg Húgomasszony rólam, és némelykor az estvéli vacsorából tégyen el számomra egy-egy kevés jóízű maradékot.”

Az apa, Bolyai Farkas sokoldalú tehetsége láttán és olvasva ezt a nagyapai levelet elmondhatjuk, hogy Bolyai János alkatának, csillagként való fénylésének megvoltak a genetikai előzményei.

A család mellett egy másik nemes emberi kötelék – a barátság – is hozzájárult ahhoz, hogy erdélyi talajból kinöjjen a *Tér abszolút igaz tudománya*.

A 18. század legvégén a Göttingába érkező Bolyai Farkast diáktársával, a nála két évvel fiatalabb német Gauss-szal a „mathesisi szenvedelem és erkölcsi egyezés” úgy kötötte egybe, hogy az kihatott az erdélyi tudós elsőszülött fiának, Bolyai Jánosnak nemcsak pályaválasztására, hanem egész életére is.

Az 1802. december 15-én Kolozsvárott született Bolyai Jánosból (azért született a kincses városban, mert édesanyja, Benkő Zsuzsanna idevaló leány volt) apja Göttinga tudományos szellemében faragott matematikust. A marosvásárhelyi református kollégium matematikai tanszékét 1804-ben elfoglaló Bolyai Farkas korán felismerte fia különleges matematikai tehetségét, és nemcsak a tudomány elért eredményeit ismertette meg vele, hanem felhívta figyelmét a megoldatlan, kutatásra váró feladatokra is. Ilyen a már korábban is sokakat, köztük Bolyai Farkast is foglalkoztató geometriai talány, a párhuzamosok kérdése.

Az emberiség tudományos gondolkodásának egyik csodálatra méltó műve Eukleidész *Elemek* című munkája. A Krisztus előtti 3. században élt görög tudós elődei művére, valamint a maga tapasztalati és elméleti kutatásaira támaszkodva bámulatos rendszerezőkészséggel írta le az embert körülvevő fizikai tér valódi természetét. Axiomatikus rendszere megalkotásával olyan, a tapasztalatok alapján elfogadott feltevésekre alapozza ismereteinket, melyekre nem érzékszervi úton, hanem csak értelmünk absztrakciós képességének közvetítésével juthatunk el. Az axióma alaptétel, alapigazság. Eukleidész axiómái között van azonban egy, amelyről már a görög tudósok megállapították, hogy nem szeplőtelen. Köznapi nyelven szólva: a párhuzamos egyenesek úgy haladnak egymás mellett, hogy a köztük lévő távolság egyetlen ponton sem változik meg, következésképpen mindkét oldalukon bármennyire meghosszabbítva őket, nem találkoznak. Ezt az állítást tapasztalatilag úgy ellenőrizhetnénk, ha az egyenest jobbra és balra a végtelenbe követhetnők. Ez az *Elemek* különböző kézírataiban hol a 11. axióma, hol az 5. posztulátum elnevezést viseli, ezért van az, hogy a geometriai irodalomban így is és úgy is szokták emlegetni.

A párhuzamosok kérdésének megoldása, de ezen túlmenően a geometria korszerű alapjainak megvetése volt a fiatal Bolyai Farkas becsvágyának netovábbja. Behatóan vizsgálva a geometria eukleidészi axiómarendszerét, maga is szaporította a párhuzamossági axiómával ekvivalens posztulátumok számát. Különben a 18. század utolsó négy évtizedében a tudósok hatvanhét hasonló kísérlettel álltak elő.

Noha a pedagógiai becsvágytól fűtött apa maga keltette fel fiában az érdeklődést, mégis rettenetesen megijedt, amikor megtudta, hogy Bécsben, a hadmérnöki akadémián tanuló fia is a párhuzamosok rejtelmes feladványának a bűvöletébe gabalyodott. Kétségbeesve kéri, hogy hagyjon fel a kérdés kutatásával. Ezt írja akkor tizennyolc éves fiának 1820 tavaszán: „A parallélakat azon az útan ne próbáld: tudom én azt az utat is mind végig – megmértem azt a feneketlen éjszakát én, és az életemnek minden világossága, minden öröme kialudt benne – az Istenért kérlek! hagyj békét a paralléláknak – úgy irtózz tőle, mint akármicsoda feslett társalkodástól, éppen úgy megfoszthat minden idődtől, egészségedtől, csendességedtől s egész életed boldogságától. Az a feneketlen sötétség talán ezer newtoni óriási tornyokat elnyél – sohasem világosodik meg a földön, s sohasem lesz a szegény emberi nemnek semmije tökéletesen tiszta, a Geometria se; nagy s örökös seb ez az én lelkembe; az Isten őrizzen meg téged, hogy ez valaha olyan mélyen béegye magát – ez a Geometriához, a földhöz elveszi az ember kedvét; én feltettem volt magamban, hogy feláldozzam magamat az igazságért, s kész lettem volna martyr lenni, csak hogy a Geometriát megtisztítva ezen mocskokból adhassam az emberi nemnek; irtóztató óriási munkákat tettem; talán mindent elpróbáltam; sokkal jobbakat csináltam, mint addig, de tökéletes megelégedést nem találtam [...] Tanulj te az én példámon; én a parallélakat akarva megtudni, tudatlan maradtam, életem s időm virágját mind az vette el – sőt minden azutáni hibáimnak töve mind ott volt s a házi fellegzésekből esett reá. Ha a parallélakat feltaláltam volna, ha senki se tudta volna is meg, hogy én találtam, angyal lettem volna. – Higgy nekem!”

A tudomány azonban éppen azért halad előre, mert a fiak elengedik fülük mellett az őket féltő aggodalmas atyai beszédet, és rámerészkednek a maguk választotta irányba vezető, ember még nem járta utakra. Évtizedek múltával visszaemlékezve fiatal korára, a fiú azt írja, hogy apja óvásai nem fogtak rajta, hanem csak még konokabbá tették vizsgálódásaiban: „Ahelyett, hogy elriasztattam volna – olvassuk egy önéletrajzi feljegyzésben –, érdeklődésem csak még élénkült és a leghevesebbre fokozódott vágyam és energiám, hogy a lehetőség szerint mindenáron keresztül hatoljak rajta.” Bolyai János merészen az uralkodó gondolkodási mintát változtatta meg, tudós nyelven szólva paradigmát váltott, amikor felvetette és bebizonyította olyan térnek vagy tereknek a létezését, ahol a háromszögek összege nem 180 fok, és demonstrálta, hogy létezhet olyan háromszög, amelynek a területe végtelen. Megtalálta a matematikai nyelvezetet ahhoz, hogy egy ilyen világnak a létezését leírja. Innen a híres, 1823. november 3-án kelt temesvári levél súlyosan önérzetes, de semmiképpen sem öntelt bejelentése: „Most többet nem szólhatok, csak annyit: hogy *semmitől egy új más világot teremtettem.*” A párhuzamosság Bolyai-féle értelmezése szerint a geometria végtelen sok változatot foglal magában. Az euklideszi, azaz a földi méretű, a Bolyai-geometria speciális esete.

Csillagügyben kutakodva nem véletlenül idéztem viszonylag terjedelmesen az 1820-ban Bécsbe küldött apai levelet. Egyetemes emberi és magyar nemzeti szimbólum rejtőzik ebben a levélben, éppen úgy, mint a három év múlva, Temesváron papírra vetett fiúi válaszban.

Paradigmaváltást említettem az imént. Ezt a paradigmaváltást ismerték fel a Bolyai-jelenséget szimbólumként felfogó írók és tudománytörténészek. Közismert, hogy az emberi műveltség avatott tollú értelmezői milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak az ifjúságnak a művészet és a tudomány különböző jól körülhatárolható területein, így a zenében, a lírai költészetben és a matematikában. Ezekben a területeken az ifjú alkotók éppen azáltal váltak paradigmaváltókká, hogy olyan útra léptek, melyekről idősebb pályatársaiknak – mindenekelőtt apáiknak – legfeljebb sejtéseik voltak, de járhatóságukat kétségbe vonták.

A paradigmaváltásnak éppen a magyar történelem bizonyossága szerint a köztörténetben is hőse lehet az ifjúság. 1848 ebben a tekintetben éppen olyan példa, mint 1956 vagy a letűnt század utolsó évtizedének rendszerváltása.

Az erdélyi magyar szellemi életbe beépülő Bolyai-kultusz az elmúlt fél században egyre pontosabb fogalmazásban helyezte a hangsúlyt éppen a paradigmaváltásra. Ez történt akkor, amikor a második világháború után a román állami pénzből fenntartott állami magyar tudományegyetem viták után a Bolyai nevet vette fel, és ez történt annak a *Bolyai János élete és műve* című gyűjteményes kötetnek a megjelenítésével, amelyben az 1953-ban erőre kapó tudományegyetem névadója emlékének áldozott, és a Bolyai-kutatást azzal terelte új irányba, hogy előtérbe helyezte a hosszú időn keresztül ismeretlenségben szunnyadó marosvásárhelyi kézirati hagyaték vizsgálatát.

Ebben az itteni, mai múltidézésünkben illő szóba hozni azt is, hogy az 1957-ben újrainduló *Korunk* sokat tett a Bolyai-kultusz ébrentartásában, nem éppen kedvező politikai-eszmei széljárás közepette, s Bolyai Jánost sarkcsillagszerű tájékozási pontjává tette az erdélyi magyarságnak.

Ez év február 23-án a Kolozsvári Protestáns Teológia dísztermében elhangzott köszöntőmben elmondtam egyet-mást az új folyam indulásának sajátosságairól. Most itt arra emlékezem, hogy különösen Balogh Edgár ragaszkodott ahhoz (s ennek senki sem mondott ellent), hogy az újrainduló *Korunk* első számában már legyen jelen a Bolyai-tematika. Így írtam meg a *Bolyai Farkas, a műszaki értelmiség nevelője* című tanulmányt, s ez az említett számban meg is jelent. Azt is elmondtam, hogy ebből az írásomból gyanakvó pártideológusok a magyar műszaki oktatás követelését olvasták ki.

Hála Gáll Ernő és Balogh Edgár múltbéli javainkat számon tartó elkötelezettségének a Bolyai-tematika a későbbiekben sem vonult ki a folyóirat hasábjairól. Magam is több írásom közlését köszönhetem a *Korunk*nak.

A Bolyai-kutatásnak maradandó eredményeit őrzi a *Korunk* 1960-as évfolyama. A folyóirat Bolyai János halála 100. évfordulóján azon esztendei első és második számában több írás közlésével emlékezett az erdélyi születésű nagy magyar matematikusra. Tóth Imre *A nemeuklideszi geometria filozófiai jelentősége*, Weiszmann Endre „*A tér abszolút tudománya*” és *a szovjet kozmikus kutatás* címmel közölt tanulmányt. Abafáy Gusztáv *Bolyai János – a filozófus* címmel értekezett a gondolkodóról. Farczady Elek *A Bolyai-kultusz története és a marosvásárhelyi Bolyai-múzeum* címmel írt terjedelmes ismertetést. Cseke Vilmos *A matematikai nevelés kérdéséről* értekezve kapcsolódott az évfordulóhoz. Én ebben a számban *A történet-tan értéke és becse* címmel a marosvásárhelyi kézirati hagyaték egy eladdig ismeretlen fejezetét tettem közzé. Ebből a szövegből Bolyai János történelemszemléletét ismerhetjük meg, de van benne előzetekintés a jövőre nézve is. Érdekes, hogy a cenzor pont ezeket a sorokat törölte. Ahogy most elövettem az említett számot, látnom kellett, hogy a közlemény három ponttal végződik, és hozzá ez a szerkesztői jegyzet olvasható: „A kézirat a jövőben bizakodó Bolyai szavaival végződik.” Tudnunk kell, hogy már 1958-tól a *Korunk* abban a kitüntető figyelemben részesült, hogy megjelenés előtt minden kéziratnak a nyomdai levonatát kötelezően négy cenzor olvasta: a kolozsvári állami cenzor, a kolozsvári pártbizottság egyik funkcionáriusa, a bukaresti központi cenzúrahivatal hivatalnokja és a párt központi bizottságának ezzel a feladattal megbízott munkatársa. Ők egymástól is félve kötöttek bele mindenbe, amibe csak lehetett. Megkerestem, hogy mit kifogásolhatott a cenzor a Bolyai-szövegben. Csodálkozva idézem most, amit a három pont helyettesített: „...műveltséggel kell ügyekezniünk kitűnni, s ha lehet, nemcsak elérniük: hanem messze is elhagyniunk más, már régóta messze előrugaszkodott nemzeteket, azoknak dicső példát adván.” – Hát ez az, ami nem tetszett s nem kaphatott nyomdafestéket 1960-ban.

A *Korunk* abban is jeleskedett, hogy időről időre behatóan ismertette az újabb Bolyai-kutatások eredményeit. Nemcsak terjedelmes recenziók jelentek meg hasábjain, hanem tudománypolitikai gesztusnak minősíthető állásfoglalásra vállalkozott a szerkesztőség azzal, hogy 1982-ben Bolyai-díjat alapított, és a természettudományi könyvek közül elsőként Weszely Tibor *Bolyai János matematikai munkássága* című művét jutalmazta.

Befejezésül emlékeztetni szeretnék arra, hogy rövidesen 200. évfordulója lesz Bolyai János születésének. Nagy adósságot ró le és a *Korunk* hasábjain is megmutatózó szellemiséget követ a tudománytörténeti kutatás, ha az évfordulót arra használja fel, hogy ünnepi kiadványban tárja fel azokat a gondolatokat, amelyeket a csillagember több ezer lapnyi kézirati hagyatéka még mindig kiadatlanul rejt magában.

Romsics Ignác

A független vagy autonóm Erdély terve a magyar és a nemzetközi politikában (1919–1945)

Az a terület, amelyet ma Erdélynek hívunk – a történelmi Erdély mellett tehát a Bánság keleti fele, Máramaros, valamint az ún. Partium vagy Rések –, közel két évszázada képezi vita tárgyát a magyar és a román nemzet között. Az 1867-es kiegyezéssel ez a harc egy időre a magyar nemzet javára dőlt el: több évszázados különállás után Erdély ismét a magyar állam integráns része lett. Az első világháború végén, 1920-ban fordult a kocka: a győztes nagyhatalmak döntése alapján Erdély Románia részévé vált. Ez a rendezés 1940-ig tartott. Ekkor – Olaszország és Németország döntőbíráskodása alapján – Erdély egyik fele visszakerült Magyarországhoz, a másik pedig Romániánál maradt. A második világháború után, 1946–1947-ben újabb nagyhatalmi döntés következett: a háborút lezáró békek keretében a győztes hatalmak újraegyesítették Erdélyt, és Romániának adták. Ez a rendezés azóta is érvényben van. Tanulmányunkban azt fogjuk bemutatni, hogy az egyik vagy másik államhoz tartozás, illetve a megosztás mellett az 1918 és 1945 közötti időszakban hogyan és milyen formában bukkant fel a magyar és a nemzetközi politikában egy esetleges negyedik megoldás: a független, illetve az autonóm Erdély lehetősége.

A magyar elképzelések

Az önálló erdélyi állam vagy a román állam keretein belül autonómiát élvező Erdély gondolatával az elsők között Gyárfás Elemér, Kis-Küküllő megye főispánja, majd az ottani nemzeti tanács elnöke jelentkezett 1919. március 24-én. Tizenkét pontos memoranduma (*Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei*) „a magyar, a ro-

mán és a szász nemzet közös nagy érdekeiből” és a történelmi Erdély 1541 utáni autonóm fejlődéséből, az erdélyi önkormányzat történeti hagyományából indult ki. Erre hivatkozva a tervezet javaslatot tett egy, a három erdélyi nemzet képviselőiből álló kormányzótanács megalakítására és külön erdélyi országgyűlés megválasztására. Erdély pontos határaitól, államjogi státusáról és más fontos kérdésekről ez az országgyűlés lett volna hivatva dönteni. Gyárfás Elemér Emil Hațieganu erdélyi román miniszterhez juttatta el memorandumát. Választ azonban sem tőle, sem a Nagyszebenben székelő Kormányzótanácstól nem kapott.¹

Mintegy két hónap múlva, 1919 májusában egy másik magyar memorandum is a bukaresti és erdélyi román vezetők asztalára került. Ennek szerzője Rugonfalvy Kiss István debreceni egyetemi tanár volt. Rugonfalvy egészen más premisszákból indult ki, mint Gyárfás. Ő a román és a magyar nemzetet egyaránt fenyegető „szláv veszedelemre” hívta fel a román vezetők figyelmét, amely – mint írta – a Monarchia összeomlása után különösen fenyegetővé vált. Ebből kiindulva egy román–magyar meg egyezés, illetve közös politika szükségessége mellett hozott fel érveket, és javaslatot tett román–magyar perszónalunio létesítésére.²

1919 nyarán, a Tanácsköztársaság kikiáltása után a Bécsbe menekült Bethlen István és a körülötte gyülekező konzervatív ellenforradalmi politikusok is fontolóra vettek egy román–magyar szövetség lehetőségét. Elképzelésük lényege – Rugonfalvy gondolatmenetéhez hasonlóan – a szlávellenes román–magyar együttműködés, végző célja pedig egy Románia és Magyarország közötti államszövetség megteremtése volt.³

Az Erdély jövőjével, illetve a román–magyar viszonytal foglalkozó titkos román–magyar tárgyalások 1919 augusztusától, a Tanácsköztársaság bukása után Budapesten folytatódtak. Bethlenék köre azt javasolta, hogy Erdély Románián belül nagyjából ugyanazt a szerepet tölthesse be, mint amilyent 1867 és 1918 között Magyarország játszott a Monarchiában. Az elképzelés szerint közös lett volna az uralkodó, a külügy, a hadsereg, a pénzrendszer, a jegybank és a vám, valamint az ezekkel kapcsolatos törvényhozás és központi kormányzás. Egyebekben Erdély teljes állami önállóságot élvezett volna. Bethlen, illetve a magyar fél javaslata szerint Erdély törvényhozó szerve két kamarából állt volna. Az etnikai határokhoz igazodó választókerületekben általános választójog alapján választott képviselők alkották volna a képviselőházat, míg a szenátus, a felsőház az egyházak, gazdasági egyesületek, tudományos intézetek stb. delegáltjaiból tevődött volna össze. A központi törvényhozó és végrehajtó szervekben mindhárom Erdélyben beszélt nyelv egyformán használható lett volna. A közigazgatás, valamint az egyházi és kulturális élet megszervezésére a magyar jegyzék további kisebb autonóm területek, ún. kantonok kialakítását javasolta, a nyelvhatároknak megfelelően. Beligazgatási, oktatási, kulturális és egyházi ügyekben ezek a nyelvi-etnikai kis autonómiák maguk dönthettek volna.⁴

A román–magyar tárgyalások – noha a kisantant 1921-es megalakulásáig a közlekedés gondolata életben maradt – 1919 végére megfeneklettek. Ennek egyik fontos oka az angol kormány Budapesten és Bukarestben egyaránt a leghatározottabb formában kifejezésre juttatott rosszsallása és tiltakozása volt mind egy esetleges román–magyar különbéke, mind a bontakozó román–magyar–olasz szövetség ellen. Ennél is fontosabb volt azonban az, hogy Erdély kérdésében a román és magyar fél álláspontja teljesen összeegyeztethetetlennek bizonyult. Bukarest ugyanis nemcsak román–erdélyi perszonalunióról, hanem Erdély korlátozott autonómiájáról sem akart hallani. Csupán a magyar többségű vármegyék autonómiájának és a Renner-féle személyi elvű kulturális autonómiának a biztosítására mutatott – nem túlzottan eltökélt – hajlandóságot.⁵

A román–magyar tárgyalások zátonyra futását követő hetekben, 1919. november–decemberben mindazonáltal folytatódtak a magyar tervezetek Erdély magyar szempontból is elfogadható jövőjéről. E tervezetek műhelye ez idő szerint az ún. Békeelőkészítő Iroda volt, amelyet Teleki Pál és Bethlen István irányított. Jancsó Benedek, Bethlen István és mások részvételével e munka keretében született meg az a részletes tervezet, amely később a magyar béke delegáció VIII. számú jegyzékévé (*Az erdélyi kérdéstről*) vált ismertté. A magyar szakértők ebben kifejtett rendezési javaslatának kiindulópontja Gyárfás Elemér memorandumához hasonlóan az volt, hogy Erdély etnikai elveket követni próbáló megosztása Románia és Magyarország között a térség földrajzi egysége, külön történelmi múltja s az ezekből táplálkozó „külön erdélyi öntudat”, a „külön erdélyi magyar, oláh és szász hazafiság” miatt indokolatlan és célszerűtlen, teljesen kevert etnikai viszonyai miatt pedig nem is lehetséges. A három, elvileg lehetséges államjogi megoldás (Magyarországhoz tartozó autonóm, teljesen önálló független és végül Romániához tartozó autonóm Erdély) közötti választást – hangsúlyozta az anyag – a térség lakosságára kell bízni, amely népszavazással dönthetne jövőjéről. Ezek közül igazságos és megnyugtató rendezésnek az első és a második lehetőséget tartották a magyarok, s feltételezték, hogy népszavazás esetén – a történelmi Erdélyben az 55 százalékos román többség ellenére – a lakosság ezek egyikét választaná. A Bethlen–Teleki-féle augusztus–szeptemberi elképzelések és ezen utóbbi jegyzék közötti különbség ezen a ponton, tehát Erdély államjogi hovatartozásának a kérdésében nagy és szembeeszkő. Ez a különbség abból adódott, hogy a békekonzferenciára készített rendezési javaslat jórészt elvi síkon mozgott, s a magyar szempontból ideálisnak tartott megoldási lehetőségeket, azaz a maximális magyar igényeket tartalmazta. Az augusztus–szeptemberi tervezet viszont konkrét tárgyalási szituációban született (ráadásul olyanban, hogy a román csapatok a maradék Magyarország felét is ellenőrzésük alatt tartották), s így szükségszerűen idomult a tárgyalópartner, Románia elképzeléseivel. Ebben tehát valószínűleg az a minimum körvonalazódott, amit a konkrét helyzetben a magyar fél nemcsak elfogadhatónak, hanem esetleg el is érhetőnek gondolt. A jegyzék további részei a független

vagy a Magyarországhoz tartozó autonóm Erdély belső berendezkedésével foglalkoztak az 1919. augusztus–szeptemberi tervezetek szellemében. Részletesen tartalmazta az Erdélyen belüli autonómiákkal kapcsolatos elképzeléseket is. A svájci államberendezkedést alapul véve Erdély négy nyelvi-etnikai autonóm területre való felosztását javasolta. Ezekből egy túlnyomóan magyar, egy román, egy sváb és szász, egy pedig vegyes lakosságú lett volna.⁶

A magyar Békeelőkészítő Iroda erdélyi elképzeléseinek körvonalazásakor a térség új állami rendjének kialakítását is szentesítő békekonferencia immár közel egy éve, 1919 januárjától ülésezett. A nagyhatalmak – háború alatti programjuknak megfelelően – alapvetően az ún. „wilsoni elvek” alapján próbálták kiépíteni az új államrendet. A független Erdély gondolatának ebből következőleg nem szenteltek figyelmet.⁷

A nagyhatalmak Erdély függetlenítése vagy autonómiája iránti érdektelensége a két világháború közötti időszakot is jellemezte. A magyar politikai gondolkodásban viszont lényegében továbbra is folyamatosan jelen volt.

Az erdélyi magyarság különleges helyzetére reflektáló, regionálisan alapuló különböző megközelítéseket összefoglalóan transzszilvanizmus névvel illeti a szakirodalom. Az 1970-es években fellendülő transzszilvanizmus-kutatás a transzszilvanizmust kezdetben mint az *Erdélyi Helikon* köréhez tartozó írók, költők, publicisták, irodalomszervezők esztétikai, irodalmi jellegű önidentifikációs programját definiálta, kevés figyelmet fordítva a transzszilván ideológia politikai törekvéseire. K. Lengyel Zsolt viszont újabb tanulmányaiban a transzszilvanizmust regionalista politikai koncepcióként értékeli. A transzszilvanizmus eszerint az a sajtóságos erdélyi regionális eszme, amely Erdély önállóságát, illetve autonómiáját szeretné megvalósítani. Képviselei nem tartanak igényt arra, hogy feltétlenül az államalkotó anyanemzethez, illetve szülőhazához tartozzanak. Olyan „intézményesített kompromisszumra” törekedtek, amely föderalista szellemben, az életkörülmények azonosságára alapján, a regionális önállóság és a nemzetek sokszínűsége szerint jönne létre. Lehetett tehát revizionista is, és állhatott a status quo talaján is.⁸

Az erdélyi magyarság transzszilván jellegű politikai képviseletét kezdetben két szerveződés vállalta magára: az 1921. június 5-én Bánffyhunyadon megalakult Magyar Néppárt és az 1922. február 12-én Kolozsvárt megalakult Magyar Nemzeti Párt. A kettő együttműködéséből már 1921-ben létrejött az ún. Magyar Szövetség, amelyet azonban a román kormány 1922. október 30-án betiltott. A két alapító párt ezt követően 1922. december 28-án Országos Magyar Párt névvel alakult újjá, amely 1938-as feloszlásáig képviselte az erdélyi magyarságot. Az alapító két párt hívei közötti koncepcionális különbségek azonban mindvégig megmaradtak.

A Magyar Néppárt ideológusainak az elképzelése szerint Erdélynek Románia állami keretein belül kell maradnia, laza, föderatív függéssel. Ez az irányzat markánsan elhatárolta magát a revizionista Magyarországtól, illetve a határrevízió gondolata-

tától. Ez a program nyilvánosan először 1921. január 23-án, a Kós Károly, Zágonyi István és Paál Árpád által megfogalmazott *Kiáltó Szó* című röpiratban jelent meg.⁹

A Magyar Szövetség, illetve a Magyar Nemzeti Párt vezetői – részben a régi magyar politikai elit vezető személyiségei – ezzel szemben a független Erdély alternatívájában gondolkodtak. Ez az irányzat nem határolta el magát mereven Magyarországtól, ám azt, hogy a független Erdély megvalósítása első lépése lenne a Magyarországgal való egyesülésnek, természetesen nem képviselhette nyíltan. A korai transzszilvanizmus első és második típusának vitája részben a nemesi-konzervatív és polgári-progresszív körök kölcsönös szociális különbségeiből és idegenkedéséből is fakadt.¹⁰

Magyarország az egész két világháború közötti időszakban óvakodott Erdéllyel kapcsolatos politikáját világosan körvonalazni. A kormány baloldala – a liberálisok, a szociáldemokraták, az oktobristák és a népiek egy része – megelégedett volna az etnikai revízióval, azaz a határ menti döntően magyar területeknek a visszacsatolásával. Az ismertebb személyiségek közül ez jellemezte például Jászi Oszkár, Vámbéry Rusztem és Fenyő Miksa felfogását.¹¹ A konzervatívok és a jobboldaliak közül sokan az integer Magyarország helyreállíthatóságában reménykedtek. Ez fejeződött ki az ún. Szent Istváni-állameszmében, amely nemzetiségek szerinti föderatív struktúrát vázolt fel. Ez a gondolat először a *Magyar Szemle* egyik 1928-as tanulmányában (*Új Hungária felé*) jelent meg, ám a későbbiekben olyan egymással egyébként éles ellentétben álló személyiségek is felkarolták, mint például a konzervatív Szeffkú Gyula és a szélsőjobboldali Szálasi Ferenc.¹²

E két szélső pólus között álltak az olyan pragmatisták, mint például Bethlen vagy Gömbös Gyula is, akik a mindenkor adott nemzetközi helyzet függvényében törekedtek a lehetséges maximum elérésére (optimális revízió). Bethlen István legrészletesebben 1933-as angliai előadásai során fejtette ki a revízióval kapcsolatos nézeteit. Mivel Erdéllyel is foglalkozott, álláspontját kissé részletesebben ismertetjük. Bethlen első helyen – mint minimumot – követelte Londonban, hogy a határ menti „magyarlakta területeket népszavazás nélkül adják vissza Magyarországnak”. Miként 1920-ban, a Királyhágón túli történeti Erdélyt most is külön kérdésként kezelte. Ezúttal azonban nem kért népszavazást Erdély államjogi hovatartozásának eldöntésére, sőt alternatívákról sem beszélt, hanem egyértelműen és kizárólag a független és önálló Erdély mint egyetlen igazságos megoldás, illetve az önálló erdélyi államon belül megalkotandó területi-nemzeti autonómiák mellett szállt síkra. A román és a magyar nép – mondotta a Királyi Külügyi Társaságban tartott előadásában – „különféle jogcímen igényel egy olyan külön geográfiai egységet képező területet, amely közöttük fekszik, és amelyen a két nép annyira keverten lakik, hogy nyelvhatárokat vonni ezen a területen alig lehet. Közülük ma már egyik sem fog soha belenyugodni abba, hogy e terület végleg a másiknak az uralma alá kerüljön, mert mindegyik kész a legközelebbi alkalmat felhasználni arra, hogy ha a szerencse a másiknak kedvezett, holnap a

szerencse kerekét a maga számára fordítsa vissza.” „A független Erdély ezzel szemben – tette hozzá a húszas évek erdélyi transzszilván gondolkodóit parafrázálva – nem lenne sem Romániáé, sem Magyarországé, vagy ha úgy akarjuk, mind a kettőnek közös gyermeke lenne.” Ezzel összefüggésben idézte Svájc példáját, hosszasan foglalkozott a középkori Erdély „mintaállam-jellegével”, a későbbi fejlődés trendjeivel és a transzszilvanizmus eszméjével. Előadásaiban többször kitért azokra a veszélyekre, amelyek a Monarchia felbomlása következtében a dunai államokat perspektivikusan fenyegették. „A békeszerződések az Osztrák–Magyar Monarchia régi geográfiai, történelmi és gazdasági egységének a diszmembrációjával egy időben nem gondoskodtak arról, [...] hogy az általa betöltött hivatást más organizáció vegye át, s a Duna-medence népeit valamelyest egységbe foglalva és kollaborációjukat biztosítva nekik biztosságot, gazdasági téren prosperitást, a nemzetközi életben érdekeiknek védelmet és a nagyobb hatalmak rivalitásától való mentességet biztosítson” – mondotta például a Balkán Bizottságban tartott előadásában. „A békeszerződések revíziója tehát – tette hozzá – csak a kelet-európai rendezés első lépése, a második az itteni kis népek kollaborációjának a megorganizálása legyen. A revízió a prius, de éppúgy szükség van a második műveletre is, ez azonban csak a népek kibékítése után, a revízió révén érhető el.” „Ha a békeszerződések általános revíziója s ezen belül az erdélyi kérdés »helyes megoldása« és ennek alapján a román és a magyar nép megbékélése nem sikerülne, kudarccal végződne – zárta előadását az erdélyi kérdéstről –, [...] egy sötét és viharteljes idő következik, amelynek rendjén Közép-Európa kis népeire vagy a keleti szláv óriás fog kezdet emelni, vagy a germán Drang nach Osten, vagy egymással megegyezve mindkettő.”¹³ 1940-ben, amikor a kérdés napirendre került, Bethlen szempontjai – érthető módon – háttérbe szorultak.

Az Erdéllyel kapcsolatos második világháború alatti magyar álláspont azokból a memorandumokból ismerhető meg, amelyeket a magyarok 1943, illetve 1944 folyamán eljuttattak a nyugati szövetségesekhez. Három ilyen ismerünk: Schrecker Károlyt, Szegedy-Maszák Aladárét és Bajcsy-Zsilinszky Endrét.

Schrecker Károly memorandumja 1943 tavaszán jutott el a britekhez, Londonba. Tulajdonképpen szerzője valószínűleg nem Schrecker, hanem egyes konzervatív magyarországi politikusok, köztük Bethlen István volt. A szerzők bírálták az 1940-es döntést, s javasolták, hogy a román–magyar határt „helyesbíteni kell Magyarország javára, vagy második megoldásként független Erdély lenne visszaállítandó régi, történelmi határai között, svájci mintára, ahol három egyenjogú nép, a magyar, a román és a szász élne együtt. Magyarország lemondana részéről Erdélyben, és ugyanezt tenné Románia is.”¹⁴ Első helyre tehát a Magyarországon belüli autonóm Erdély programja került, s a független erdélyi állam eszméje a második számú lehetőségként jelent csak meg. Ez lényegében a magyar békeküldöttség 1919–20-as maximális programjához való visszatérést jelentette.

A második magyar memorandum 1944. június–júliusban készült, és augusztus 27-én iktatták a brit külügyminisztériumban. Szerzője Szegedy-Maszák Aladár volt, a külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője. A Schrecker-memorandumhoz hasonlóan ez is bírálta az 1940-es döntést, mivel az az új határvonalat „kizárólag az etnikai többség elve alapján vonta meg”. Ehelyett három elképzelhető megoldást javasolt. Ezek közül az egyik új osztóvonal megállapítása volt nagyjából a Maros mentén, ami az 1940-esnél magyar szempontból kedvezőbb lett volna. Egy ilyen megoldás azonban – hangsúlyozta – „nem veszi tekintetbe Erdély egységét, súlyos hátrányai lesznek a lakosságra nézve”. Ezért kijelentette, hogy „kívánatosabb lenne Erdély egységének tiszteletben tartása”. Hogyan? Két további megoldási lehetőséget vetett fel. „A kézenfekvő megoldás az lenne – olvashatjuk –, ha Erdély visszatérne 1918-as kiindulási pontjához, a Magyarországgal alkotott unióhoz, a románok és a szászok pedig elnyernék legszélesebb körű nemzeti jogaikat ezen állam keretei között.” És végül a harmadik lehetőség: az „önálló Erdély gondolata”. „Az erdélyi függetlenség vonzó eszméje mindhárom népnél kísért, mindegyik foglalkozik vele, de nyíltan csak az vallja, amely magát az adott történelmi helyzetben birtokon kívül levőnek, elnyomottnak érzi” – állapította meg. Egy ilyen Erdélynek – olvasható tovább – „a kantonális rendszeren és a három nemzet egyenjogúságán kellene felépülnie”. Ha ez a megoldás lépne életbe, akkor – vetette fel az emlékirat – Aradot és a bánági vegyes körzeteket vissza kellene csatolni Magyarországhoz. Továbbá meg kellene fontolni, hogy az önálló vagy „domíniumi” státussal rendelkező Erdély „esetleg perszónálunióban” Magyarországhoz kapcsolódjék.¹⁵

Bajcsy-Zsilinszky Endre munkája, amely a legrészletesebb – tulajdonképpen egy könyv – szintén a háború utáni rendezést befolyásolni akaró magyar propagandaharc terméke volt. A kötet elkészítésére – mint Vígh Károly kutatásaiból tudjuk – a magyar külügyminisztérium kérte fel 1943 elején. A kézirat 1943 nyarára készült el, amit a budapesti egyetem brit lektora fordított le angolra. A Magyar Revíziós Liga szervezésében ez jelent meg 1944 februárjában Svájcban. A magyar kiadás, amelyet használtunk, csak 1990-ben látott napvilágot Budapesten, Göncz Árpád fordításában.

A történelmi és kulturális tényekre alapozva Bajcsy-Zsilinszky Erdélyt a történelmi Magyarország szerves részének tekintette, olyan fontos országrésznek, amely a magyar kultúra megőrzésében kivételes szerepet játszott. Értelmezésében Erdély a honfoglalástól kezdve több mint ezer éven át magyar föld volt, s csupán az első világháborús vereséget követően lett Románia része. Mindazonáltal regionális szempontjai is voltak. Erdélyt négy bánásra kívánta osztani, egy magyarra, két románra és egy szászra. A helyi autonómia közigazgatási szervei ezek a bánóságok lettek volna. Javaslatának alapja tehát a Három Nemzet Uniója, amely a bánóságokból épül fel. Az Erdélyt alkotó három etnikum (magyar, román, német) békés együttélését garantáló szervezeti forma az autonómia, amely mindhárom nép fennmaradását és fejlődését biztosítaná. Elképzeléseit a svájci modelltől vezette le.¹⁶

Összegezve azt mondhatjuk, hogy az Erdély jövőjével kapcsolatos magyar elképzeléseket – a magyar politikai gondolkodás addigi main streamjéhez hasonlóan – erőteljesen áthatotta a történetiség. Legszerencsésebb megoldásnak mindhárom elképzelés Erdély Magyarországhoz tartozását tartotta volna, igaz autonómiával felruházva s belső viszonyait a svájci minta szerint rendezve. Második lehetőségként általában a független erdélyi állam megteremtését javasolták, s Erdély megosztását – ha egyáltalán – csak ezután.

A nagyhatalmak álláspontja¹⁷

Bár a nagyhatalmak szempontjai nagymértékben különböztek a magyar elképzelésektől, a háború alatti amerikai, brit és szovjet tervekben is fel-felbukkant Erdély függetlenségének vagy autonómiájának a lehetősége.

A Washingtonban még 1941 végén felállított békeelőkészítő bizottság Erdéllyel három egymást követő alkalommal, 1943. február 5-én, február 12-én és február 19-én foglalkozott. A téma referense, John C. Campbell négy lehetséges megoldást ismertetett, de ezek közül egyet sem tartott igazán szerencsésnek. A trianoni határok helyreállítását azért nem, mert ez az 1930-as román népszámlálás szerint is 1,5 millió magyart hagyott volna román uralom alatt, és így „állandósult volna egy nehéz kisebbségi helyzet”. A Trianon előtti határok visszaállítása, tehát egész Erdély Magyarországhoz csatolása ellen még súlyosabb érvek szóltak. Ezt mintegy 3 milliós román kisebbséget teremtett volna Magyarországon belül. Harmadik lehetőségként az 1940-es megosztást vette számba. Ez ellenében gazdasági és közlekedési megfontolásokra, valamint arra hivatkozott, hogy a Székelyföld és a magyar többségű partiumi részek mellett több mint 1 millió román is magyar fennhatóság alá került. Negyedikként az önálló erdélyi állam létrehozásának lehetőségét vetette fel. „...az önálló Erdély eszméjének – érvelt – van bizonyos vonzereje. Nehéz lenne azonban megmondani, hogy hogyan működne, miután sem Magyarország és Románia, sem a helyi magyar és román lakosság számára nem jelentene kielégítő megoldást.” Feltételezte, hogy létezik bizonyos lokálpatriotizmus a térségben, de ennek ellenére úgy vélte, hogy az önálló Erdélyt végül mindkét nyelvi csoport többsége az anyaországhoz, Magyarországhoz vagy Romániához akarná majd csatlakoztatni. Campbellhez hasonlóan tanácstalan volt a testület többi tagja is. A bizottság ajánlásának így az az 1943. március 2-i összeállítás számított, amely úgy foglalta össze az addig elhangzott javaslatokat, hogy azok közül lényegében kettőt preferált. Első helyen Erdély Romániához tartozását úgy, hogy a Székelyföld kapjon széles körű autonómiát, s a román–magyar határt módosítsák Magyarország javára a nyelvhatárnak megfelelően vagy attól keletebbre. Második helyen pedig az önálló erdélyi állam létrehozását egy dunai vagy kelet-európai konföderáció tagállamaként vagy esetleg román–magyar kondominiumként.¹⁸

A külügyminisztérium szakértői 1944 tavaszán még egyszer visszatértek Erdély ügyére. Ez az április 20-i előterjesztés azt tartalmazta, hogy a háború utáni átmeneti időszakban érvényben kell hagyni a második bécsi döntés keretében megállapított határvonalat. Végleges megoldásként pedig a 14 ezer négyzetkilométeres partiumi sáv átadását javasolta, valamint a Székelyföld Románián belüli autonómiáját. Az önálló erdélyi állam létrehozása, amely mindaddig preferált alternatív megoldásként szerepelt, ebben az összeállításban a lehetséges, de nem ajánlott megoldások egyikévé minősült vissza. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a kelet-európai konföderáció(k) terve, amelynek Erdély az egyik tagállama lett volna, az időközben ismertté vált szovjet ellenzés miatt irreálissá vált.

1944 folyamán még több – egyre rövidülő – összegzés készült a Magyarországgal szemben követendő háború utáni amerikai politikáról s ezen belül a határkérdésről. Erdéllyel kapcsolatban ezekben a következőket olvashatjuk:

1944. május 1.: „Az Egyesült Államok nem ismerte el Észak-Erdély megszerzését Magyarország részéről, és azon a nézeten van, hogy az erdélyi kérdést – a két ellenséges ország által vitatott terület kérdését – az általános békemegállapodások keretében kellene újragondolni. [...] Nem lehetséges semmiféle egyszerű vagy kielégítő területi megosztás etnikai alapon. Erdély nyugati határainak módosítása etnikai alapon azt eredményezné, hogy Magyarországhoz kerülne egy keskeny sáv Aradtól Szatmárig. A székely terület Magyarországhoz csatolása [...] lehetetlen anélkül, hogy egy nagyobb, főleg románlakta terület ne kerüljön magyar uralom alá. Nem kell kizárni annak a lehetőségét, hogy egy autonóm Erdély csatlakozna valamiféle balkáni vagy Duna menti unióhoz, bár az autonómia gondolatát nem nagyon támogatják sem a magyarok, sem a románok Erdélyben. A föderáció gondolata pedig a Szovjetunió-nak van ellenére.”

1944. július 26.: „Az Egyesült Államok támogatja a magyar–román határ etnikai alapon történő módosítását Erdélyben, amely során egy Aradtól északra induló és Szatmárig nyúló sáv Magyarországhoz kerülne. Ha a két országot nem szállják meg az Egyesült Nemzetek csapatai, a Magyarország és Románia által vitatott terület az Egyesült Nemzetek ellenőrzése alá kell hogy kerüljön az azt követő rendezésig.”

1944. szeptember 1.: „Támogatnunk kell a magyar–román határ etnikai alapon történő kiigazítását Erdélyben, amely során egy keskeny, Aradtól Szatmárig húzódó sáv kerülne Magyarországhoz. A Magyarország és Románia által vitatott területet az Egyesült Nemzetek ellenőrzése alá kell helyezni az ezt követő rendezésig.”

1944. október: „A román határ esetében az amerikai álláspontot többé-kevésbé kötni fogja Románia fegyverszüneti feltételeinek az elfogadása, amelyek arról rendelkeznek, hogy vissza kell adni Romániának »Erdély egészét vagy nagyobbik részét, a békerendezés jóváhagyásától függően«. A végleges rendezésnél az Egyesült Államok legalább a háború előtti határok etnikai alapon történő revízióját fogja tá-

mogatni, azaz az első világháború végén Romániához került keskeny sáv visszaadását Magyarországnak.”¹⁹

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a kezdetben távlatos és nagyvonalú rendezésben gondolkodó amerikai politika 1944 végére – döntően az időközben megismert szovjet álláspont és a szovjet katonai győzelmek miatt – Erdély ügyében redukálta céljait. Egy keskeny határ menti sáv visszaadása azonban még mindig céljai között szerepelt, sőt ez a későbbiekben sem változott. Az 1945 nyarán Potsdamban tárgyaló amerikai delegáció ezzel kapcsolatban javasolta, hogy „a három szövetséges nagyhatalom a közeli jövőben kezdjen előzetes tárgyalásokat a Románia és Magyarország közötti végleges határról”, és „támogassa a háború előtti határ Magyarország javára történő etnikai elvű revízióját”.²⁰

Az első világháború alatti békeelőkészítés esetlegességeiből és következetlenségeiből okulva a második világháború alatt a brit kormány is nagy súlyt helyezett az ellenségeskedések befejeződése utáni „új rend” tudományos alaposságú megtervezésére. Ennek érdekében a Foreign Office már 1938-ban felkérte Arnold Toynbee-t egy speciális kutatócsoport megszervezésére. A Foreign Research and Press Service (Külügyi Kutat- és Sajtószolgálat) 1939-re meg is alakult a külügyminisztérium felhivatalos tanácsadó és információs szervezeteként, oxfordi székhellyel. A testület munkájába számos egyetemi tanár, külpolitikai elemző, újságíró és egyéb szakember kapcsolódott be.

Erdély jövőjének valamennyire is megnyugtató rendezését „az egész térség messzemenően legbonyolultabb problémájának” tartották. Olyan megoldás, amely Magyarországot és Romániát is kielégítené – állapították meg –, elképzelhetetlen, ilyen nem létezik. A mérlegelt lehetőségek közül „leginkább reményteljesnek” az tűnt számukra, ha Erdély önálló politikai egységként ugyanannak a konföderációnak lenne a tagja, mint Románia és Magyarország. Csakhogy előfeltevésük, mely szerint a történelmi és kulturális különbségek miatt Romániának a déli, Magyarországnak az északi konföderációhoz kellett volna tartoznia, ezt a lehetőséget kizárta. Ezért részletesen foglalkoztak Erdély lehetséges megosztásával a két állam között.

Tekintettel arra, hogy a román és a magyar lakosság között ésszerű és egyben etnikailag is korrekt választóvonalat nem lehetett megállapítani, a bizottság elképzelhetőnek tartotta Erdély olyan „teljesen független ütközőállamként” való megszervezését is, amely szervezetiileg egyik konföderációhoz sem tartozott volna, hanem szükség esetén a helyi igényeknek megfelelően alakíthatott volna ki kapcsolatokat az északi vagy a déli konföderációval, esetleg akár mindkettővel. Erre az esetre Erdély nyelvi-etnikai kantonokra osztását, sőt – olykor a legkisebb közigazgatási egységig lenyúló keveredések miatt – a területi autonómiák rendszerének kombinálását javasolták a személyi elvű kulturális autonómia bevezetésével.²¹

1943 nyarán és őszén a Foreign Office referensei több alkalommal megvitatták a szakértők javaslatait. Ezeknek a vitáknak lett az eredménye az az 1943. szeptember

22-i feljegyzés, amelyet F. K. Roberts osztályvezető állított össze a Teheránt megelőző moszkvai külügyminiszteri értekezletre utazó Eden számára. Egy „szélesebb körű államszövetség létrehozását” Magyarország részvételével ez az anyag még mindig brit politikai érdekeknek és célnak tartotta, hozzátéve azonban, hogy a „szovjet állásfoglalás mind ez ideig kedvezőtlen”. Az 1938–40-es belső állásponthez vagy az 1941–42-es oxfordi ajánlásokhoz viszonyítva azonban határozott visszalépés tükröződött Magyarország határait illetően. A rövid összefoglalás alapját képező anyag (*The Future of Hungary*) így kezdődött: „Mint ellenséges állam Magyarország jövőendő határai kérdésében nem tarthat igényt különös kíméltre, elsősorban ott, ahol ez a kérdés szövetségeseinket, Csehszlovákiát és Jugoszláviát érinti.” A román–magyar területi vitában azonban – miután két ellenséges államról volt szó – az addigi brit álláspontnak megfelelően továbbra is valamilyen kompromisszumos megoldás elérése maradt a cél. „Az egyetlen tartós megoldás – fogalmazott Roberts – valószínűleg a független Erdély visszaállítása lenne.” Abban az esetben, ha ez nem lenne megvalósítható, az oxfordi szakértőkhöz hasonlóan Roberts is Erdély felosztását javasolta Magyarország és Románia között széles körű lakosságcserevel egybekötve. „Ha nem sikerül Erdély kérdését megoldani akár autonómiával, akár magyar és román zónákra osztásával – jövendölte –, [...] akkor lehetetlen eltüntetni a magyar revizionizmus rémét és Magyarországot a Duna-medence megbízható és békés tagjává integrálni.” A méltányosabb és ezért várhatóan tartósabb megoldás akadályát – a konföderációkhoz hasonlóan – Roberts Erdély ügyében is a szovjetekben látta, akikről 1941 vége óta tudták, hogy álláspontjuk „inkább Románia javára hajlik”.²²

Ahogy a háború vége közeledett, a brit Kelet-Európa-politikát egyre inkább az oroszokkal való szövetség, illetve a velük szembeni engedékenység határozta meg. Egy-két év múltán végül e két országban is megtörtént a kommunista hatalomátvétel. Amikor a Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal kötendő békeszerződések ügyét 1945 júniusában a külügyminisztérium különböző osztályainak képviselői megvitatták, alapelveként rögzítették, hogy „el kell fogadnunk az orosz nézeteket, amennyire az ésszerűen lehetséges”, s az egyetértésből esetleg kovácsolható tőkét a brit alkupozíció javítására kell felhasználni más vitás kérdések megtárgyalásakor. A meghátrálás legnyilvánvalóbban Erdély kérdésében mutatkozott meg. Post festa elismerték, hogy a szovjetek ideiglenesen egész Erdélyt visszacsatolták Romániához, s a végleges rendezésről szólva csupán annyit jegyeztek meg, hogy „a háború előtti határ [...] nem tekinthető teljesen kielégítőnek”. Arra a kérdésre azonban, hogy mi lenne „kielégítő”, meg sem kísérelték a válaszadást.²³ „Nem voltunk olyan helyzetben, hogy bármit is adhattunk volna. Mire Kelet-Európa területi rendezésére sor került, a Vörös Hadsereg már mindent elvett, beleértve Magyarországot is” – indokolta ezt az immár csaknem teljes körű meghátrálást visszaemlékezésében Frank Roberts.²⁴

Eltérően az amerikai és a brit elképzelésektől, amelyek jóindulatú, de távoli és közvetlenül érdektelen megfigyelők óhaj formájában megfogalmazott vízióiként ér-

telmezhető, a szovjet újrendezési elképzelés – a némethez hasonlóan – a térséggel közvetlen kapcsolatban álló nagyhatalom stratégiai és biztonsági érdekeinek megfogalmazásaként értékelhető. Ezek az érdekek lényegében az ország geopolitikai helyzetéből adódtak, és az évszázadok során csak minimális mértékben változtak.

Erdély kérdésében a szovjet álláspont mindazonáltal sokáig bizonytalan, illetve pontatlan és – bizonyára nem véletlenül – ellentmondásos volt. Az 1943. június 7-i híres Molotov-jegyzék ezzel kapcsolatban azt tartalmazta, hogy a Szovjetunió „nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott ún. döntőbírói ítéletet, amely Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt”.²⁵ Hogy pontosan mi lett volna az „igazolható”, az nem derül ki a jegyzékből.

Beneš emigráns cseh politikus Sztálinnal és Molotovval folytatott 1943. decemberi tanácskozásairól Maniu román politikust így tájékoztatta: „Oroszország a magáénak tekinti a besszarábiai és észak-bukovinai területeket, de nagyon kedvezően viszonyul Erdély Romániához való visszatéréséhez.” Hozzátette: Sztálin nagyon neheztel Magyarországra.²⁶ Ugyanebben az időben a román hadifoglyok bizottságának a vele kapcsolatot tartó szovjet tábornok kijelentette: „Erdély román lesz.”²⁷ Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy 1943 végére a szovjet politika lényegében eldöntötte, hogy *Észak-Erdélyt vagy annak nagyobb részét* vissza fogja adni Romániának, s 1944 tavaszán ezen az alapon kezdett tárgyalni a román fegyverszünetről. A szovjet békeelőkészítő bizottság eddig nyilvánosságra került anyagaiból lényegében ugyanez a kép kerekedik ki, noha valamivel több flexibilitással.

Kelet- és Közép-Európa háború utáni államközi és nemzetiségi viszonyaival Moszkvában *A békeszerződések és a háború utáni rendezés bizottsága* nevű munkacsoport foglalkozott. Ez 1942-ben alakult M. M. Litvinov korábbi külügyi népbiztos irányításával. A munkacsoportnak tagja volt többek között a neves történész-akadémikus, J. V. Tarle, D. Z. Manuilskij, a minisztertanács leendő elnökhelyettese és D. F. Szakszin, aki a bizottság titkára volt. A fenti bizottság anyagai között található az az érdekes dokumentum, melynek címe: *Az erdélyi kérdéshez*, és amely valószínűleg 1944 tavaszán (áprilisban) készült. E feljegyzés szerzője – Walter Roman – a két világháború között a Román Kommunista Párt ismert vezető alakja volt. Roman – mint írta – „jól átlátta az erdélyi kérdés minden bonyolultságát, heterogén és sajátos jellegét”, és határozottan tudatában volt annak, hogy e régióban „egyetlen, oszthatatlan konglomerátumban élnek együtt románok és magyarok”. A feljegyzés alap gondolata és fő kiinduló tézise: Erdély oszthatatlansága és egysége. A szétosztás önkényes aktusa, hangsúlyozta Roman, „ellentmond minden gazdasági, történelmi, nemzetiségi és néprajzi megfontolásnak: ez olyan, mintha szétoperálnának két, egymás nélkül élni képtelen sziámi ikret”. Ebből következik első javaslata: Erdélyt egyesíteni kell. A második: önálló, független állammá kell tenni. „Erdély önállósága eszméjének – írta a szerző – mind az erdélyi románok, mind a magyarok körében hagyományai és

gyökerei vannak. Történelmi tények tanúsítják: magyarok és románok évszázadok során békésen éltek együtt...” Mint meggyőződéses kommunista Walter Roman ezt az önállóságot „ideiglenes és átmeneti megoldásnak” tekintette, s látni vélte a jövőben e régió népeinek fényes jövőjét „a Duna völgyében megvalósuló szovjet rendszer keretein belül”. A román kommunista vezető határozottan tiltakozott az ellen, hogy akár Magyarországnak, akár Romániának adják egész Erdélyt, mert úgy vélte, hogy ez az adott ország „kitüntetésével” lenne egyenlő Hitler „rablőháborújában” való részvételéért.²⁸

Véleményt nyilvánított e kérdésben az ismert történész, J. V. Tarle is, és véleménye fölöttebb egyértelmű volt. Az erdélyi ügyekben a legtájékozottabb romániai kommunista vezetőtől eltérően ő Oroszország (mind pillanatnyi, mind távlati) nagyhatalmi érdekeiből indult ki. Meg volt győződve arról, hogy Erdély „Magyarország vagy Románia kezében nem lesz egyéb, mint 1. igen jelentős eszköz az egyformán rosszindulatú fasiszta hatalmak egyikének a szolgálatában, 2. örökös viszályforrás ezen a hallatlanul veszélyes európai keresztúton és folytonos ürügy újabb háborúk szításához”. Tarle tehát végeredményben ugyanarra a következtetésre jutott, mint Roman: Erdélyt nem szabad sem Magyarországnak, sem Romániának adni. A helyzet optimális megoldása szerinte az lett volna, ha létrehoznak egy „önálló államot az országok egy jövőbeli szervezetének formális garanciája mellett”. „A kérdés bármely más megoldása – hangsúlyozza a befejezés – csak hátrányos lehet. Ám ha már választani kell a két rossz közül, akkor a kisebbik rossz: Erdélyt Romániának adni s ennek fejében bizonyos kompenzációkat igényelni.”²⁹

Ugyanennek a bizottságnak az anyagai között egy másik rendkívül fontos dokumentum is található. Az irat címe: *Erdélyről (Tájékoztató)*, terjedelme 27 oldal. Mindössze 10 példányban készült, és a legfelsőbb párt- és állami vezetők közül Sztálin, Molotov, Manuilszkij, Lozovszkij, Litvinov és Majszkij kapta kézhez. Az anyag kiindulópontjai a következők: 1. „Mind a magyarok, mind a románok meggyőzően támasztják alá az Erdélyre vonatkozó igényeket.” 2. A mindkét felet kielégítő megoldás gyakorlatilag kizárt. „Bármely megoldás egyik vagy másik, esetleg mindkét állam elégedetlenségéhez vezet.” 3. Az etnikai alapon történő felosztás a kevert lakosság miatt teljesen kizárt. „A magyarok lélekszámban mindenütt alatta vannak a románoknak”. „A magyar székelyek a maguk félmillió lélekszámával összefüggő területen élnek, ez azonban messze van a keleti magyar határtól.” Ezért a bécsi döntés által teremtett „jelenlegi helyzet nem tekinthető kielégítőnek”. A fentiekből következik az első fontos konklúzió: „Politikai szempontól nem maradhat érvényben a döntés”, először is, mivel azt a német–olasz blokk hozta, másodsor, mivel ez esetben „kizárólag Magyarország maradna a nyertes fél”. Majd így folytatódik: semmiképpen sem szabad odaadni Magyarországnak egész Erdélyt, vagyis a déli felét is, s ezzel az első világháború előtti status quo-hoz visszatérni, mivel Magyarország „sohasem mutatta a legkisebb hajlandóságot sem a Szovjetunióhoz való közeledésre, ellen-

kezőleg, részt vett Lengyelország valamennyi szovjetellenes intrikájában”. Kiemelte az anyag azt is, hogy Magyarországnak „a legkisebb ürügye sem volt” a Szovjetunió ellen háborúba lépni. „Teljesen helyén nem való lenne mindezért megjutalmazni az- zal, hogy legfőbb területi igényeit kielégítjük” – szögezték le a szerzők. A következ- tetésekben az általuk képviselt politikai érdekek vezérelték őket. Ezért a legkülönfé- lébb változatokat dolgozták ki. Egyik verzió: Erdély és Magyarország egyesítése, ám csak abban az esetben, ha Magyarország együttműködése szoros és tartós lesz a Szovjetunióval. Ennek kilátásait minimálisnak ítélték meg, s csak egy kommunista párt vezette fordulat adtak volna neki esélyt. Ám a moszkvai politikusok ilyen erős kommunista pártot nem láttak Magyarországon, jól ismerték a magyar politikai éle- tet. Sőt megállapították, hogy minden lojális párt egymással vetélkedett a szovjetel- lenességben.³⁰

És milyenek voltak Románia kilátásai a szovjet vezetők részéről 1944 nyarán? Litvinov bizottsága a román vonatkozású kérdéseket is elemezte, persze a román–szovjet viszony szemszögéből. A bizottság leszögezte, hogy Románia ellen- séges állam, mely büntetést és nem jutalmazást érdemel, de mégis lehetségesnek tar- totta Észak-Erdély visszacsatolását Romániához. Cserébe szilárd garanciaként le- mond Besszarábiáról, Észak-Bukovináról, és szoros együttműködést vállal a Szov- jetunióval. Tehát Magyarországnak kellett kompenzálnia Romániát cserébe a Szov- jetunió által elcsatolt területekért. Ez a megoldás vonzónak tűnt a szovjet politikusok számára, mert így függő helyzetbe hozhatták Romániát. A románoknak a magyarok- kal szemben volt még egy politikai előnyük, nevezetesen, hogy a román pártok és csoportosulások között voltak olyanok, amelyekre a szovjet politika támaszkodha- tott. Ezek között említették Maniu Nemzeti Parasztpártját, amely Észak-Erdély visszaadása esetén hajlandónak mutatkozott a Szovjetunióval együttműködni.

Észak-Erdély Romániának adása tehát a Litvinov-bizottság preferált megoldása volt a vezető szovjet politikusok (Sztálin, Molotov) elképzeléseihez hasonlóan. Min- den eshetőségre készen számoltak azonban egy másik megoldással is: Erdély „önál- ló” állammá szervezésével. Az „Önálló erdélyi állam létrehozása” – olvasható az anyagban – bizonyos szempontból „még szerencsésebb is”. Érvek emellett: az 5 mil- lió lakosú és több mint 100 ezer km² területű állam a mutatók dolgában felülmúl- na sok európai országot, s jelentős gazdasági potenciállal rendelkezne. A legfőbb érv e megoldás mellett azonban az volt, hogy akkor Erdély „a vizsály gyökere maradna a két szomszéd, Magyarország és Románia között”, s mint a vizsály tárgya nem ma- radhatna fönn „valamelyik hozzá közeli szomszédos állam pártfogása nélkül, ez je- len esetben a Szovjetunió lenne, melynek közös határa van vele”. Ebből az alapgon- dolatból kiindulva kategorikusan elvetették azt, hogy ez az állam szövetségi vagy fö- deratív viszonyra léphessen harmadik állammal. Az önálló Erdély gondolatának iga- zi, valódi értelme a szovjet politikusok interpretációjában tehát merőben más termé- szetű volt, mint az erdélyi kommunisták (Roman) vagy az amerikai–brit

békeelőkészítők felfogásában. A gondolat arra irányult, hogy hozzájáruljon a szovjet politikai hegemonia kiépítéséhez e régióban. Erről tanúskodik az ismertetett dokumentum következő passzusa: „Az újonnan megalakult állam fölötti ellenőrzés megengedné számunkra a nyomás gyakorlását mind Magyarországra, mind pedig Romániára, és megakadályozná, hogy bármelyikük beléphessen valamely, a szempontunkból ellenséges kombinációba. Egy ilyen ellenőrzés megerősítené befolyásunkat a balkáni államokra és részben a Bánáttal határos Jugoszláviára.” Íme a klasszikus példája a jól ismert régi elvnek – Oszd meg, és uralkodj! –, amit a hivatalos szovjet ideológia és hivatalos történetírás ugyan sokszor elítélt, ám a valóságban – a náci Németországhoz hasonlóan – maga is alkalmazott vagy alkalmazni próbált.³¹

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy Erdély kérdése nem volt eleve eldöntött ügy a szovjet külpolitikában. Mindaddig, amíg Magyarország nem csatlakozott a Szovjetunió elleni háborúhoz, Moszkva – mindegy milyen megfontolásból – jóindulattal kezelte a magyar igényeket. Ezt követően viszont Románia javára billent a mérleg, noha Románia nagyobb erővel vett részt a szovjetellenes támadásban. Mi volt ennek az oka? A legfontosabb nyilvánvalóan: Besszarábia. Azért, hogy Románia erről a vitatott területről lemondjon, a szovjet vezetők készek voltak „Erdélyt vagy annak nagyobb részét” Romániának juttatni. Emellett szerepet játszottak azonban stratégiai szempontok is. Romániát a szovjet vezetők közvetlen befolyási övezetnek tartották, ahová – ugyanúgy, mint Finnországba – rakétákat és egyéb stratégiai fegyvereket és légi, valamint haditengerészeti bázisokat akartak telepíteni, s amelynek kormányát feltétlenül Moszkvából akarták irányítani vagy legalábbis befolyásolni. Magyarországról viszont – egy 1944. január 11-i titkos feljegyzés szerint – így vélekedtek: „A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában. [...] Ezért a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét, a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos háromhatalmi döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára, amelynek, mint fentebb már említettem, a háború után kölcsönös segélynyújtási egyezményt kell kötnie a Szovjetunióval, és amely ily módon délkeleten védelmünk fontos tényezőjévé válik. Magyarországot, legalábbis a háborút követő első években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani.”³²

Az 1944. augusztus 23-i fordulattal Románia tovább javította, Magyarország pedig az október 15-i kiugrás meghiúsulásával tovább rontotta pozícióit Moszkvában. Arra, hogy a Szovjetunió támogatni fogja Magyarország Romániával szembeni területi igényeit, ezek után nemigen lehetett számítani. A békekonferencia zárt ajtó mögött folyó tárgyalásokon továbbra is nyitott volt azonban a kérdés, hogy a nyugati szövetségesek, elsősorban az Egyesült Államok milyen mértékben fognak ragasz-

kodni háború alatti elképzeléseikhez. Ismeretes, hogy nem, illetve csak nagyon kis mértékben ragaszkodtak. Erdély kérdésében így minden szempontból a szovjet álláspont diadalmaskodott, amely ismeretes módon az 1920-as román–magyar határ helyreállítását jelentette.

JEGYZETEK

1. A memorandumot először ismertette Pomogáts Béla: Válasz a történelemre. Autonómia-törekvések a romániai magyarság körében 1918–1921. Alföld 1986. 6. 70–71. Újabbban részletesebben elemzi a müncheni K. Lengyel Zsolt, aki számos, Gyárfáséhoz hasonló tervet is ismertet. Lásd Zsolt K. Lengyel: Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928. München, 1993. 87–126.
2. A memorandum lelőhelye: Veszprém megyei Levéltár. Kratochwill Károly hagyatéka. 3. doboz.
3. Részletesebben lásd erre Romsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In: Magyarságkutatás I. Főszerk. Juhász Gyula. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Bp., 1987. 51–53.
4. A román–magyar tárgyalások francia nyelvű dokumentációját közli Ignác Romsics: Graf István Bethlens Konzeption eines unabhängigen oder autonomen Siebenbürgen. In: Ungarn-Jahrbuch. Band 15. München, 1987. 90–93.
5. Országos Levéltár, Budapest. K. 64. Külügyminisztérium res. pol. iratai. 1918/1920 – vegyes – 8/1919. Vö. Romsics Ignác: i.m. (1987) 54. és Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp., 1983. 343–345.
6. A jegyzéket közli A magyar béketárgyalások. Bp., 1920. Hornyánszky, I. köt. 117–127.
7. A román–magyar határ kialakításával kapcsolatos párizsi tárgyalásokat összefoglaltam A trianoni békeszerződés című (Osiris. Bp., 2001) legutóbbi könyvemben.
8. A különböző transzilvanizmus-koncepciókat áttekinti és historiográfiailag értékeli Balogh Piroska: Transzilvanizmus: revízió vagy regionalizmus? In: Trianon és a magyar politikai gondolkodás. Szerk. Romsics Ignác és ifj. Bertényi Iván. Bp., 1998. 156–174. Vö. Zsolt K. Lengyel: i.m.
9. Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságához. Cluj-Kolozsvár, 1921.
10. K. Lengyel Zsolt: Transzilvanizmus és regionalizmus a húszas évek Erdélyében. Különbségek és hasonlóságok. Korunk. 3. évfolyam 4 (1993). 663. és Uő: A meghiúsult kompromisszum. A húszas évek transzilvanizmusáról. Magyar Szemle. 2 (1993). 845–856.
11. Jászi Oszkár: Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bp., 1989. 173. és L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Bp., 1986. 79.
12. Szekfű Gyula: Állam és nemzet. Bp., 1942. 9–38. és Szálasi Ferenc: Cél és követelések. Bp., 1935. Vö. Ifj. Bertényi Iván: Szekfű Gyula és Ungváry Krisztián: Szálasi Ferenc. In: Trianon és a magyar politikai gondolkodás. i.m. 51–69. és 117–133.
13. Bethlen István Angliai előadásai. Bp., é. n. Idézetek 67–109.
14. Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Kossuth Kiadó, Bp., 1978. 130–133.
15. Uo. 211–215.
16. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Erdély múltja és jövője. Bp., 1990. Vö. Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla. Bp., 1986.
17. E fejezet formába öntésekor nagyban támaszkodtam egyik kedves volt tanítványom, a dél-koreai Kim Jiyoung doktori disszertációjára, amely A nagyhatalmi politika és az erdélyi kérdés a II. világháború alatt és után címmel jelent meg (Osiris. Bp., 2000.).
18. A dokumentumot közli: Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944. Szerk. Romsics Ignác. Typovent, Gödöllő, 1992. 188–190.
19. Uo. 240–246.

20. Potsdam Conference Documents 1945. Reel 1. The Berlin Conference Territorial Studies. July 6, 1945. University Publications of America. No. 407.
21. Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943. Szerk. Bán D. András. Osiris, Bp., 1996.
22. Public Record Office, London. Foreign Office 371/34504. C11310. Részben közli Magyar–brit titkos tárgyalások. i.m. .245–248.
23. Public Record Office, London. Foreign Office 371/48192. R 10059. Vö. Stanley M. Max: The United States, Great Britain and the Sovietization of Hungary, 1945–1948. New York, 1945. 44–46.
24. Jaltában történelmi revans volt. Király Helga interjúja Sir Frank Robertsszel. *Heti Világgazdaság* 1995. május 6. 41.
25. Magyar–brit titkos tárgyalások. i.m. 159.
26. Romsics Ignác: Bethlen István. *Magyarságkutató*, Bp., 1991. 293.
27. Vojtech Mastny: Russia's Road to the Cold War. *Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945*. New York, 1979. 105.
28. Tofik Iszamov: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk* 1994. 1–2. 43.
29. Uo. 43–44.
30. Uo. 45–46.
31. Uo. 47–48.
32. Baráth Magdolna: „Hogy egyetlen hatalomnak vagy hatalmi kombinációnak se jusson eszébe a Szovjetunió elleni agresszió”. *Kézirat*. 12.

Poszler György

Eufóriahullámon túl – illúzióvesztésen innen

(Művészeti Hetek, Kolozsvár – '42 május 9. – június 6.)

*Tekintetem szárnyat repesve bontott,
átöleltem a hullám-horizontot*

*s tetőit, többet száznál és ezernél –
s titokzatos szót mondtam akkor:
Erdély...*

ÁPRILY LAJOS: Tetőn

*Dagadnak benned árvizes erők,
Zúdulna niagarás zuhatag:
Elégedj meg, ha megtöltesz belőle
Kristálytisza vízzel egy poharat.*

REMÉNYIK SÁNDOR: Ahogy lehet

Az első, Áprily verse '23-ból való. Az *Esti párbeszéd* című kötetből. És Kós Károlynak ajánltatik. A *Kiáltó Szó* szerzőjének. Két évvel korábbi röpirat. Kiindulópont az elcsatolt Erdély magyar eszmetörténetében.

A második, Reményik verse '35-ből való. A *Romon virág* című kötetből. És azonnal szállóigévé válik. Főként címének keserű telitalálatában. Bő évtizeddel követi Végvárit. Fordulópont az elcsatolt Erdély magyar eszmetörténetében.

Mindkettő elhangzik. '42 május 9-én, szombaton. A kolozsvári Művészeti Hetek nyitányát jelentő irodalmi esten. (A színhely nem érdektelen. Az akkor Mátyás Király Diákháznak nevezett betonszörnyeteg. Az első seb, amit a történelem ütött az egykori Farkas utca szakrálisnak tekinthető, történelmi arculatán. A copf stílusú régi színház helyén áll. Az első állandó közsínház helyén. Ami a magyar színházkultúrának építettett. Azóta elszaporodtak a sebek az egykori Farkas utca szakrálisnak tekinthető, történelmi arculatán. De most nem ez a tárgy.) A két vers két érzelmi-gondolati irányt jelöl. A műsorban egymás után. Legfeljebb 20–25 percnyi különbséggel. Áprily versében – néhány évvel az impériumváltozás után – az új helyzetben való kisebbségi helykeresés pátosza. A kisebbségi költészet korábbi hullámának érzelmevilága. Reményik versében – másfél évtizeddel az impériumváltozás után – a kisebbségi létben megtehető kis lépések realizmusa. A kisebbségi költészet későbbi hullámának érzelmevilága. A kisebbségi helykeresés pátoszában nincs kétségbeesés, legfeljebb nehezen kivívható lelki béke. A kis lépések realizmusában nincs kiábrándultság, legfeljebb nehezen elviselhető kesernyés józanság. Mítosz és mítosztalanság? Valami olyasmi is. De mítosz a leghumánusabb értelemben, az értékörzés értelmében. Meg akar őrizni valamit, amit a történelem valóságos értéként létrehozott. De mítosztalanság a legracionálisabb értelemben, az értékteremtés értelmében. Meg akar teremteni valamit, amit a történelem lehetséges értéként létrehozott. Mindkettő jelen a kolozsvári Művészeti Heteken. Nem csak a nyitányt jelentő irodalmi esten. A két vers két gondolati-érzelmi iránya részletesebb elemzést érdemelne. A Művészeti Hetek egész szerkezetében. A rendezvények arányában és színvonalában. Erre azonban se hely, se lehetőség. Legfeljebb néhány szó – az irodalmi mozzanatokról.

De mit is tartalmaznak a Művészeti Hetek? Előbb erről valamit. Reprezentatív rendezvénysorozat. '38 jelenti a kezdetet. Kolozsvár a nyolcadik a sorban. Székesfehérvár, Győr, Kassa, Nyíregyháza, Pécs, Ungvár és Komárom után. Különböző tájegységek kulturális centrumai. Ám érdemes megfigyelni. A nyolc színhely között négy visszacsatolt területeken. A Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben.

A rendezvényekben Hóman Bálint akkori kultuszminiszter koncepciója. A magas művészet és népművészet, a helyi műveltség és egyetemes műveltség egysége. Meg a vérkeringés a kettő között. Elvinni a különböző tájegységekhez a magas művészet és egyetemes műveltség legnagyobb alkotásait. Melléjük helyezni a különböző tájegységekben a népművészet és helyi műveltség legjellegzetesebb termékeit. E koncepciót hordozza a kolozsvári rendezvény és előtte a hét másik rendezvény programjainak szerkezete. A szerkezetbe beleértve a közben megrendezett könyvnapokat is. Az e műfajban a legfontosabbakat a város történetében.

Kolozsvár művészeti életének aktuális dilemmáit Keledy Tibor, a város anyaországból jött polgármestere körvonalazza. Az irodalmi és színházi élet magas színvonalú, és töretlenül fejlődik. Ám elmarad emögött a zenei élet és a képzőművészet. Főképpen az utóbbi. A képzőművészet támogatását szolgálná a megépítendő, terveiben

már kész, új és új kiállításoknak helyet adó műcsarnok. Ehhez kapcsolódnak a műemlékek gondjai. Számba kell venni őket. Mai állagukat biztosítani, eredeti szépségüket visszaállítani. Nagyigényű tervek. Megvalósításukba beleszól a – már magyar részvétellel is folytatott – háború.

Mindezeket az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács kiadványa őrzi meg. Néhány fontos tanulmányt is közöl. Csak kettőt említek. A város és Erdély múltjáról mindent tudós levéltáros, Kelemen Lajos dolgozatát Kolozsvár történetéről. Az író és tudós teológiaprofesszor, Maksay Albert dolgozatát Kolozsvár elmúlt két évtizedének képzőművészeti életéről. A kötetben a Művészeti Hetek teljes programja. Az irodalmi esteken, a színház műsorában, a zene- és énekkari hangversenyeken, a színház történeti, építőművészeti és képzőművészeti kiállításokon. Az előadott művek és kiállított tárgyak teljes felsorolásával. Meg a korábbi Művészeti Hetek vázlatos ismertetésével.

A valóban átfogó rendezvénysort a két irodalmi est keretezi. Nyitásként május 9-én, zárásként június 6-án. Eltérő tartalommal, igénnyel és színvonallal is. A kettő között huszonöt előadás a Nemzeti Színházban. Eltérő tartalommal, igénnyel és színvonallal is. Most csak néhány szót e kettőről, az irodalmi estekről és a színház műsoráról.

Talán valamit egy fontos előzményről is. Móricz Zsigmond a '41-es kolozsvári könyvnapon. Heteket töltötte Erdélyben. Útja a *Kelet Népe* néhány cikkéből és a családjának írt levelekből meglehetősen pontosan rekonstruálható. Ekkor jár Böződi Györggyel a székely szombatoknál. Hosszasabban megáll Vásárhelyen és Kolozsváron. Megjelenését és előadásait olykor nem hivatalosan ünneplik, olykor hivatalosan mellőzik. Távolágtartó ironiával-önironiával nézi mindkettőt. Megcsodálják – írja haza –, „mint kifestett színészöt”. Megtapsolják – írja ugyancsak haza –, „mint cirkuszi elefántot”. Ez előzmény fontossága átsugárzik a '42-es műsorokra is. Kiemeli sajátosságait, megemeli jelentőségüket.

Az első, a nyitó műsor teljesen az erdélyi irodalomé. Megadják a rangját – mint a Művészeti Hetek prologusának – amúgy ünnepélyességben és színvonalban is. Az ünnepélyességet Tasnádi Nagy András megnyitó szavai biztosítják. A kormánypárt egyik vezetője, a képviselőház elnöke. A színvonalat Kemény János megnyitó előadása biztosítja. Az erdélyi magyar irodalomról. Az erdélyi irodalom szervezője és egyik művelője.

Főként az irodalmi est versanyaga beszédes. Itt jelenik meg a – korábbiakban már érintett – két érzelmi-gondolati irány. Áprily Lajos és Reményik Sándor versében. A kisebbségi helykeresés pátosza és a kis lépések realizmusa. A mítosz és mítosztalanság kettőse. A sor Végvárival kezdődik. *Eredj, ha tudsz*. Szinte nem is lehetne más-ként. Tényként mondom, minden idézőjel nélkül. Iskolai ünnepélyek elmaradhatatlan darabja. Könyv nélkül tudtuk valamennyien. Azt hiszem, félig most is felmondhatnám. Persze, hogy patetikus. Ám akkor, akkor még élte e pátoszt majd' minden-

ki. De utána azonnal a másik Reményik Sándor-vers: *Ahogy lehet*. Megütvé az egyik hangot. A mítosztalant, a kis lépések realizmusát. Csak utána az Áprily Lajos-vers: *Tetőn*. Megütvé a másik hangot. A mitikusát, a kisebbségi helykeresés páto-szát. Az egész műsorszerkezet mintha az előbbit vinné tovább. A két Tompa László-vers is. Nem is annyira a *Lófüröszítés*. E nemcsak klasszicizáló, de klasszikusnak is mondható heroikus-szimbolikus idill. Inkább a *Lélekháborgásra – csillapítónak*. E '41 végén született, eufóriát oszlató, illúziót veszítő, diszharmonikus vallomás. A hétköznapok világa ez – idillben és diszharmonióban is. Utána még három variáció ugyanerre. Az *Ahogy lehet* szemléletére és hangvételére. Balladás fohász, realista hittétel, szociális lázadás. Szabédi László verse, a *Halál-házastó* valóban balladás fohász. A mindenféle, lehetséges-lehetetlen emberi-történelmi rossz ellen. Dsida Jenő verse, a *Tükör előtt* valóban realista hittétel. A megmaradásért vívott, szelíd, téglánként építő harc mellett. Kiss Jenő verse, a *Nekem is* valóban szociális lázadás. Minden meglévő emberi-társadalmi egyenlőtlenség és igazságtalanság ellen. Reményik Sándortól Kiss Jenőig, hazafias pátosztól szociális lázadásig húzódik az első, a nyitó, az erdélyi irodalomnak szentelt est versanyagának íve. A kettő közül ez a jobb, a koncepciózusabban, zártabban szerkesztett. Üzenetében, felépítésében jobban értelmezhető.

A második, a záró műsor teljesen az anyaországi irodalomé. Ennek is megadják a rangját – mint a Művészeti Hetek epilógusának – amúgy ünnepélyességben és színvonalban is. Az ünnepélyességet – de a színvonalat is! – Bánffy Miklós megnyitó szavai biztosítják. A művészet pártfogója és igen rangos művelője. A színvonalat – de az ünnepélyességet is! – Kozocsa Sándor megnyitó előadása biztosítja. A mai magyar irodalomról. Az irodalom legnagyobb anyaggyűjtője és történetének tudósa.

Az est előzményeit pontosan ismerjük. Cs. Szabó László líraian szép esszejéből. *Mátyás bölcsője, Jósika sírhelye*. A résztvevők nagy része a könyvnapok megnyitására jön. Együtt utaznak gyerekkora városába – Illyés Gyulával, Márai Sándorral, Keresztury Dezsővel. Mutatja is nekik emlékei városát. Ahogy illik. Az Óvárból indulva, a Főtéren át, a Farkas utca felé. Mi miről nevezetes, hol ki született. A kassai polgár, Márai Sándor egyre kedvetlenebb. Meg-megemlíti a kassai megfelelőket. A két dunántúli katolikus, Illyés Gyula és Keresztury Dezső egyre fanyarabb. Akalmanként még össze is mosolyognak. A Farkas utcában robban ironikusan az ironikus feszültség. Egy házra mutat: és itt született... És itt született Pascal – szól közbe alig visszafogott kajánsággal Illyés Gyula. Nos, Pascal nem ott született. A városnézésnek vége. Jön az irodalmi est. A színpadon az anyaországiak. A nézőtéren az erdélyiek. Csak Cs. Szabó László kettős szerepben: anyaországi és erdélyi is. Azt is ő írja le: az első sorban a vendéglátók nagyjai. Bánffy Miklós, Kemény János, Tamási Áron, Wass Albert.

Ezúttal is az irodalmi est versanyaga beszédes. A *Nyugat* nagy nemzedékének megszólaltatása indít. *A Kalota partján, Dal prózában, Hajnali részegség*. Ady End-

re a hangütés. A közeli Kalotaszegen született vers. A templomból jövő „pompás magyarok”-ról. Túlról is való és innenről is. Az egész rendezvénysorozat céljának megfelelően. Babits Mihály a folytatás. A távoli Szekszárdon született vers. A szőlőhegyen zsendülő tavaszi életről. Csak túlról való. A mai est céljának megfelelően. Kosztolányi Dezső a részbejezés. Az éjjeli Logodi utcában született vers. A csillagokban megnyíló mennyei csodáról. Túlról is érvényes és innenről is. A költészet mindenkori céljának megfelelően. Ehhez kapcsolódik – mármint a *Nyugat* nagy nemzedékének megszólaltatásához – Juhász Gyula és Tóth Árpád egy-egy verse. Közben egy pompás és egy kevésbé pompás hang. József Attila egyik utolsó verse: *Nem emel fel*. Méltó folytatása az előző egységnek. Erdélyi József egyik nem jó verse: *Kossuthszobor*. Méltatlan folytatása az előző egységnek. Témájában illik ide, nem színvonalában. Elhangzik Mécs László divatos, iskolai ünnepek műsorából jól ismert verse is, *A királyfi három bánata*. Az est befejezése azonban kétszeres remeklés. Weöres Sándor *Altwien ábrándja* és Illyés Gyula ódája, *Haza, a magasban*. Lehet, későbbi behallás vagy beleolvasás. Mintha ellentétes érzelmeket provokáló, ambivalens-diszharmonikus befejezés lenne. Vibrálás, ide-oda mozgás kétségbeesett fintor és emelkedett megnyugvás között. Weöres Sándor verse halálos, apokaliptikus idillparódia. Ahogy illik is, két és fél évvel a tragikus összeomlás előtt. Illyés Gyula ódája szárnyaló, kivívott magánfeloldódás. Ahogy csak lehet, két és fél évvel a tragikus összeomlás előtt. Fellendít a földi, anyagi, nem tiszta, megrendült hazából az égi, szellemi, tiszta, megrendíthetetlen hazába. A hallgatókon múlik, mit visznek magukkal. A halálos, apokaliptikus idillparódiát vagy a szárnyaló, kivívott magánfeloldódást. Történelmileg mindkettő lehetséges és jogosult.

Beszédes a kolozsvári Nemzeti Színház műsora is. Láttuk már: négy hét alatt huszonöt előadás. Ebből hét opera. Nem különleges sorozat. Verdi, Puccini, Rossini, Mozart, Erkel Ferenc, Kodály Zoltán. Egy esten – Mozart mellett – Bizet és Delibes. Meg van egy operett: Lehár Ferenc.

A tizennyolc prózai előadás annál érdekesebb. A magyar drámák mellett egyetlen mű a világirodalomból. Egy Shakespeare-vígjáték. A magyar drámákban két vonulat. Történelmi drámák és a korabeli világot ábrázoló színművek.

Az alaphangot azonban az előbbieket, a történelmi drámák adják meg. E drámák keretezik is a műsorszerkezetet. Az első esten Kisbán (Bánffy) Miklós mitizáló történelmi játéka: *A Nagyúr*. Az utolsó esten Herczeg Ferenc klasszicizáló történelmi tragédiája: *Bizánc*. Mindkettő kétszer adatik elő a Művészeti Hetek alatt. Közben egyszer megy Remsey György darabja, a *György barát*. És háromszor Kós Károly drámája, a *Budai Nagy Antal*.

Nos, e négy történelmi drámához néhány megjegyzés kívántatik. A színvonal nem egyenletes. Remsey *György barát* című drámájának bemutatását csak az egész színházi évadra és az ünnepi estekre is jellemző historizáló tendencia indokolhatja. És főképpen a téma erdélyi aktualitása. Bánffy Attila-drámája, *A Nagyúr* nem az élet-

mű legjobb darabja. Naivan mitizáló-pszichologizáló korai munka. Nem áll a későbbi *Erdélyi történet* és a *Martinovics* színvonalán. A két legjobb villanás mindenképpen Herczeg darabja, a *Bizánc* és Kósé, a *Budai Nagy Antal*. Az előbbi a klasszicizáló történelmi tragédiák legjobbika. Éles, jól megszerkesztett konfliktussal. Világos, nem leegyszerűsített aktualizálással. Emelkedett, de visszafogott dikcióval. Hatásos, pontosan célzott dramaturgiával. Méltatlanul félig elfeledett. Bármikor, bárhol felújítható. Az utóbbi a realiztikus történelmi szemlélet remeke. Széles, pontosan árnyalt társadalomrajzzal. Erőteljesen felelevenített történelmi mozgásokkal. Elmélyült, találóan egyénített jellemekkel. Visszafojtott, mégis feltörő alanyisággal. Mítosztalan józansága előremutat. Az erdélyi magyar történelmi dráma megújulása felé.

Ennek, a történelmi drámák vonulatának alárendelten jelennek meg a korabeli világot ábrázoló színművek. Három érdekes darab. Tamási Áron: *Énekes madár*, Nyíró József: *Jézusfaragó ember*, Németh László: *Villámfénynél*. Az első kettőt kétszer adják elő. A harmadikat csak egyszer.

Nos, e három, a korabeli világot ábrázoló színműhöz néhány megjegyzés megint csak kívánatlik. Tamási székely népi játéka e nemben alighanem a legjobb. Ilyennek látszik születésekor és későbbi előadásain is. Csupán két kérdés merül fel. Életképese-e az egykori műfaj még ma, a megváltozott világképben és életérzésben is? Átüt-e a különös-lokális jellegén még ma az általános-humánus üzenet is? Nyíró székely majdnem-tragédiája – a korábbi zavaros novella után – kétarcú alkotás. Legjobb mozzanataiban eljut a katartikus hatás határára. Legkevésbé jó mozzanataiban eljut az irodalmi giccs határára. Egyértelműen érett az újraértelmezésre. Németh társadalmi feszültségek ihlette programdrámája szépirodalmi életműve egyik vonulatának korai foglalata. Már mint az úgynevezett társadalmi drámáké. E változatban – ’45 előtt – a legjobb. De lehet, ’45 után is. A teljes színházműsorban a legegységesebb korszak hangja.

Eddig az irodalmi estek és a Nemzeti Színház műsora. Most már a korábbiakhoz csak két „korszakos” megjegyzés.

Az első: a Művészeti Hetek történelmi helyéről és idejéről. Alkalmazkodom konferenciánk címéhez: *Erdélyről Európában – mítosztalanul*. Tehát a történelmi helyről és időről – mítosztalanul.

Gondoljunk csak bele. A második bécsi döntés kettévágta Erdélyt. A magyar–román határ, a két farkasszemet néző „szövetséges” határa Kolozsvártól délre húzódott, a Feleki-tetőn. A rendezvények színhelyétől, Kolozsvár belvárosától körülbelül négy kilométerre!

És gondoljunk csak bele. ’42 kora nyara. Néhány hónap múlva a második magyar hadsereg kiérkezik pusztulása színhelyére, a Don partjára. Majd’ két éve volt a Szilágyságban az ördögkúti „atrocitás”, a mindmáig tisztázatlan részletekkel. Több mint két év múlva lesz a székelyföldi rémtett, a mindmáig kibeszéletlen részletekkel.

Fél éve volt a zsablyai és újvidéki „hideg napok” irodalomból is ismert véres eseménysoara. Két év múlva lesz a bácskai vérbosszú irodalomból is alig ismert iszonyú eseménysoara. „Atrocitás” és rémtettsoar, „hideg napok” és vérbosszú között. Az eufóriahullámon félig túl, az illúzióvesztésen félig innen. De talán az eufóriahullámhoz valamivel közelebb. Az illúzióvesztéstől valamivel távolabb. Elhalkultak már az egykori diadalrigmusok. Például ez: „Horthy, Csáky, Teleki, / Nem határ a feleki.” Igaz, mítosztalanul gondolkodva: Horthy még van, de valamelyest megrettenve. Csáky már majd’ másfél éve halott. Teleki pedig egy éve lett öngyilkos. Eddig a Művészeti Hetek történelmi helye és ideje.

A második a Művészeti Hetek tartalmáról. Ebben is alkalmazkodom konferenciánk címéhez: *Erdélyről, Európában – mítosztalanul*. Tehát a tartalomról – mítosztalanul.

Gondoljunk csak bele. A visszacsatolt Észak-Erdélyben valószínűleg több mint egymillió román él. De Erdély román művészetéről és kultúrájáról a Művészeti Heteken nem esik egyetlen szó sem. Igaz, nem esik egyetlen szó Erdély német művészetéről és kultúrájáról sem. És ez akár még a szellemi ellenállás furcsa formájaként is felfogható. Meg az is igaz, a Művészeti Hetekről szóló kiadványban az egyetlen Maksay Albert megemlít valamit. Hogy a két háború közötti román impérium alatt Kolozsváron román képzőművészek is kiállítottak.

Nem könnyű e részleges ismertetést és még részlegesebb értelmezést befejezni.* Talán legjobb, ha megidézek két mozzanatot az irodalmi estek nekem legfontosabb üzenetéből.

Dsida Jenő *Tükör előtt* című verséből a realista hittételt. A megmaradásért vívott, szelíd, téglánként építő harc mellett:

*Így készülünk szelíd háborúra.
Mindig magunkért, soha mások ellen,
sót párolunk és vásznakat szövünk
s míg kisebbítnek, lassan megnövünk.*

*Dolgozatom a 2001. május 25-én a Károlyi-palotában, az *Erdélyről Európában – mítosztalanul* című konferencián elhangzott előadásom leírt szövege. Leírásakor korábban is meglévő hiányérzetem elmélyült. A Művészeti Hetek rendezvénysorozatáról részletesebb képet kellene adni. Ehhez azonban alapkulatások hiányoznak. Például hiányzik a visszacsatolt Észak-Erdély vagy legalábbis Kolozsvár négy évének történelmi, irodalom- és eszmetörténelmi feldolgozása. Sok összefüggés csak ennek a keretei között lenne megvilágítható. Továbbá be kellene vonni a vizsgálódásba a többi művészeti ágat. A zenei rendezvényeket és a képzőművészeti és színháztörténelmi kiállítások anyagát. A Művészeti Hetek alapkonceptióját illetően jó lenne többet tudni Hóman Bálint kultúrpolitikájáról. A műsorok tekintetében szükség lenne néhány életmű, például a Nyíró- vagy Herczeg- életmű „mítosztalan” újraértelmezésére. A visszhangot illetően megvizsgálendő lenne a helyi és az országos sajtó kritikáinak, ismertetéseinek anyaga. Ebből néhány ma már nehezen rekonstruálható tény is jobban értelmezhetővé válna. Mindezt elvégzendőnek tartom, de nem végezhettem el. Maradnom kellett e részleges és hiányos ismertetésnél.

Illyés Gyula *Haza, a magasban* című verséből az emelkedett lendületet. Az égi, szellemi, tiszta, megrendíthetetlen hazába:

*Dörmögj, testvér; egy sor Petőfit,
köréd varázkör teremtődik.*

*mormolj magadra varázsinget,
kiáltsd az éjbe Berzsenyinket.*

Egyed Péter

Szellemi habitusunk

Ezt a szót, hogy szellem, nem elegáns meg nem is veszélytelen használni; a klasszikus német idealizmus képviselői szerint, ami egyszer rendszer, annak valami szimbolikus képviselete a szellem. Csak egy összefüggésben szinonimák, a másikban már a rejtő és az elrejtett viszonyában vannak. (Sokunk számára mindmáig borzasztó szó pl. a társadalmi *rendszer*.) Filozófiai értelemben a rendszert és ezáltal a szellemet már a 19. század első felében eltemették, Ernst Cassirer és Martin Heidegger az 1928-as híres davosi vitában-disputában, tehát jó fél évszázaddal a posztmodern előtt. Ennek a vitának azonban nemcsak filozófiai tanulsága volt, hogy a felvilágosodás hagyományát, azaz az emberi gondolatot (legfőképpen annak kristálytiszt kanti formájában) *nem lehet többé felbontani*, bármilyen szomorú, de így volt, s még csak ezután jött a második világháború és a kommunizmus, melynek még mindig a gyermekei vagyunk – hanem az is tanulsága volt, hogy a nagy összefüggéseknek, viszonyoknak, a nagy (kulturális) identitásoknak vége. Itt nem válságról volt szó, hiszen a válságtanok mindig prolongálják a maguk hisztérikus módján azt, aminek a válságául tudják magukat, nem, a vég az, hogy a szereplők levonulnak a színről. Egyébként Ernst Cassirer, a mítoszról, szimbólumokról, felvilágosodásról, Kant-ról, az európai emberiségről szóló nagy könyvek szerzője ma már csak a szűk szakma számára érdekes. Megható volt számomra azonban az, ahogyan Cassirer utánozhatatlan bravúrral idézte egy-egy filozófiai tézisének összefoglalásaként, megvillantásaként a nagy német költőket mintegy annak jelzéseként, hogy az irodalom a maga módján éppoly mély és koherens rendszer–szellem, mint filozófia. Heidegger így már nem idézett, ő már csak Hölderlint idézte, mint az utolsó kimondás lehetőségét: a költészet felszakítja a létet, egyébként értelmetlen.

Hogy régiesecske címemet magyarázzam, a habitus mint alkat, beállítódás, valamilyen értékrendszer, amiben otthon vagyunk – szinte észre sem vesszük, mint a házat, amelyben lakunk. Kivéve, ha kiderül, hogy ilyen ház nincs.

Következzék tehát két történet.

Ez év folyamán megállított egyik legtehetségesebb diáklányom azzal, hogy mivel ő szeretne kollégám kisebbségi kérdésekkel foglalkozó könyvéről valamit írni, kellené neki egy kis eligazítás. Mondom tehát, hogy lapozza át az erdélyi kisebbségi témában jeles szerzőink könyveit, tanulmányait, azaz Kós Károly, Makkai Sándor, László Dezső, Mikó Imre, Venczel József munkáit, aztán majd meglátjuk... Hát azok meg kik voltak? Így ő. No de hát akik nemrégiben erről a témáról írogattak itt a Babes–Bolyai TE filozófia szakának közelében, úgy mint Tóth Sándor, Gáll Ernő, Nagy György¹, Balázs Sándor professzoraink – azokról vagy a könyveikről tán csak hallott?! (Hát úgy hozzávetőlegesen.) Ezt a kísérletet aztán az egész évfolyammal és a fenti nevekkkel kapcsolatban konkludens eredménnyel elvégeztük.

Az ismerettréning szerint egyáltalán nem kell semmiféle erdélyiségtudatba bekerülnie az ilyenfajta elméleti örökségnek, van, ahol van. Továbbmenően aztán, mi szükség van ma egy ilyen partikuláris tudatra, ezekre a partikuláris ismeretekre, amelyek ráadásul egy kényszerhelyzetet kívántak a maguk álmaival és valóságával beműködtetni, így következtek a kérdések, erdélyi tudatúnak lenni eggyel több, és így teher és talán nem szükséges, viselje, aki bírja – így sorakoztak a kérdések és a válaszok is, és én nagyot nevettem egyre parányibbá váló erdélyi magánházamban, amiről soha nem gondoltam volna, hogy jó vagy rossz, csak éppen úgy *volt*, reflektálatlan természetességgel. Amúgy a fentebb említett szerzőket sem akartam soha programatikusan olvasni, aztán amúgy mégiscsak előadták magukat. László Dezső például – Makkai-val vitakozva és az erdélyiség mitikus sorserejét, szükségszerűségét alaposan átvilágítva csak ennyit mondott: nincs idő, végzet, sors – csak személyes felelősség van, amit nem lehet átutalni a fenti számlákra, mert visszautnek, teszem hozzá.

(A közhiedelemmel ellentétben nemcsak az irodalmárok voltak transzszilvanisták, hanem a tudósok is. A nagyszerű jogász, Balogh Artúr például a következőképpen vélekedett 1941-ben: „Erdélyben az emberi élet kifejtésének említett írásaiban olyan különleges vonásokkal, felfogással, az emberi élet dolgairól való gondolkodásnak olyan sajátos módjával találkozunk, amelynek alapján joggal beszélhetünk bizonyos külön szellemről.”)

A második történet a következő:

Nemrégiben egy olasz kutató doktori disszertációját kaptam ide véleményezésre, mely munka az utódállamok társadalom- és eszmetörténetének problematikájáról szólt. A szerző pedáns tudósi lelkiismeretességgel sorolta a szerzőket és adatokat, többnyire a legfiatalabb magyarországi történészgeneráció színvonalas monográfiái, összefoglalásai nyomán. Az Erdéllyel foglalkozó résznél azonban hiába kerestem –

mondjuk – a fenti névsorból akárkit, hiába ingerkedik az erdélyi ember is meg a társadalomkutató is, úgy látszik, a két világháború közötti erdélyi történetet meg lehet írni Mikó Imre *Huszonkét éve*, nélkül, mint ahogy a felvidékit is Peéry Rezső munkái nélkül. Azaz, hogy rezignációt valaminő általánosságba oltva enyhítem, az Erdély-problematika megértéséhez nem szükséges annak ismerete és értése, ahogyan az erdélyiek (magyarok) ezt a problematikát megfogalmazták, láttatták és értékelték. Egy francia társadalomkutató barátom ezt úgy fogalmazta meg, hogy mindez azért van így, vagy azért kell ezt így csinálni, mert „leginkább Ti vagytok hajlamosak arra, hogy magatokról téves ítéleteket meg képzeteket alakítsatok ki, mítoszokat, amelyek leginkább etnikai mítoszok (ő ezt persze román vonatkozásban mondta), azaz hogyha semmit sincsen, már szalonna sincs, meg puliszka sincs, akkor még mindig ott van az ősiség kiválósága, a tiszta népi érték, s ezt a velejéig ártalmas magatartást még azzal is kultiváljátok, hogy a néprajzot teszitek meg a társadalomtudományok tudományává” stb.

Visszatérve indító paradigmámra: ismeretes, hogy a 20. században Erdélynek voltak jelentős gondolkodói: a Böhm-iskola – Böhm Károly ugyan 1911-ben meghalt, de Bartók György, Makkai Sándor, Ravasz László, majd Tavasz Sándor (aki révén mellel 1936-ban mind Heidegger, mind Karl Barth gondolatai jelen voltak Erdélyben) –, képviselői úgy voltak filozófusok (és persze az egyház gondolkodói), hogy a spekulációt nem látták elszakíthatónak a korszellemtől, amit egy sajátosan képviselt erdélyi szellemben – lásd *Szellem* – megragadhatónak vélték, sőt ki is akarták dolgozni ennek valami gondolati körvonalait, belső meghatározottságát, végeredményben afelé haladtak, hogy az értékben lássák a szellem objektivitását. Másfelől nagy erdélyi prózairók (akik persze csak egy ideig bírták Erdélyben), Tamási és Nyíró, majd meg Karácsony Benő, s a lista bővíthető, Erdélyben olyan isten- és sorsverte terepet láttak, amelyben az értéknek semmi képviseleti lehetősége, esélye sincsen. Itt a túléléshez bizáncinak kell lenni. Ha azt az utat választod, amelyen az erkölcsi értékek még valamelyes támpontokat jelentenek, szükségszerűen elbuksz. Ez a bukás azonban nem a külső egzisztenciális szférában rettentés, jóllehet ott látványos. (Mivel kapcsolatban lehet felelősséget vállalni, fordíthatnánk meg László Dezső halhatatlan egyértelműsítését?) Ezt így lehet összefogni, ahogy a székely parasztok ma is teszik, amikor életük summáját megvonják (az egyén *raison d'être*-jének, létértelmének kétségbevonása az igazán végső): rossz időben, rossz helyre születünk – azaz a teremtés(ünk) gyalázat volt, apánk-anyánk pedig elátkozott, ahogy a népdal is mondja. Most nem kockáztatok meg azt a kérdést, hogy lehet-e ép ésszel ezt választani. A sznobok az egzisztenciális-erkölcsi nihil bemutatásáért mindig Sesztovhoz meg egyéb egzisztencialistákhoz nyargalásztak, pedig a dolog nem egy erdélyi írónál megvan már. A híres vita következtetését az erdélyiség viszonylatában megfogalmazó Makkai püspöknek – filozófiai szempontból igaza volt – kisebbségi-ként nem lehet embernek lenni, azaz meg kell hogy legyen az a perspektíva a kisebb-

ségi számára, hogy ő kisebbségi s így ember legyen. Íme, az erdélyi mátrix kezd át-
alakulni, s az ősi, ismeretlen egzotikum vállalásához nem annyira szellem és művelt-
ség kell, mint inkább a kaland ősi ösztöne. Kalandozó nép voltunk valamikor, ugye...
(Ti ezer év alatt sem voltatok képesek itt utakat építeni – mondotta volt egy olasz ba-
rátnőm, amikor egész napos száguldás után végképp tönkretettük a kocsiját. Termé-
szetesen templomszentelésre mentünk Erdély egy nem is annyira eldugott falujába.
Erdély áttűnik saját mítoszába, itt továbbra sem utakat építenek – az szinte tiltva van
–, hanem Drakulalandot. Repüljenek oda a gazdag turisták helikopteren, vámpíron
vagy egyszerű helyi denevéren.)

Térjünk vissza rövid ideig a filozófusokhoz s közöttük is Bretter Györgyhöz.
Mint ismeretes, 1978-ban, negyvenöt éves korában elhunyt ez a nyugtalan szellem,
aki egyébként Pécsen született, de ez nem zárta ki azt, hogy meg ne írja az egyik iga-
zán legmisztikusabb, erdélyisebb esszét, *Temetés Zsögödön* címmel, ami sok más
értelme mellett azt is tartalmazza, hogy ha az Isten igazából kommunikálni akar szé-
kely népével, valamilyen székel formában kell leledzzék közöttük, s hogy igenis ott
felcsillanhat valami, Zsögödön. Hanem Bretter nyelvfilozófusként két dolgot tudott,
hogy legalábbis az erdélyi – de lehet az összmagyar nyelvi paradigma szintjén is – ez
a nyelv és (tegyük hozzá) művelődés nem nemzeti, hanem nemzedéki alapon szerve-
ződik, a nemzedékek olyan normatív nyelvezeteket alakítanak ki, amelyek sohasem
kommunikálnak, és jaj annak, aki ezt nem veszi tudomásul, mert beleesik abba a
csapdába, hogy elhiszi, *itt valami közösség van*. Nincs semmi közösség, mindenki
mondja a magáét nyelvi markereivel jelezve, hogy azért a közösség, „mely nincs”,
van, tehát nem is érdemes róla beszélni. A nyelvközösség igazából akkor jön létre,
amikor a reális nemzeti közösség is, a múlhatatlanul szükséges, elmulaszthatatlan
nagy nemzeti vállalkozások idején (1956). Persze azt azért akkor sem érdemes, sza-
bad mondani, hogy akkor is a magyar nép egyik fele lövöldözte, gulágozta a magyar
nép másik felét. (A Tanácsköztársaság magyarjaival-vöröseivel kapcsolatban van
ilyen norma: trágikusan megtévelyedett nemzettársaink.) A *Vázlat a kijelentő mondat
filozófiájához* című tanulmányában Bretter megmutatta, hogy milyen az ideológéma
predikátuma, s ezzel instrumentumot is alkotott ahhoz, ami mindig is lenni akart, ide-
ológiai kritikus. (Amikor ezt a szöveget az egyik legnagyobb tekintélyhez, az azóta el-
hunyt Ferruccio Rossi-Landihoz eljuttattuk, azt mondta, hogy az egyik legeredetibb
nyelvfilozófiai tanulmány, amit valaha is olvasott.) Úgy tűnik azonban, egy tekintet-
ben mégsem volt igaza: azt mondta, azért provincia a provincia (Erdély), mert felejt,
mert mindig mindent s elsősorban önmagát újra kell tanulnia. S azért hangos a pro-
vincia, mert nincs tudata, mert mindig kiabálni, lármázni kell a provinciában – mint
az újszülöttek.

Én ma már azt hiszem, hogy jaj lenne Erdélynek, ha nem felejtene. Ha nem felej-
tené el azt a víziót, ahogyan Kovács György (*Békülő Erdély*) vagy Szemlér Ferenc
betagolták őt a Birodalomba. A felejtés itt nem létfelejtés, hanem terápia, s az erdélyi

lyiség² sem más, mint egy lázas álom, amelyből – ha valakit utolért valaha is – meg lehet, sőt célszerű megszabadulni.

JEGYZETEK

1. Időközben Nagy György is meghalt. Életének egyetlen, amúgy kiváló, posztumusz könyve (Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben. Komp-Press–Polis, Kolozsvár, 1999.) azon módúlag elsuvadt a feledés homályában.

2. Mielőtt azonban bárki is elkezdene velem vitatkozni, Szókratésszel szólva le kell szögezzem, hogy nem kívánok hamis isteneket állítani, és az ifjúságot sem kívánom megrontani. Ez csupán egy lehetőség.

Láng Gusztáv

Az elveszett Éden avagy Németh László és a német filozófia

A kert

Ismertem egy öreg kertészt – öreg akkori magamhoz képest volt persze –, aki egy partiumi „kolhoz” konyhakertészetét vezette, úgy, hogy termékeik java része egyenesen a tehervonatok hűtőkocsijaiba került, kivitelre a „kapitalista Nyugat” (vagy inkább a kapitalista Észak, Svédország, Finnország, Norvégia) felé. Róla mesélték, hogy reggelenként, jóval munkakezdés előtt, már ott jár a kertben, nézelődik, megmegáll egy paradicsom- vagy padlizsánágyás mellett, mint a tábornok, aki szemlét tart csapatai fölött, a döntő ütközet előtt. Mikor megkérdeztem, szükség van-e erre az állandó, mindennapos ellenőrzésre, hiszen munkásai (vagy inkább munkatársai, a helybéli sváb parasztok) szorgalmasak és megbízhatók, mosolyogva mondta: „A paradicsom nagyobbra nő és édesebbre érik, ha naponta beszélgetek vele.” Kérdést elűtő tréfa volt ez persze, de lélektani közhely, hogy az ilyen tréfa a lélek mélyéről árukkodó „elszólás” is; vallomás egy hitről, mely azért mosolyog magán, hogy mások ki ne nevéssék. Mintha Németh László „etiópja” beszélt volna: „Az etiópnek nincs különösebb istene, varázslata, imádsága, de meg-megáll a földjén, felvesz, megnéz egy bogarat, elidőz egy növény fölött, a néma áhítat apró szertartásaiban tartja állandó ünnepét az ő vallásossága.” (*Sorskérdések*)

A modern kor „etiópja” Németh László szerint is a kertész. Kereshetjük – sokan keresték s keresik – elvont filozófiai terminusokban az író tanulmányainak lényegét (s írósága lényegét, hiszen Németh László önjellemzése szerint elsősorban tanul-

mányíró volt; „...én szinte pályám első órájától elsősorban tanulmányírónak tekintetem magam s annak tekintem ma is”, írta 1966-ban – *Kiadatlan tanulmányok*), a kulcsszó egyszerűen a kert. Németh László társadalmi jövőképét, a „kert-Magyarország”-látomást és annak állandóságát munkáiban főleg idézetekkel bizonyítani, olvasói számára annyira közismert. Érdekesebb és idézeteket igénylő lenne annak bemutatása, hogy a *kert* és annak szakszókincse, az *oltás*, a *nyesés*, a *virág* és *gyümölcs*, a *törzs* és a *gyökér* meg seregnyi hozzájuk hasonló milyen gyakorisággal tűnik föl az esszéíró hasonlataiban és metaforáiban. Mintha stilisztikáját egy maga köré álmodott gyümölcsösben érlelte volna.

Ez a kert természetesen társadalmi program is, vagy amint a második világháború utáni Németh László-kritika előszeretettel nevezte: társadalmi utópia. Megalkotásakor persze voltak mellette szóló ésszerű társadalom- és gazdaságtudományi érvek is, elsősorban a magyar népi mozgalom nagy mintája, a dán parasztszövetkezetek rendszere. De az „etióp” példa is mutatja, hogy gazdaságon és társadalmon túlmutató metafizikai tartalma is volt; visszaszerzése kívánt lenni ember és világ, ember és természet olyatén kapcsolatának, amely a civilizáció kiteljesedésével veszendőbe ment. „A nagy ipari népvándorlás ezt a misztikát sikkasztotta el: nemcsak kinn a szántón, de az egész falusi életben; az ember talpa és a talpa alatt levő föld közt elszakadt az a folytonosság, mely a vallásosság legősibb faja.” (*Sorskérdések*) Ebben az értelemben a kert az elvesztett Éden álma. S kísérlet visszaszerzésére.

A történelem végcélja

Ez az Éden-vágy és Éden-újraateremtés – az ember annyiban vall „Isten képére és hasonlatosságára”, amennyiben önerőből, „teremtő” módon képes visszanyerni azt, amit a bűnbeeséssel elvesztett, sőt „magasabb szinten”, hiszen az eredeti édeni öntudatlanságot, a gyámolított gyermek-teremtmény naiv biztonságérzetét a teremtő öntudat váltja fel, s benne ott kísért a kiűzetés emléke, az elveszthetőség kockázata – az egész klasszikus filozófiát áthatja.

A 19. század műveltségének a történetbölcselet a meghatározója. Lukács György szerint (*A történelmi regény* című könyvében) a francia forradalom s különösen a rákövetkező napóleoni háborúk vetettek véget a felvilágosodás ahistorikus gondolkodásának. Az emberek ezen események sodrában döbrentek rá, hogy *történelemben* élnek; hogy jelenük alapvetően más, mint közel- és régmúltjuk, s hogy jelen és múlt között oksági kapcsolatok vannak. Ebből következett, hogy *jövőjük* is szükségképpen más lesz, mint jelenük, s az ismert jelen s a még ismeretlen jövő között is ok-okozati viszony lesz majd, tehát a jelenbeli cselekvés *jövőalakító*.

Ez a kauzalitáselv formálisan nagyon hasonlít a természettudományos módszerre, de lényegileg különbözik is tőle. A természettudományok az okozatból következtettek vissza az okokra; a történetbölcselet az okokból próbálta kiszámítani a várha-

tó okozatot. Az embert múltjánál mindig jobban érdekli jövője; a jósoknak mindig nagyobb közönségük (és közönségsikerük) volt, mint a történetíróknak. A 18–19. század fordulóján föllépő történetfilozófiák s közvetlen követőik erre a jósszerepre is vállalkoztak; hatásuk a korabeli értelmiségi gondolkodásra ezért olyan elsöprő. Lényegük a fejlődéselv; a jelen mindig jobb vagy legalábbis „fejlettebb”, mint a múlt, s a jövő is felülmúlja majd a jelent. A történelemben a célirányosság elve érvényesül, s minden kor azt látta-képzelte bele ebbe a jövőcélba, ami legvonzóbb vágyálma volt. A 19. században s különösen Közép- és Kelet-Európában a nemzetté válást mint szükségszerű végeredményt.

S a demokráciát. Nép és nemzet egybefonódó fogalmak; a nemzetté válás a nép beléptetése „az alkotmány sáncai közé”. A történelem fejlődése az igazságtalan társadalom felváltása az igazsággal. Egyenlő részesedés a javakból, jogokból, műveltségből vagy legalábbis egyenlő esély e részesedésre. Ezt elérve, „mondhatjuk, hogy megálljunk, mert itt van már a Kánaán”. Petőfi e mondata is egyfajta „elszólás”. Hiszen – az előző, ugyancsak bibliai eredetű szóképekkel együtt – mitizálja a modern haladás jövőképét. Az ótestamentumi hypotextus értelmezi a „ráírt” szöveget, amennyiben az igazságtévő jövőt szükségszerűnek tünteti fel (Kánaán az „ígéret földje”, mivel maga az Úr ígérte választott népének, s az ő ígérete nem lehet hamis), de az „értelmező” szöveg beviszi a maga eredeti jelentését a „ráírt” szövegbe is, hiszen az ígéret földje, a „tejjel-mézzel folyó” kárpótlás is az elveszett Édenért az immár megigazult embereknek. Modernség és mitologikus ösképzetek így fonódnak össze; mintha a modern történetbölcselet csak a mítosz elfogadhatóvá tételét célozná.

S ez elmondható a 19. század valamennyi történelmi fejlődéselméletéről. Különösen azokról, amelyek már a polgári rend, a kapitalizmus meghaladását tekintik „ígéretnek”, a marxizmussal bezárólag. Az okokból okozatként kiszámítható jövő, mely azonban évezredek és mitologikus vágyálmokat is teljesít, az a cél, mely felé a történelem éppoly cáfolhatatlanul halad, ahogy isteni ígéretnek sem férhet kétely. E történetfilozófiák sikere épp e „jóstehetségükben” rejlik. Azok a rendszerek – például Hegelé –, amelyek jelenüket tekintették végcélként, megmaradtak „katedrális-cseletnek”, mert az ember sohasem érzi tökéletesnek azt, amiben él, ezért inkább adja oda magát és hitét egy olyan célként, mely az elérhetetlen tökéletest jövőképként ígéri.

A 20. század már csak a történetbölcseleti pesszimizmus és a szocializmus között választhatott. Vagy tagadta a fejlődést, s ezzel végleg kilátástalanná tette az ember „történelemben létét”, vagy elismerte, s akkor azt is el kellett ismernie, hogy az adott társadalmi struktúrát egy tökéletesebbel fogja felváltani a jövő. Ennek a feltételezett célként pedig egyetlen elmélete volt: a szocializmus.

Németh László is szocialistának nevezte magát, de ahányszor erről vallott, azt is mindig leszögezte, hogy ezzel nem Marx tanait követi. Marx szocializmusa és a sa-

játja között a különbség: mennyiség és minőség különbsége. Minőségen emberi minőséget értve: ahhoz, hogy egy szocialisztikus rendszer működőképes legyen, az emberek erkölcsi, közösségi elveinek kell átalakulniuk. Nemezszer idézte Németh László Kosztolányi elhíresült fogalom párját, a *homo aestheticus* és a *homo moralis* szembeállítását. S minden alkalommal a homo moralist tekintette a jövő emberének, a „minőségi embernek”, szemben a modern kor individualizmusával. A mai társadalomtudományok, a szociológiától az irodalomtudományig, az individualizmust a modernség szükségszerű velejárójának, sőt kritériumának tekintik. Németh László egy individualizmussal szembeálló etika kialakulásában és érvényesülésében látta a történelmi fejlődés lehetőségét.

Ebbeli fejtegetései meglepő egyezést mutatnak Friedrich Schiller „államelméletével”, melyet a *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című esszé sorozatában fejtett ki. Schiller különbséget tesz „természetes” vagy „fizikai” (értsd: erőszakon alapuló) és „morális” állam között; ez utóbbit tekinti a történelem szükségszerű (vég)céljának. De akárcsak Németh László korában a marxizmus, Schiller korában is volt e célhoz rendelt program és gyakorlat: a francia forradalom. S akárcsak Németh László, Schiller is elhatárolja a maga államelméletét a forradalmi gyakorlattól (mely akkor éppen a jakobinus diktatúra volt). „Ámde a fizikai ember *valóságos*, és az erkölcsi ember *problematikus* csupán. Ha tehát az ész megszünteti a természetes államot – s ezt szükségszerűen meg kell tennie, ha a maga államával akarja helyettesíteni –, akkor a fizikai és valóságos embert kockáztatja a problematikus erkölcsi emberért, akkor a társadalom egzisztenciáját kockáztatja egy pusztán lehetséges (bár morálisan szükségszerű) társadalomeszményért. Ami tehát nagy megfontolást követel, az, hogy a fizikai társadalomnak *az időben* egy pillanatig sem szabad megszűnnie az alatt, amíg a morális társadalom *az eszmében* alakul, hogy az ember méltósága kedvéért nem szabad egzisztenciájának veszélybe jutnia. Ha a művésnek javítani valója van az óraművön, akkor lejárhatja a kerekeket; de az állam élő óraművét ütés közben kell megjavítani; az itt a feladat, hogy a forgó kereket forgás közben cseréljük ki.”

Valami hasonló körvonalazódik Németh László „kert”-álmaiban. A „minőségi szocializmus” társadalmi sejtjeit véli létrehozhatni az erre szervezett kisközösségekben, melyek tagjai fokozatosan többségbe kerülnek a társadalomban, s forradalom és diktatúra nélkül átveszik a hatalmat. Hiszen neki is – akárcsak Schillernek – a „fizikai társadalom” és a diktatúra között kellett „harmadik utat” találnia.

Németh László „minőség-szocializmusának” bírálói elsősorban (vagy kizárólag) programjának utópisztikus voltát vetik szemére. Ma már világos azonban, hogy a kritikának nézőpontot és hangot kell váltania. Az *utópia* megítélése alapvetően megváltozott a marxizmus egyeduralmának megszűntével; nem a tévútra csábító képtelenséget látjuk benne, hanem azt a jelenkritikát, mely jövőtervetet termékenyíthet. Az is kétségtelen, hogy Németh László utópiája a diktatúra elutasításával saját jelenének egyik alapproblémájára tapintott rá; az európai diktatúrák történetének elmúlt

nyolcvan éve erre a bizonyság. A kérdés csupán az, hogy történelemvíziója összhangba hozható-e a „történelemben-lét” mai feltételeivel és irányaival.

Az enciklopedizmus

Köztudott, hogy a fiatal Németh Lászlóra szinte élethosszig tartó hatást gyakorolt Oswald Spengler történetbölcselete. Ez a hatás azonban kettős (és egymással ellentétes) irányú. Ahhoz a nemzedéki élményhez tudnám hasonlítani, amelyet a 19. század elején Herder (egyébként Spengler legközelebbi elődje) recepciója váltott ki a reformkor szellemi vezetőiből. Híres-hírhedt „jóslatát” a magyarság fel- és beolvadásáról „a szláv és germán tengerbe” elméletileg akkor (tudomásom szerint) senki sem cáfolta, hiszen premisszái (nyelvi-etnikai rokonalanságunk, a környezet ellenséges volta) észérvekkel nehezen lettek volna megdönthetők. A cáfolat, ha úgy tetszik, „irracionalis” utat keresett és talált; a (leendő) nemzet életenergiáit állította szembe a jóslattal. Szerb Antal frappáns Zrínyi-jellemzése szerint: „Rábízta magát arra a titokzatos lelki erőtartalomra, ami a legvégzetesebb órákon szokott eksztatikus hirtelenséggel felnyitni, ami a fuldokló erejét megtízszerezi, és partra segíti, arra a realitásra, ami kívül áll minden logikán, és megcáfolja a tényeket, az emberi csodára. Zrínyi, Vörösmarty és Madách talán öntudatlanul azért is mennek el pesszimizmusukban a végső határig, hogy felébbresszék önmagukban és a rájuk hallgatóban az utolsó percnél ezt a kiszámíthatatlan erejű, életadó eksztázisát.” (*Magyar irodalomtörténet*)

Németh László is úgy veszi át (és igazolja újabb és magyar érvekkel) Spengler történetbölcseleti pesszimizmusát, hogy azonnal szembe is fordul vele. A történetfilozófiák nagy felosztásában, a „lineáris” (és egyben haladáselvű), valamint a „ciklikus” (és egyben haladástagadó) címkézésben Spengler az utóbbi kategóriába kerül; fel kell tennünk a kérdést, hogy miképp békíthető össze „a Nyugat alkonya” a visszanyert Éden hajnalhasadásával.

Mert Spengler tanítása a történelemszemléletének középpontjába állított kultúrák születéséről, virágzásáról és hanyatlásáról (melynek kiindulópontja minden „organikus” történelemmodell őse, a herderi történet szemlélet) kétségtelenül meghatározó része Németh László történet szemléletének éppúgy, mint utópiájának. Legrésztelenebben (és leg-„spengleribben”) talán az *Európa és magyarság* című esszében fejte ki azon – korszakonként táguló – „repedések” elméletét, melyek az európai kultúra épületébe, lényegében az alapköletétel pillanatától, az összeomlás elkerülhetetlen végpontját is beépítik.

A címke azonban egyszerűsít. Spengler történelemfelfogása csak lényeges megszorítással nevezhető ciklikusnak, amennyiben a kultúrák egymást *váltják is*, és a váltás nem fejlődés, hanem *újrakezdés*. Elméletének lényege azonban nem a váltakozás, hanem a *párhuzamosság*. Minden kultúra külön és önálló *mozgásrendszer* (a relativitáselmélet diadalának korában vagyunk), melyek egymással csak felszínesen, a

hanyatlástörténet „szellem-történeti” lényegét nem befolyásolva érintkeznek, e rendszeren belül azonban a keletkezés–virágzás–hanyatlás (herderi–hegeli) hármassága lineárisan érvényesül. Németh László Spengler-értelmezése e viszonylagos linearitás felismerésére épül. Melyből ha nem is következik *kauzálisan* egy negyedik fázis, de annak lehetetlensége sem. Az utópia a megengedés résén hatol be a pesszimista végkövetkeztetésbe – mintha azt mondaná, hogy Spengler „jóslata” elsietett, mert túlságosan hatalmába kerítette a saját korában észlelt válság, a betömheteretlennek érzett „repedés” keltette pánik, s nem kereste a kiutat sem a válságból, sem saját rendszeréből. Különös dialektika érvényesül az utópikus „megtoldásban”, melynek lényege az emberi tényező. A kultúra átfordulása civilizációba lerombolja az ember minőségét, s a minőséghiányos ember képtelen életet és energiát ömlesztetni sorvadó kultúrájába. De a kultúra végórája kiválthatja azt az „eksztázist”, mely visszaváltoztatja a közösségi embert „minőségivé”, s ezzel képessé teszi kultúrájának újratereztetésére.

A minőség forrása a kultúra – ahogy Schiller szerint a „morális ember” kialakítója a művészet. Schiller utópiáját a művészet szerepének és lehetőségeinek korlátozottságát felismerő 20. században „át kellett írni”, s ehhez is Spengler kínálta az elméleti alapot. A kultúra szerinte *életrealizáció*, ezért hatása sokkal szélesebb körű, sokkal kevésbé korlátozott, mint a művészeté. Schiller kantianus gondolatmenetében a művészet (s a benne kiteljesedő *játékvágy*) éppúgy szemben áll a „fizikai ember” egzisztenciális valóságával, mint a morális állam *kell*-je a fizikai állam *van*-jával. A kettő közötti kapcsolatteremtés problematikus (sőt dilemmatikus) voltát nagyszerűen fejezi ki az órás-hasonlat paradoxona. Németh László (és Spengler) organikus-vitalista kultúrafelfogása azonban élet és kultúra közvetlen és állandó egymásra hatásából indul ki, s ebben a közvetlenségben és állandóságban feloldódik az órás-hasonlat paradoxitása, hiszen az élet hatására a kultúra és a kultúra hatására az élet szüntelen változásban van; a kerekeket éppen mozgásuk cseréli, és cseréjük mozgatja.

A spengleri *pánikot* persze nem lehet semmibe venni. A minőség-igény az organikus kultúraelmélet *ellenére* támad fel, az élet dacos és logikátlan tiltakozásaként saját „alkonyata” ellen. Ezért alapvetően tragikus. Nem elodázni akarja a bizonyítottan elkerülhetetlen véget, hanem elébe megy, kihívja, kockáztatva, hogy felgyorsítja a bukást, örök éjszakára váltja az alkonyt, melyben még századokig lehetne tengődni. A történelemben-lét egyben tragikus lét, s ebből a szintén spengleri gondolatból (mint azt a *Három kortársban* olvashatjuk) vezeti le Németh László a Spenglerétől eltérő utópiaértékelését. „Az embert hányja-veti a történelem, de csak a hullák feje volt a vízben, az úszók válluk és nyakuk kétségbeesett erőfeszítésével tartották legalább az orrukat, szemüket és homlokukat a víz fölött. Mint a foka, az ember is vízben élt, de a levegőt nem a vízből szívta. Spenglernek igaza lehet, amikor megvet egyes mai híg utópiákat – de csak azért van igaza, mert hígak. Az utópia legmagasabb fogalmazásában azt jelenti, hogy az ember nem egészen történelmi lény. Ki van szolgáltatva a történelem rángásának, de ki van szolgáltatva az orra fölött a levegő-

nek is. Nagy történelmi feladatoknak csak az felelhet meg, aki többet is akar, mint történelmet csinálni. Utópia nélkül a történelemben csak alámerülni lehet.”(*A minőség forradalma*)

Epilógus

Van-e – csak valamelyes – időszerűsége ennek a tragikus és egyben utópisztikus történelemszemléletnek? E kérdésre érvek aligha válaszolnak, legfeljebb sejtelmek.

Az egyik állandó ellenvetés ugyanis – a „harmadik út” elutasítása azon az alapon, hogy a történelem csak a „vagy-vagy”-okat ismeri, s az ellentmondások kikülvése lehetetlen – már a múlté. A választás kapitalizmus és szocializmus között, mely kényszerűnek tűnt századunkban sokáig, elvesztette realitását, mivel a „megvalósult szocializmus” történelmi zsákutcának bizonyult. A Németh László képviselte „harmadik út” előlépett a választás tárgyát képezhető „másodikká”.

Súlyosabb érv, hogy a ma egyetlen életképes rendszernek tartott liberális demokrácia a maga fogyasztói erkölcsével ellentéte a Németh László meghatározta minőségnek és a spengleri értelemben vett magaskultúrának. Valósága tehát kizárni látszik az utópiát. E rendszeren – és fogyasztói kultúráján – azonban szintén látszanak a repedések, bár őket illetően megoszlanak a vélemények. Ha azonban a pesszimistább „jósokra” hallgatunk, akkor tudomásul kell vennünk, hogy a Föld lakosságának mértani haladvány szerinti növekedésével a fogyasztás hasonló növekedése tarthatja csak fenn e kultúrát, ennek viszont határt szab bolygónk anyagi végessége. Fukuyama szerint a fogyasztás *vágykielégítés*, s e vágnak csak egyik – kisebbik – része irányul a közvetlen létfenntartásra. Nagyobb része „öncélú” és „öngerjesztő” módon a minél több *fölösleg* birtoklását célozza. (Hogy ennek van-e köze Schopenhauer „akarat és képzet” alkotta világához, döntsék el az amerikai szerző kritikusai.) Ha tehát a vágyat nem lehet kisebb lángra srófolni, mint nagy szélben a viharlámpát, akkor a fölöslegre irányuló *vágytöbbletnek* más, a fogyasztói kultúrában háttérbe szorult tárgyakat kell keresnünk.

A Föld anyagi – s ezzel vágykielégítő – potenciálja, mint mondtam, véges. Az embernek csak szellemi termelőképessége határtalan, s ha az emberiség értéktudata (fokozatosan? rohamosan?) átáll az anyagi értékekben talált kielégülésről a szellemi, a kulturális értékek gyönyörére, az anyagi fényűzésről és hedonizmusról a szellemire, akkor a repedés nem vezet a társadalom épületének összeomlásához; a szellemi fogyasztás növekedése ellensúlyozhatja az anyagi fogyasztás arányos csökkenését. S talán kiképezheti azt a „morális embert”, aki kellő önkorlátozással megtámasztja azt a másik „repedést”, mely az emberiség „fogyasztó” kisebbsége és a fogyasztásból kirekesztett többség között támadt.

Kíváncsi vagyok, ki írja meg ezt a soron lévő utópiát.

Salat Levente

Gondolatok Erdély félreismert géniuszáról és két egymásnak feszülő állameszme néma tusakodásáról

Úgy gondolom, elérkezett az idő, hogy a kulturális értelemben vett magyar nemzet állapotáról Erdélyben fogalmazott helyzetjelentést a mérsékelt optimizmus regiszterében elhelyezkedő megállapításokkal lehessen *indítani*: odahaza, vagyis Erdélyben, kezdenek végre, lassan, helyükre kerülni a dolgok. Aki akar: elmegy, aki nem: marad.

Aki elmegy, fittyet hány a szabadságeszme moralizáló, kisebbségi koloncaira, és szuverén egyéniségként rendezi be életét valahol az egyetlen, közös spácium délibábos ígéretét hordozó világban.

Aki marad, nem a fanatizáló kitartás-ideológiák hatására dönt így, hanem azért, mert megtalálni véli számításait. A helyét pontosabban egy, a közösségi görcs szorításából fokozatosan kibontakozó kisebbségi társadalomban, amely reményekre feljogosítóan kezdett el szétfejlődni az utóbbi időben a teljes értékű társas lét alapvető életfunkcióinak irányai mentén.

Beszélni lehet lassan az önértéküket fokozatosan fölfedező és azt kamatoztatni képes, dinamikus helyi társadalmakról, amelyek kisugárzása minden maradás-ideológiánál hatékonyabban képes vonzóvá, értelemmel telítetté varázsolni a sok vihart megérett erdélyi magyar egzisztenciát. Noha a magyarság gazdasági befolyása Erdélyben még mindig jócskán elmarad nemcsak a történelmi érvekkel alátámasztott restitúciós ambíciók, hanem a demográfiai adatok alapján indokoltnak tekinthető részesedési arányok mögött is, vannak már szép számmal a balkáni viszonyok és a

többségi gyanakvás körülményei között is megkapaszkodni képes, sikeres vállalkozások.

A politikai érdekképviselő is higgadt, bölcs erőként végzi a dolgát, jól-rosszul, ahogy ez már lenni szokott a politika világában, ahol – ezt is megtanuljuk lassan – lehetetlenség minden igényelvényt egyszerre teljesíteni, és ahol a prioritások kérdése, békeidőben, sokat próbált barátokból is képes mindenre kész ellenségeket fabrikálni. Fontos eredményeket tud fölmutatni végre a nyelvharc, és talán annak is jelei mutatkoznak, hogy a romániai magyarság politikai szervezete – amint az higgadt, bölcs erőhöz illik – elismeri végre, hogy a különböző forrásokból a kisebbségnek szánt támogatások rendszere nem összpontosulhat, míg a világ, három ember kezében: a jogharc terén egyre több tapasztalatra szert tevő politikai érdekképviselőnek szabadjára kell engednie végre az önkormányzatiság elvére alapozott és a normalitás körülményei között az erőforrásai fölött autonóm módon rendelkező civil társadalmat.

A közösségi élet egyre több területén kezdenek érvényesülni a szakmaiság szempontjai, itt is, ott is megvillantják arcélüket az önkéntességi alapon szerveződő munkaközösségek, és – ha minden igaz – magyar tannyelvű egyetemünk, sőt egyetemhálózatunk is lesz rövidesen, ráadásul, a körülmények sajátos összejátszásának eredményeként, olyan szabadságfokokat lehetővé tevő intézményes formák között, amelyek keretében nem lehet majd rajtunk kívül álló okokat, fölöttes hatalmakat hibáztatni az ott kialakuló állapotokért: kiderülhet végre, mire vagyunk képesek, mire futja emberi-szellemi tartalékainkból.

S noha gond és baj van bőséggel, hiszen az ország egészét sújtó, mély gyökerű válság és az önmagát a maga valóságában fölfogni és megérteni képtelen kisebbség szellemi helyzetének elbizonytalanító kilátástalansága továbbra is súlyos adottságként nehezedik mindennapjainkra, *ennyit* talán visszatetszés nélkül el lehet mondani, ha másért nem, önmagunk bátorítására legalább, hiszen az a kevés, ami történik, az uralkodó eszmék, az emberek lelkébe mélyen beivódott perspektívtalanság ellenében van, annak cáfolataként is felfogható.

A tündéri tájakon a normalitás lassan kibontakozó jelei fölött ráadásul szerencsés csillagzat látszik kirajzolódni. Az anyaországban joggal lehet az utódállamok magyarsága iránt felelősséget mutató, áldozatokra kész, a külpolitika színterén magamagát markánsan artikuláló nemzeti kurzusról beszélni, Európában pedig, ahová több mint ezer éve tartozni szeretnénk, a társadalompolitikai innovációnak a lázas igyekezete tapasztalható, amelyre mintha az a fennhangon egyelőre megfogalmazhatatlan meggyőződés nyomná rá a bélyegét, hogy a társas lét eszményi formái iránt való elköteleződés nem az államok vagy államalakulatok mindenáron való, feltétlen fennmaradásában, hanem az emberek, emberi közösségek jólétében, harmonikus egzisztenciájában érdekelt mindenekelőtt.

Erdélyből, a titokzatos, a magyar szellemtörténetben maradéktalanul soha meg nem értett, megannyi ellentmondással terhes vidékből kitekintve úgy tűnik tehát: sok minden együtt van ahhoz, hogy a kulturális értelemben vett magyar nemzet rekonstrukciójának az esélyeiben középtávon bízni lehessen. Kérdés azonban, hogy az uralkodó diskurzus fennforgó fogalmaiban elgondolt nemzeti integráció mit tartogat az elszakadt nemzetrészek közösségei, tagjai számára. S noha az alkotó energiák egy jelentős részét végre célirányosan összefogó, szerencsésnek látszó körülmények jótékony hatását kétségbe vonni minden bizonnyal a nemzeti közösség érdekei ellen való fellépés bűnével volna egyenértékű, nem kisebb vétek megítélésem szerint nem szembenézni azokkal az adottságokkal, amelyek a nemzet határok fölötti újraegyesítésének útjába gördíthetnek nehezen megkerülhető akadályokat, illetve amelyek kellemő körülmények híján a történelmi progresszió irányának a félreismerését eredményezhetik, rá gondolni is rossz, hogy hányadjára immár történelmünk során.

A magyar és *státus*magyar közötti különbség állami intézményesítésének az előestéjén, amikor az anyaország nevében eljáró magyar állam közjogi viszonyt készül létesíteni az azt igénylő kisebbségi sorban élő magyarokkal, nem minden kockázat nélkül való kísérlet megpróbálni lefűjni a port Hamvas Béla *Az öt génusz* című magyar nemzetkarakterológiájáról. Fontos itt előrebocsátani, hogy a mű első fogalmazványát Hamvas 1940-ben vetette papírra, az utókorra maradt változat 1959-ben készült és 1985-ben került első ízben kiadásra. A „Magyarország szellemi földrajzaként” is emlegetett írásmű természetesen tele van tetten érhető túlzásokkal és elfogultságokkal, amelyek kizárólag a hamvasi formáció belterjes világában realizálhatják maradéktalanul jelentéstartalmaikat. A mű egészének kritikai értékelése és eszmetörténeti elhelyezése ennek folytán bonyolult feladat, amely messze meghaladná ennek az alkalomnak mind a célját, mind a kereteit.

Léteznek azonban *Az öt génusz*ban olyan egyértelmű megfogalmazások is, amelyek nem csupán a *scientia sacra* korokon átívelő üzenetére való nyitottság és a lényeglátó beállítottság alaphelyzetéből lehet értelmezni, hanem amelyek elnyerik teljes jelentésüket a profán történetírás regisztereiben is.

Hamvas szerint a magyar nemzettestet az öt génusz egyidejűsége adja, amelyeket legtömörebben a következőképpen határoz meg egy helyen a szerző: „Az öt génusz ereje a derűs életeszmény (dél), a kultiváltság és a szociális egyensúly (nyugat), a természetközelség és érzékenység (észak), a szabadságvágy (kelet) és a szövényes gazdagság (Erdély).”¹ *Dél* génusza Hamvas szerint Magyarországot Horvátországgal és Dalmáciával, Isztriával és Olaszország délibb részével, Görögországgal, Szerbia déli részével, a Provence-szal, Spanyolország keleti részével és Kis-Ázsia nyugati sávjával foglalja egységbe. *Nyugat* génusza egész Ausztriát, Dél- és Nyugat-Németországot, Franciaország nagy részét, Észak-Olaszországot és Svájcot, Belgiumot és Hollandiát, vagyis a tulajdonképpen a Karoling Európát foglalja magába, de kisugárzik Dél-Angliára, Dániára és Svédország déli részére is. *Észak* génusza Szi-

lézián, Csehországon, Lengyelországon és a balti államokon át Finnorszáig és a skandináv államokig húzódik. *Kelet* géniusza a dél-orosz sztyeppvilág, Kelet-Ázsia és Szibéria. *Erdély* önmagába zárkózott, senkivel semmilyen kapcsolatba nem hozható géniuszt Hamvas szerint az jellemzi mindenekfölött, hogy „Erdélyben minden egyszerre kettőt jelent. Kívül Nyugat, belül Bizánc...”²

A történelmi magyar állameszme nem kevesebbre vállakozott, mint ebből a rendkívüli gazdagságból egységet kovácsolni. Történeti hivatása értelemszerűen az lett volna, hogy az egységet belsőleg megteremtse, és azt a környező népek közösségébe minél harmonikusabban elhelyezze, érvényre juttassa: „magyarnak lenni annyit jelent, mint az öt géniusz világában egyensúlyt teremteni” – írja egy helyen Hamvas.³

Mint tudjuk, nem ez történt azonban. *Az öt géniusz* szerzője szerint „a magyar földön az egymáshoz tartozó öt elem, amely az egységet itt egyedül megteremti és megteremtheti, az évszázadok folyamán nem vált egységgé. A géniuszok, amelyek egymáshoz tartoztak és tartoznak, egymástól független életet élnek, egymást nem felismerve, egymással szemben ellenségesen, mindig egymástól elválasztva és külön. Magyar földön nem volt egység” – hangzik a kíméletlen hamvasi szentencia.⁴ Másként fogalmazva ugyanazt: „...minden itt élő ember lényén saját régiójának bélyege a legerősebb. A nehézség [nem az], hogy a többi négyről nem szerez tudomást, és azt mint önmagával egyenrangút nem ismeri fel, hanem az, hogy a többi archetípussal szemben áll, éspedig ellenségesebben és kizárólagosabban áll vele szemben, mintha az idegen származású lenne.”⁵ A lehető legsúlyosabb következtetés pedig: „Délnyugat részben délszláv és vend, Nyugat részben német, Észak részben szlovák, Erdély részben román lakosságából az ember arra következtethetne, hogy hasztalan erőfeszítés ennyire külön nemű tájak és emberek között egységet teremteni. Történeti tévedés, és mindig is az volt, hogy ezt a földet egyetlen országnak tartották.”⁶

A hamvasi értelmezés szerint a magyar állameszme nem csupán a nyers, zseniális erők egyensúlyának, termékeny egységének a megteremtésére irányuló igyekezetében vallott kudarcot. A nemzetnek a többi nemzet sorába való harmonikus beilleszkedése terén sem volt képes fölemelkedni történelmi hivatásának magaslatára. „A nemzeti öntudat – írja Hamvas – az a képesség, amellyel a nép önmagát a többi nemzetek rangsorában el tudja helyezni és történeti feladatait fel tudja ismerni.”⁷ A magyar állameszme ezeréves európai jelenlétének szomorú mérlege Hamvas szerint, hogy „az itt élő ember legelső ösztönszerű mozdulata a magyarral szemben az *elutasítás* és a *negatívum* és a *nem*.” (Az én kiemelésem – S. L.)⁸ A magyar „ahelyett, hogy a környező népek mindenikével békében élt volna, hiszen nyugat és dél és észak és kelet fele nyíltan áll, és mindegyiket mint önmaga géniuszt megérthette volna, egyetlen szomszédjával sem lépett jó viszonyba még akkor sem, amikor erre kétségtelenül minden oka megvolt, és ezenfelül önmagában is ellentétek és viszály közepette élt, és kész talaja volt minden indulatnak, amely különbözőséget és gyűlölködést szít.”⁹

Hamvas által a nemzettesten – mintegy önmagán – elvégzett viviszekciónak a lát-leletével természetesen lehet nem egyetérteni, az abból leszűrt keserű következtetésekkel szemben megannyi ellentétes megállapítást, cáfolatot, látványos és meggyőző ellenpéldát lehet felhozni. Attól azonban aligha lehet eltekinteni, hogy a történeti magyar állameszme közép-európai teljesítményének a hivatalos értékeléséből ez az álláspont szinte teljességgel hiányzik.¹⁰ A higgadt, kíméletlen önvizsgálat helyett olyan konokul tartunk ki a rosszul felfogott, teljesíthetetlen célok mellett, olyan magyaros következetességgel térünk vissza időről időre a megvalósíthatatlan célkitűzésekhez, és ragaszkodunk az önmagunk ellen elkövetett vétkeinkhez, ahogyan csak a tulajdon természetüket felismerni képtelen, valakik által folyamatosan félrevezett népek képesek. S ha a hamvasi figyelmeztetéseket különösebb következmények nélkül lehetett figyelmen kívül hagyni 1959-től napjainkig, a kulturális értelemben vett magyar nemzet szimbolikus egységét megteremteni célzó lázas állami tevékenység évadján aligha engedhetjük meg magunknak ezt a nagyvonalúságot.

A Hamvas Béla által elkészített nemzetkarakterológiai látlelet történeti gyökereinek a felkutatása igen messzire vezetne. Az okok, amelyek az öt génusz egygyőtvözésének a feladatát teljesíthetetlenné tették az idők folyamán, kiszálazhatatlanok a múlt sűrű szövetéből, hiszen Mátyás király halálától számítva gyakorlatilag minden fontosabb történést ugyanolyan joggal lehet oknak és okozatnak tekinteni. A legproblematisabb, mert legellentmondásosabb génusz, Erdély szempontjából legalábbis bizonyosra vehető ezzel szemben, hogy az utolsó kihagyott nagy esély Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciójának a kudarca volt.

Eötvös már 1851-ben, *A XIX. század uralkodó eszméinek a befolyása az államra* című állambölcseleti munkájában arra figyelmeztetett, hogy „a szabadság és egyenlőség fogalmai azon formában, melyben felállítottak, nem valósíthatók anélkül, hogy valamennyi létező állam fel ne bomolnék”.¹¹ A liberális nemzet- és államépítés 1848-as kudarca több helyütt is a több etnikumot magában foglaló Közép-Európában arra indította Eötvöst, hogy elmélyült kutakodásba kezdjen azt illetően, hogy az etnikai szempontból mélyen megosztott társadalmakban miként lehet úgy berendezni az államot, hogy az képes legyen befogadni a különböző nemzeti folyamatokat és ambíciókat. S noha eredményeivel messze megelőzte korát, elvei gyakorlatba ültetésének tekintetében maga sem tudott fölemelkedni a történelmi hivatás magaslatára.

A nemzeti dráma ezúttal is háromfelvonásos. Hiba csúszott mindenekelőtt Eötvös gondolatmenetébe, aki úgy utasította el az uralkodó etnikum által kisajátított „nemzeti állam” és a nemzetiségi alapú föderatív szerkezetű állam két alternatíváját a *harmadik*, a „nemzetileg semleges állam” opciójának a javára, hogy nem vette észre: a gyakorlati realizáció tekintetében számolni kell a veszéllyel, hogy az általa eszményinek tartott államszerkezet alig lesz megkülönböztethető az ugyancsak általa *legrosszabbnak* aposztrofált változattól: az államot kisajátító, uralkodó nem-

zetiség etnokratikus berendezkedésétől. A közügyek intézésében nélkülözhetetlen nyelv ugyanis, de további kulturális behatároltságok lehetetlenné teszik az állam maradéktalan semlegesítését a nemzeti jegyeiktől. (Fontos megjegyezni zárójelben, hogy a föderatív megoldást nem elvi okokra visszavezethetően utasította el Eötvös, hanem az etnikumok keveredése miatt tartotta azt gyakorlatilag megvalósíthatatlannak.)

A dráma második felvonására 1868-ban került sor, amikor is az Eötvös által előkészített nemzetiségi törvény egy többlépcsős kompromisszumsorozat végén olyan változatban került megszavazásra, amely kilépett végül is az eötvösi nemzetiségpolitika kereteiből. Az 1868-as nemzetiségi törvény, noha elismeri a nemzetiségekhez tartozó személyek egyenjogúságát más állampolgárokkal, nem tartalmazza például az Eötvös által oly fontosnak ítélt nemzetiségi egyenjogúság kodifikációját, amely arra lett volna hivatott, hogy az államhoz való viszonyukban a nem magyar nemzetiségeket egyenlőként ismerje el a magyarral. Azzal a felismerésével, hogy a személyi szabadság és egyenlőség a többetnikumú társadalmakban csak akkor realizálódhatik maradéktalanul, ha a közösségek közötti egyenlőség is biztosítva van, Eötvös több évtizeddel előtte járt korának.

A dráma azzal teljesedett be, hogy a nemzetiségi törvény, noha az a dualizmus egész ideje alatt hatályos maradt, érdemben nem került alkalmazásra még ebben a felhígított, deáki változatában sem. Az „egy politikai nemzet” és az „államnyelv” fogalmihoz ragaszkodó adminisztráció a törvény szellemének érvényesülését korlátozta, az önkormányzati hatáskörök és a helyi közigazgatási szervek szintjén pedig, amelyeknek feladata lett volna a törvény kitételeinek gyakorlatba ültetése, erőteljes nacionalizmus érvényesült már a törvény parlamenti vitájának idején. A hetvenes évekkel kezdődően pedig, mint köztudott, a magyarosítás programjától volt hangos a nagy-magyarországi közélet.¹²

Nem volna bölcs dolog találgatásokba bocsátkozni azt illetően, hogy miként alakult volna a Kárpát-medence és egész Közép-Európa sorsa, ha Eötvös elvei szeresebben beépülnek a magyar állameszme 19. századi történetébe. Tény azonban, hogy Erdély azóta a nemzeti állameszmék, pontosabban a nemzetállami felfogás béklyójában van arra kárhoztatva, hogy újra és újra igazat legyen kénytelen adni a hozzá hűtlen Makkai Sándornak: így, ezekben a fogalmakban, a fennforgó eszmék alapján kisebbségiként valóban „nem lehet”.

A történelem furcsa fintoraként is értelmezhető, hogy szinte ugyanazokat a mondatokat, amelyeket 1868 novemberében a budapesti országházban a román és más kisebbségi képviselők fogalmaztak meg, 1994–95-ben, Bukarestben, a román tanügyi törvény vitájának az idején a magyar kisebbségi képviselők szájából lehetett visszahallani. A két esemény koreográfiájában is sok volt a közös elem: azonos hangvételelű, arrogáns többségi közbekiáltások, a kisebbségi képviselők testületi kivonulásai tarkították mindkét eseményt több ízben is. Elmondható tehát, hogy Erdélyben a nemzetiségpolitika szempontjából az utóbbi százötven esztendő alatt semmi érdem-

leges nem történt: a kérdések és a megoldásra váró problémák ugyanazok, többé-kevésbé a szereplők is, csak a szereposztás változott.

Mi következik mindebből a kulturális értelemben vett magyar nemzet szimbolikus egységére nézvést? Megítélésem szerint számolni kell azzal, hogy – *státus* ide vagy oda – nem lesz béke a romániai magyar lelkekben mindaddig, amíg az erdélyi géniusz tulajdon valóságában meg nem ismerzik. A normalitás tétova jelei Erdélyben anakronizmusoknak, az uralkodó fogalmakban értelmezhetetlen kuriózumoknak fognak tűnni mindaddig, amíg az erdélyi magyar társadalom föl nem ismeri tulajdonképpeni történelmi hivatását. A közösség ugyanis, amely tulajdon lényegét *máshol véli megtalálni*, mint ahol az valójában van, géniuszától idegen eszmék és állameszmék eszközévé vagy kiszolgálójává válik, s mint ilyen nem a *saját* jövőjének a lehetővé tételével van elfoglalva.

A nemzetállami berendezkedést célként követő törekvések – lett légyenek azok akár magyar, akár román indíttatásúak – az Erdélyi kérdés kezelésének csak egyoldalú, valamelyik lételem kiszorítására törő, a másságot adottságként elfogadni és intézményesíteni képtelen változatait tették eleddig lehetővé. Mintha az elmúlt másfél évszázad során a hatalom egymást váltogató, konjunkturális birtokosaként mindkét fél arról lett volna meggyőződve, hogy a másságot a közélet színterein is intézményesítő – azt nem csupán a magánélet tartozékaként toleráló – állami berendezkedésre nem érdemes időt és energiát pazarolni. Mintha abban bíznának folyamatosan mindkét részről, hogy az *együtt élés kultúrájának és szellemi feltételeinek* a megalapozására, folyamatos újratermelésére irányuló erőfeszítéseket büntetlenül, időtlen időig meg lehet spórolni.

Meggyőződésem szerint ezeknek a zsákutcás reflexeknek az adottságával is számolni kell, amikor a kulturális értelemben vett magyar nemzet egységéről és azon belül Erdély jövőjéről gondolkodunk ezekben a hetekben-hónapokban.

JEGYZETEK

1. Hamvas: Az öt géniusz. Életünk könyvek, 1988. 61.

2. I. m. 43. „Erdély mindig bonyolult, mindig kettős, mindig igen is, meg nem is, kettő között van, mint ahogy kettős a bizánci ikon, és kettős a ballada és a szakadékos társadalom. Sohasem lehet nyíltan megmondani azt, ami van, és ha valaki mégis az igazat mondaná nyersen, szemben el kellene hinni és titokban mást kellene gondolni. Ami északon a pletyka, az Erdélyben intrika. A pletyka természete kiskövrosi és provinciális, egy kicsit tisztátalan és izléstelen. Az intrikában mérge van, egy kicsit gyilkosság, és sajátos helye a politika, a dinasztikus hatalmi féltékenység és az uralomvágy. Az intrikának tenyészhelye a bizánci udvar volt, később a szultán udvarából maradéktalanul átment, és az orosz cári udvarban úgy élt, mintha ott eredt volna. Amit Erdélyben politikának neveztek, az igen nagy részben mindig intrika volt.” Azt gondolhatnánk, hogy az erdélyi embernek ezeket a meghatározó nemzetkarakterológiai jegyeit mindeneke előtt a történelmi körülményekre lehet visszavezetni: „A kompromisszum az Alföldön politika, bűncselekmény, Erdélyben okosság és erény, csaknem angolos előrelátás és humor. Úgy látszik, mintha a történet tanította volna meg rá. Egy kicsit mindig az ország többi részére kellett néznie, de egy kicsit Bizánc-

ra vagy Sztambulra, alkudoznia kellett, hogy megmaradjon, egy kicsit be kellett csapnia az egyiket is, a másikat is, mert egy kicsit be kellett csapnia valakit, hogy élhessen.” Hamvas szerint a történeti kényszerre való hivatkozás mindazonáltal önmegtévesztő: „a történeti helyzet általában annak a karakternek felel meg, amely a helyzetet *magára veszi*, és a karakter azonos helyzeteket produkál.” Hamvas: i. m. 38. Az én kiemelésem – S.L.

3. I. m. 61.

4. I. m. 72.

5. I. m. 66.

6. I. m. 40.

7. I. m. 79.

8. I. m. 73.

9. I. m. 80.

10. Ellenpéldaként említhető Romsics Ignác Helyünk és sorsunk a Duna-medencében című munkája (Osiris Kiadó, Bp., 1996), különös tekintettel a Nemzeti traumánk: Trianon és a közép- és kelet-európai perspektívák című írásokra.

11. Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek a befolyása az államra. Magyar Helikon, Bp., 1981. I. kötet, 127.

12. Innen nézve meglehetősen nehezen értelmezhető, hogy ugyanaz a Hamvas Béla, aki a kíméletlen nemzetkarakterológiai önvizsgálat elvégzéséhez szükséges lelki-szellemi tartalékokat tudott mozgósítani, a következőket írja a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban: „Az országon belül élő nemzetiségeknek történetük volt, a magyarnak volt egyedül hagyománya. Ezt a hagyományt nem a hódító teremtette és nem a hatalmi önkény utólagos igazolási kísérlete. Minden nemzetiség, horvát, német, szlovák, román igénye a földre és a javakra és a hatalomra az országon belül részleges. Az igény jogos, mert a föld java azé, aki a földet lakja. A nemzetiség és az ország azonban nem azonos. Nemzetiség egymagában még nem alap az autonómiára, és újabban, amióta ezt alapnak tekintik, a téveszme válságot válságra idéz. A magyaron kívül egyetlen népnek sincs olyan hagyománya, amely az őt tájra egyforma erővel terjed ki.” Hamvas: i.m. 40.

TARTALOM

Előszó

KORUNK – KORUNK

Kántor Lajos A mi időnkben (1926—2001)	9
Pomogáts Béla Két korszak határán	18
Demeter Szilárd Az angol foci és a szerző felelőssége	28
Vetési László Lelkészek – a Korunk család gyermekei	35
Széles Klára A Korunk szerepvállalása az első Forrás-nemzedék elindulásánál	42
Pillich László A Korunk és az új társadalomkutató nemzedék	54
Kötő József A Korunk és a romániai magyar színi mozgalom	60
Máriás József „A magnak meg kell halnia, hogy kalász legyen belőle”	68

ERDÉLYTŐL EURÓPÁIG

Marosi Ernő A kolozsvári bronzöntő testvérektől Kolozsvári Mártonig és Györgyig.	81
R. Várkonyi Ágnes A fejedelmekori Erdély történetéhez	90
Benkő Samu Csillag a magyar tudomány egén: Bolyai János	109

Romsics Ignác	
A független vagy autonóm Erdély terve a magyar és a nemzetközi politikában (1919–1945)	115
Poszler György	
Eufóriahullámon túl – illúzióvesztésen innen (1942)	132
Egyed Péter	
Szellemi habitusunk	140
Láng Gusztáv	
Az elveszett Éden avagy Németh László és a német filozófia	145
Salat Levente	
Gondolatok Erdély félreismert génuszáról és két egymásnak feszülő állameszme néma tusakodásáról	152

A KOMP-PRESS–KORUNK BARÁTI TÁRSASÁG KÖNYVEIBŐL

Render – Anthology of KORUNK (1996)
Siebenbürgen – Magie einer Kulturlandschaft (1999)
Alternatives for Romania (1999)
Cumpăna 1-5 – Antologia revistei de cultură KORUNK (1994–2000)

Szabó György
Kolozsvári deportáltak az Uralban (1994)

Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz (1996)

Kelemen Lajos
Születtem Marosvásárhelyt (1996)

Gáll Ernő
Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében (1996)

Találkozások – Korunk Galéria (1997)

Szabédi napjai (1998)

Kolozsvári útitárs – Kis kalauz a város megtekintéséhez (1998)

Balogh Edgár
Számadásom (1999)

Kulcsok Kolozsvárhoz – A föl nem adható város (2000)

Nagy György
Erdély magyar szellemi életéből (2000)

Janovics Jenő
A Hunyadi téri színház (2001)

A teremtmények arca. A huszadik század legszebb magyar versei (2002)

Cseh Gusztáv pátriája (2002)

A magyarokra figyeltek. Románia napról napra 2001 (2002)

Ariadné Könyvek (1994–2002)

KOMP-PRESS KIADÓ

Kolozsvár

Felelős kiadó: Cseke Péter

Felelős szerkesztő: Balázs Imre József

Telefon- és faxszám: 00-40-264-432154

Postacím: 3400 Cluj, c.p. 273, România

Műszaki szerkesztő: Heim András

Korrektor: Kerekes György

Számítógépes tördelés: Sass Gyöngyi

Alak: 1/16 – 70 x100